İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

EFES ARTEMİSİONU'NDAKİ ANONİM TÜRBE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Erdem Soner BELLİBAŞ

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi Programı

MAYIS 2015

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

EFES ARTEMİSİONU'NDAKİ ANONİM TÜRBE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Erdem Soner BELLİBAŞ
(502091131)

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Bilge AR

MAYIS 2015

İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü'nün **502091131** numaralı Yüksek Lisans Öğrencisi **Erdem Soner BELLİBAŞ**, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı **"EFES ARTEMİSİONU'NDAKİ ANONİM TÜRBE"** başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı : **Yrd. Doç. Dr. Bilge AR** .....
İstanbul Teknik Üniversitesi

Jüri Üyeleri : **Prof. Dr. İlknur KOLAY** .....
İstanbul Teknik Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Şükrü SÖNMEZER .....
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Teslim Tarihi : **04 Mayıs 2015**
Savunma Tarihi : **27 Mayıs 2015**

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Efes Artemisionu'nda bulunan anonim Aydınoğulları Beyliği türbesini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu eser, hemen yanında bulunan Artemis Tapınağı'nda yüzyıllarca çalışılmış olmasına rağmen, bugüne kadar araştırmacıların ilgisini çekmeyi başaramamıştır. Oysa ki, çağdaş örneklerine göre oldukça farklı özellikler taşımakta ve cevaplanmayı bekleyen birçok soru içermektedir. Türbe, bu çalışmayla, Efes ve yöresi için yapılan çalışmalara "kasnağın sonradan çevrelenerek kubbenin gizlenmesi" veya "kubbeye taş basamaklarla çıkılması" gibi pek alışık olunmayan kavramlar katacaktır. Efes Kazıları'nın Türk dönemi eserlerini araştırmak ve koruma altına almak amacıyla başlattığı ve katılımcısı olma fırsatını yakaladığım Ayasuluk Projesi kapsamında ele alınan eserler arasından, Artemision gibi tarihe tanıklık etmiş bir alanda yer alan ve hiçbir modern müdahaleye maruz kalmadan tüm tarihi izleri üzerinde barındıran bu eseri tez konum olarak seçmem zor olmamıştır.

Tezin hazırlanma sürecinde, beni yönlendiren ve desteğini esirgemeyen danışmanım Bilge Ar'a, konu hakkındaki derin bilgileriyle araştırmalarımda yol gösteren program koordinatörü İlknur Kolay'a, Ayasuluk Projesi'nde sorumluluk almama imkan veren Avusturya Arkeoloji Enstitüsü ve Efes Kazıları başkanı Sabine Ladstätter'e, Efes Müzesi müdürü Cengiz Topal ve tüm müze çalışanlarına, TC Vakıflar İzmir Bölge Müdürlüğü ve İzmir II no'lu K.T.V.K.B.K. çalışanlarına, çalışmalarının sonuçlarını her daim benimle paylaşan Gottfried Parrer, Christian Kurtze ve tüm diğer Ayasuluk Projesi katılımcılarına, bilgisini ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen sanat tarihi danışmanımız Mükerrem Kürüm'e, fotoğrafları için Niki Gail'e, yardımları için Özge Pak Zengil'e, Efes Kazıları'ndan Filiz Öztürk ve Özlem Vapur'a, bugünlere gelmemi sağlayan ve yıllardır tezimi bitirip yüksek mimar ünvanı alabilmem için beni teşvik etmek adına bana yıllardır "alçak mimar" diye seslenen babama, anneme ve tüm aileme, eşimin ailesine ve Esin'e sonsuz teşekkür ederim.

Projenin hedeflerine ulaşması ve Efes'teki Türk dönemi yapılarının doğru bir şekilde korunarak gelecek nesillere aktarılması dileğiyle…

Nisan 2015

Erdem Soner Bellibaş
Mimar

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ ..... **v**
İÇİNDEKİLER ..... **vii**
KISALTMALAR ..... **ix**
ÇİZELGE LİSTESİ ..... **xi**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **xiii**
ÖZET ..... **xvii**
SUMMARY ..... **xix**
1. GİRİŞ **1**
1.1 Tezin Amacı 1
1.2 Kapsam ve Yöntem 2
1.3 Araştırma Tarihi 3
2. EFES VE AYASULUK'UN KISA TARİHİ **7**
2.1 Tarih Öncesi Dönem ve İlk Efes 7
2.2 Helenistik Dönem ve Roma Dönemi 9
2.3 Bizans Dönemi 13
2.4 Türk Beylikleri Dönemi 17
3. AYASULUK'TAKİ TÜRBELER **27**
3.1 Batı Anadolu Beylikler Mimarisi Genel Özellikleri 27
3.2 Türbe Mimarisinin Gelişimi ve Ayasuluk'taki Örnekler 35
3.2.1 Anonim kümbet 36
3.2.2 Şehabeddin Dede Türbesi 39
3.2.3 5 no'lu Anonim Türbe 42
3.2.4 Ahmed Paşa Türbesi 45
4. ARTEMİSİON'DAKİ TÜRBE **53**
4.1 Yapı ve Yakın Çevresi 53
4.2 Yapının Mimari Tanımı 65
4.3 Malzeme ve Yapım Teknikleri 76
4.4 Devşirme Malzemeler 80
4.5 Bezemeler 86
4.6 Mezar Taşları 90
5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇLAR **93**
EKLER **117**
ÖZGEÇMİŞ **139**

KISALTMALAR

ÖAI **:** Avusturya Arkeoloji Enstitüsü
DAI **:** Alman Arkeoloji Enstitüsü
KTVKBK **:** Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu

ÇİZELGE LİSTESİ

Sayfa

Çizelge 5.1: Türbenin ve yakın çevresinin kullanım evreleri. 104
Çizelge C.1: Yapıların farklı kaynaklardaki isimlendirilmelerinin karşılaştırmalı listesi.....123

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1.1 : Ayasuluk Projesi kapsamındaki yapılar. 6
Şekil 2.1 : Efes ve çevresinin uydudan görünümü (Url-4). 7
Şekil 2.2 : Efes ve çevresinde kıyı şeridinin Helenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde değişimi (Koob ve diğ, 2011, s. 230). 8
Şekil 2.3 : Helenistik Dönem ve Roma Döneminde Efes'in kent dokusu (Koob ve diğ., 2011, s. 232). 10
Şekil 2.4 : Büyük Tiyatro, Efes (ÖAI arşivi). 11
Şekil 2.5 : Efes Hadrian Tapınağı (Url-5).....12
Şekil 2.6 : Efes Yamaç Evler 2 (Url-5). 13
Şekil 2.7 : Bizans Döneminde Efes'in kent dokusu (Koob ve diğ., 2011, s. 233). 14
Şekil 2.8 : Meryem Ana Kilisesi (Url-5). 15
Şekil 2.9 : Aziz Yuhanna Bazilikası (Url-5). 16
Şekil 2.10 : Ayasuluk Tepesi ve çevresi (ÖAI arşivi, Url-2). 16
Şekil 2.11 : İsa Bey Camisi (Url-5). 19
Şekil 2.12 : Şam Ümeyye Camisi ve Diyarbakır Ulucami (Url-5). 19
Şekil 2.13 : Le Bruyn'ün İsa Bey Camisi ve Ayasuluk kalesini gösteren gravürü 18.yüzyıl başı (Foss, 1979, s. 177). 19
Şekil 2.14 : İsa Bey Camisi giriş cephesi gravürü (Falkener, 1862, s. 152-153).....20
Şekil 2.15 : Ayasuluk gravürü, 1877 (Wood, 2014). 21
Şekil 2.16 : Niemann'ın Ayasuluk gravürü (Niemann, 1906, s. 111). 21
Şekil 2.17 : Artemis Tapınağı batısında kalıntılar (Kurtze, kişisel görüşme, 20 Ağustos, 2011).....23
Şekil 2.18 : Hamam 5 olarak anılan yapı. 23
Şekil 2.19 : Türbe 7 olarak anılan yapı. 24
Şekil 2.20 : Türbe 8 olarak anılan yapı (Niki Gail, ÖAI arşivi) 24
Şekil 2.21 : Ev Hamamı olarak anılan yapı (Vakıflar arşivi) 25
Şekil 2.22 : 19. yüzyılın ikinci yarısında Ayasuluk. Ladstätter (baskıda)'dan düzeltilerek. 25
Şekil 2.23 : Türbe 8, 19. yüzyıl sonları. Ladstätter (baskıda)'dan düzeltilerek. 26
Şekil 3.1 : Aydınoğulları ve diğer Batı Anadolu Beylikleri'nin sınırları (Kolay (1999) ve De Zambaur'dan düzeltilerek). 28
Şekil 3.2 : İsa Bey Camisi, giriş portalinde ve pencerelerde bezemeler (Uğur, 2006). 29
Şekil 3.3 : Karakolyanı Mescidi (Vakıflar arşivi). 29
Şekil 3.4 : Mescid 3 olarak anılan yapı. Dıştan (Uğur 2006) ve içten (Niki Gail, ÖAI arşivi) kubbedeki pencerelerin görünümü. 30
Şekil 3.5 : Bergama Traian Tapınağı ve Priene'de Kilise (Kolay, 1999, s. 17).....31
Şekil 3.6 : Türbe 5 olarak anılan yapı, duvarda kasetleme tekniği. 31
Şekil 3.7 : Alparslan Mescidi olarak bilinen yapı, duvar köşelerinde devşirme bloklar (C.Kurtze).....32
Şekil 3.8 : Ahmed Paşa Türbesi, kubbe üzerinde tuğla çıkıntılar. 34

Şekil 3.9 : İshak Bey adıyla anılan Mescid. Ladstätter (baskıda)'dan düzeltilerek. ..34
Şekil 3.10 : Anonim kümbet giriş cephesi (Vakıflar arşivi) ve plan (Vakıflar arşivinden düzeltilerek). ..37
Şekil 3.11 : Anonim kümbet, Falkener (1862) ve Niemann'ın (1906) gravürleri. ..37
Şekil 3.12 : Şehabeddin Dede Türbesi (Niki Gail, ÖAI arşivi). ..39
Şekil 3.13 : Şehabeddin Dede Türbesi, Plan (Vakıflar arşivinden düzeltilerek). ..39
Şekil 3.14 : Şehabeddin Dede Türbesi doğu cephesi, iki kütlenin birleşim detayı. ..41
Şekil 3.15 : Şehabeddin Dede Türbesi ve (solda) anonim kümbet (ÖAI arşivi). ..42
Şekil 3.16 : Türbe 5 giriş cephesi ve plan, Çakmak (1998, s. 382)'tan düzeltilerek. 43
Şekil 3.17 : Türbe 5, kubbeye geçiş öğeleri. ..43
Şekil 3.18 : Türbe 5, batı cephesi. ..44
Şekil 3.19 : Ahmed Paşa Türbesi (Niki Gail, ÖAI arşivi) ..46
Şekil 3.20 : Ahmed Paşa Türbesi, plan. ..46
Şekil 3.21 : Ahmed Paşa Türbesi, doğu köşesinde ahşap hatıl izleri. ..47
Şekil 3.22 : Giriş kapısı etrafındaki özgün malzeme kalıntıları. ..48
Şekil 3.23 : Ahmed Paşa Türbesi iç görünüm (Niki Gail, ÖAI arşivi). ..48
Şekil 3.24 : Türbenin 1902 (ÖAI arşivi) ve 1966 (Vakıflar arşivi) tarihli fotoğrafları. ..49
Şekil 3.25 : Mahmut Akok'un rölövesi (Vakıflar arşivi). ..50
Şekil 3.26 : Mahmut Akok'un restorasyon önerisi (Vakıflar arşivi). ..50
Şekil 3.27 : Ahmed Paşa Türbesi iç duvarlarında gemi, el ve Mühr-ü Süleyman grafitileri. ..50
Şekil 3.28 : Türbe içerisinde bulunan mezar taşları. ..51
Şekil 4.1 : Ayasuluk ve çevresi (Url-4). ..53
Şekil 4.2 : Artemision ve çevresi (Url-4). ..54
Şekil 4.3 : Küçük Hamam (Hamam 6) ve Odeon (Niki Gail, ÖAI arşivi). ..55
Şekil 4.4 : Anonim Türbe ve çevresi vaziyet planı. ..55
Şekil 4.5 : Falkener'in Artemision tasviri (Falkener, 1862). ..56
Şekil 4.6 : Tapınak alanının hava fotoğrafı, 20. yüzyılın son çeyreği (ÖAI arşivi). .57
Şekil 4.7 : Karl Humann'ın Artemision rölövesi, 1895 (Benndorf, 1906). ..58
Şekil 4.8 : John Turtle Wood ve ekibinin türbe önünde çekilmiş fotoğrafından üretilmiş gravür, 1869-1874 arası (Wood, 2014). ..58
Şekil 4.9 : Türbe güneybatı cephesi, 1995 öncesi (Vakıflar arşivi). ..59
Şekil 4.10 : Türbe giriş cephesi, 2009 (J. Eitler, ÖAI arşivi). ..59
Şekil 4.11 : Türbenin kazılardan önce Vakıflar tarafından alınan rölövesi (Vakıflar arşivi). ..60
Şekil 4.12 : Türbe iç görünüm, 2009 (J. Eitler, ÖAI arşivi). ..60
Şekil 4.13 : Türbe iç görünüm, 2009 (J. Eitler, ÖAI arşivi). ..61
Şekil 4.14 : 2009-2012 yılları arasında yapılan açmalar (Parrer, baskıda). ..62
Şekil 4.15 : 2009 yılında bulunan geç dönem giriş düzenlemesi (Niki Gail, ÖAI arşivi) ..62
Şekil 4.16 : Türbenin güneybatısında yapı kalıntıları (Parrer, baskıda). ..63
Şekil 4.17 : Türbenin güneybatısında yapı kalıntıları (N. Gail, ÖAI arşivi). ..64
Şekil 4.18 : Türbenin planı. ..65
Şekil 4.19 : Türbe, batıdan görünüş, 2009 (Niki Gail, ÖAI arşivi) ..66
Şekil 4.20 : Türbenin giriş (kuzeybatı) cephesi, 2009 (Niki Gail, ÖAI arşivi). ..66
Şekil 4.21 : Türbe, güneyden görünüş. ..67
Şekil 4.22 : Türbe, doğudan görünüş. ..67
Şekil 4.23 : Türbe, kuzeyden görünüş. ..68
Şekil 4.24 : Kubbe kasnağı ve üzerindeki mazgal pencere. ..69

Şekil 4.25 : Sekizgen kasnağın güney kenarını örten basamak uygulaması. 69
Şekil 4.26 : Kubbe planı (F.Fichtinger, ÖAI arşivi). 70
Şekil 4.27 : Kubbeye çıkan basamaklar. 70
Şekil 4.28 : Pandantifler ve ortalarındaki mazgal pencereler. 71
Şekil 4.29 : Türbenin giriş kapısı. 72
Şekil 4.30 : Giriş kapısı üzerindeki kemerler. 72
Şekil 4.31 : Güneybatı ve güneydoğu yönündeki pencereler. 73
Şekil 4.32 : Kuzeydoğu yönündeki pencere. 74
Şekil 4.33 : Ana mezar. 74
Şekil 4.34 : Kuzeybatı duvarındaki mezar. 75
Şekil 4.35 : Güneydoğu duvarındaki seki. 75
Şekil 4.36 : Türbenin güney köşeden iç görünümü (Niki Gail, ÖAI arşivi). 76
Şekil 4.37 : Kuzeydoğu iç duvarında ahşap hatıl boşluğu. 77
Şekil 4.38 : Dışta, güney doğu duvarında ahşap hatıl boşluğu detayı. 77
Şekil 4.39 : Duvarlarda delikler. 78
Şekil 4.40 : Kuzeydoğu yönünde kubbe eteğinin hemen altında delik. 78
Şekil 4.41 : Güneybatı yönündeki pencerede ahşap lento boşlukları. 79
Şekil 4.42 : Güneydoğu penceresindeki mermer lentolar. 79
Şekil 4.43 : Kuzeydoğu penceresinin mermer söveleri. 80
Şekil 4.44 : Giriş kapısının devşirme mermer lentosu. 81
Şekil 4.45 : Giriş kapısı lentosu alttan görünüm. 81
Şekil 4.46 : Giriş kapısı lentosu görünüş, kesit. 81
Şekil 4.47 : Kapının iki yanındaki devşirme manşonlar. 82
Şekil 4.48 : Duvardaki diğer devşirme manşonlar. 82
Şekil 4.49 : Artemision altarı yakınında in-situ bulunan (Scherrer, 2000, s. 45) ve Aziz Yuhanna Bazilikası civarında sergilenen mermer manşonlar (Wiplinger, 2011, s. 110). 83
Şekil 4.50 : Giriş cephesi batı köşesinde devşirme mermer blok. 83
Şekil 4.51 : Giriş cephesi batı köşesinde devşirme mermer levha. 84
Şekil 4.52 : Yapının güney köşesindeki devşirme malzeme. 84
Şekil 4.53 : Güneydoğu duvarında devşirme malzeme. 85
Şekil 4.54 : Basamak düzenlemesinde kullanılmış devşirme malzeme. 85
Şekil 4.55 : Giriş zemin kaplamasında kullanılmış devşirme volüt parçası. 85
Şekil 4.56 : İç duvarlarda gemi grafitileri. 86
Şekil 4.57 : İç duvarlarda gemi grafitileri. 86
Şekil 4.58 : Balat, Delphinion yakınındaki hamamda gemi grafitileri (Wulzinger ve diğ, 1935). 88
Şekil 4.59 : Alanya Kalesi'nden gemi grafitisi (Bilici, 2008, s. 51). 89
Şekil 4.60 : Ana mezara yakın bulunan mezar taşı 90
Şekil 4.61 : Türbede bulunan bezemeli mezar taşı (Niki Gail, ÖAI arşivi). 91
Şekil 4.62 : Türbe kazılarında bulunan Beylikler dönemi mezar taşları (Niki Gail, ÖAI arşivi). 92
Şekil 5.1 : Türbenin zaman içerisinde değişen cephe oranları ve kubbede oluşan yatay ve dikey yükleri gösteren diyagram. 94
Şekil 5.2 : Kılıçarslan Mescidi olarak bilinen yapı (Vakıflar arşivi). 95
Şekil 5.3 : Ayasuluk Kalesi içindeki Kale Mescidi olarak anılan yapı (Vakıflar arşivi). 96
Şekil 5.4 : Alparslan Mescidi olarak anılan yapı, restorasyon öncesi (Vakıflar arşivi). 96
Şekil 5.5 : Birgi Aydınoğlu Mehmed Bey Türbesi ve Tire İsa Bey Türbesi (Url-7). 97

Şekil 5.6 : Türbenin ilk yapım aşaması restitüsyon önerisi. 97
Şekil 5.7 : Afyon Kabe Mescidi (Url-6) ve restorasyon öncesi rölövesi (Kızıltan'dan düzeltilerek). 98
Şekil 5.8 : Eski Çine Ahmed Gazi Camisi, merdiven-minare örneği (Duran, 2003, s.503). 99
Şekil 5.9 : Eski Çine Ahmed Gazi Camisi, plan, doğu duvarında merdiven-minare örneği (Duran, 2003, s.501). 99
Şekil 5.10 : Milas Ahmed Gazi Camisi, kuzey cephesinde merdiven-minare örneği (Durukan, 2014, s. 433). 100
Şekil 5.11 : Milas, Hacı İlyas Camisi, batı cephesinde merdiven-minare örneği (Aslanapa, 1977, s. 43). 100
Şekil 5.12 : Milas, Hacı İlyas Camisi, iptal edilmiş merdiven-minare ve yeni minare (Url-9). 101
Şekil 5.13 : Türbe, ilk yapım evresi. 104
Şekil 5.14 : Türbe, ikinci evre. Güneybatısına yapı(lar) eklenmiş. 105
Şekil 5.15 : Türbe, üçüncü evre. Ek yapı yıkılmış, zemin yükselmiş, üst kottan kullanım devam ediyor. 105
Şekil 5.16 : Türbe, dördüncü evre. Kasnak gizlenmiş. 106
Şekil A.1: Balat İlyas Bey Külliyesi onarım sonrası. 119
Şekil A.2: Türbe için geliştirilen koruma önerisi, görünüş. 120
Şekil A.3: Türbe için geliştirilen koruma önerisi, kesit. 121
Şekil B.1: Selçuk'taki Beylikler dönemi yapıları. 122
Şekil D.1: Yapıların planları. 125
Şekil E.1: Vaziyet planı. 126
Şekil E.2: Plan. 127
Şekil E.3: Kuzeybatı görünüşü. 128
Şekil E.4: Kuzeydoğu görünüşü. 129
Şekil E.5: Güneybatı görünüşü. 130
Şekil E.6: Güneydoğu görünüşü. 131
Şekil E.7: A-A kesiti. 132
Şekil E.8: B-B kesiti. 133
Şekil E.9: C-C kesiti. 134
Şekil E.10: D-D kesiti. 135
Şekil F.1: Harç analizleri. 136
Şekil F.2: Harç analizleri 2. 137
Şekil G.1: Dönem analizi. 138

EFES ARTEMİSİONU'NDAKİ ANONİM TÜRBE

ÖZET

Bu çalışmanın konusu olan Artemision'daki türbe konumu ve mimarisi ile, Selçuk'ta bulunan diğer türbelerden farklıdır. Eser, Selçuk şehir merkezine uzakta ve sınırları kısmen belirlenmiş olan Ayasuluk yerleşmesinin dışında; Arkaik çağdan beri kullanılan bir kutsal bölge içerisinde bulunmaktadır. Devşirme malzemenin sık kullanımı, kubbe ve kasnak düzenlemesindeki farklılıklar ve kazılar esnasında çevresinde açığa çıkarılan yapı kalıntıları yapıyı son derece önemli kılmaktadır. Yapının otantikliği açısından, özgün yapım tarihine yakın dönemlerde yapılan ekler dışında, modern zamanlarda fazla müdahale görmemiş olması ve şehir merkezine daha yakın olan benzerlerinde olduğu gibi yanlış restorasyonlardan dolayı kalıcı zararlar almamış olması da son derece önemlidir. Yapı zamanla fazlasıyla aşınmaya uğramış olsa da üzerindeki birçok özgün yapım izi halen gözlemlenmekte ve dönem mimarisi hakkında yeni bilgiler ve deliller sunabilmektedir. Bu çalışma, türbeyi ayrıntılı bir biçimde tanımlayıp belgelemeyi ve benzerlerinden ayıran tüm özelliklerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Çalışmada ilk olarak Efes ve yöresinin tarihçesine değinilmiş, kültürel ve siyasi olaylara paralel olarak kentin mimari dokusunun gelişiminden kısaca bahsedilmiştir. Kentin, Beylikler dönemindeki fiziksel yapısı, döneme veya daha yakın geçmişe ait kaynaklarla ve mevcut mimari kanıtlarla sunulmaya çalışılmıştır. Efes'in gerek 17. yüzyıla kadar önemini korumuş bir liman kenti olması, gerekse Kudüs hac yolu üzerinde yer alması fazlasıyla ziyaret edilmesine sebep olmuştur. Ziyaretçilerin aktarımları çalışmanın bu bölümünü şekillendirilmesinde büyük rol oynamıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Batı Anadolu Beylikler mimarisinin genel özellikleri üzerinde durulmuştur. Yunan ve Roma mirasının devir alındığı bir bölgede gelişen ve Klasik Osmanlı'ya geçişi sağlayan bir mimarinin, doğu bölgelerindekinden farkları ve bunların nedenleri incelenmiştir. Türbe mimarisinin gelişimine ve Beylikler dönemi türbelerinin genel özelliklerine kısaca değinildikten sonra, kentteki tüm türbeler çizimlerle de desteklenerek detaylı bir şekilde tanıtılmıştır.

Sonraki bölümde çalışmanın asıl konusu olan Efes Artemisionu'ndaki türbe anlatılmıştır. Öncelikle, yapının bulunduğu bölge, yapılan kazı sonuçları da değerlendirilerek tanımlanmaya çalışılmış, sonrasında çizim, modelleme ve fotoğraflarla desteklenerek yapı belgelenmiştir. Buna göre hem türbe hem de yakın çevresi için kullanım ve yapım evreleri incelenmiştir. Bezemeler, mezar taşları ve devşirme malzemeler ayrı başlıklarla tanıtılmıştır. Eser, bulunduğu son derece önemli bölgedeki yeri göz önünde bulundurularak kentteki veya yakın bölgelerdeki diğer Beylikler eserleriyle karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Barındırdığı dönem eklerine ve ilk haline dair fikirler değerlendirilirken, benzerlik gösterdiği başka eserler de örnek olarak sunulmuştur. Aynı bölümde eserin korunmasına yönelik hazırlanmış önerilere de kısaca değinilmiştir.

Türbe, hemen yanında bulunan Artemis Tapınağı'nda defalarca çalışmalar sürdürülmüş olmasına rağmen, kapsamlı incelenmemiştir. Yapı, hiçbir modern müdahale görmemiş olup, tüm tarihi izleri üzerinde barındırmaktadır. Bölgedeki çağdaşlarından mimari açıdan da büyük farklılıklar göstermektedir. Erken dönemlerde maruz kaldığı alışılmadık müdahaleler ve çevresindeki buluntular ise yapıyı daha da özel kılmaktadır. Yapı, bu özellikleriyle, yapıldığı dönemin yaşantısına ve mimarisine ışık tutarak, yeterince bilinmeyen Ayasuluk kenti hakkında daha somut bilgiler sunacak niteliktedir.

THE ANONYMOUS TOMB AT THE ARTEMISION OF EPHESOS

SUMMARY

In the area of Ephesus, the architecture belonging to Turkish and Islamic period has not yet been researched in depth construction and structure-wise. More emphasis has been placed on the research of the monumental architecture of larger proportions and more visibility, and the smaller monuments in rural areas have mostly gone unnoticed. To day it is still difficult to locate some of these monuments, or to determine an exact number. This paper intends to utilize the documented information up to date and to determine the locations, names, and functions of as many monuments as possible, and to present a base for further research and conservation proposals focusing on individual monuments in the future.

Written resources regarding the structures in the town, especially those of 14th century are very limited. In those resources it is observed that travellers who came into town were very impressed by the basilica of St. Jean which was converted to a mosque. It is a mutual point in the conveyed descriptions of the area that the town was prosperous and well maintained. The town experienced its most magnificent period after around 1360 AD when Isa Bey ascended to the throne. Many new structures were built along with the Isa Bey Mosque which was one of the most significant monuments of the beylik and the region. It is also known that not only İsa Bey himself, but his wife Azize Hatun and his son Musa Bey also contributed largely to the construction activities of the town.

According to the Ottoman Foundation Registers which mostly date back to the 15th and 16th centuries, numerous masjids, masjids with zawiyas, zawiyas (small tekke), a madrassa, a darülhuffaz, and several hammams, some of which have not survived to the present day. The registers do not include information on the locations of the monuments which presents the problem of naming the monuments after locating them, due to the lack of inscriptions on the monuments in the present day except for that of the Isa Bey Mosque. Niemann states that the town has 14 mosques, five or six hammams and numerous tombs in his research published in 1906. In the present day, it is possible to identify eight masjids, six hammams and five tombs. Alongside these, two structures recorded as hammams, three recorded as tombs, and two more recorded as an imaret (soup kitchen) and a Han (roadhouse) exist. In addition, there is also one fountain visible today next to the so-called Karakolyanı Masjid. However, based on old archives, Telci mentions the existence of a group of fountains in the area of Artemision which have survived up to 1930s or 1940s.

These monuments are mostly clustered around the Ayasuluk Fort, and the west and south sides of Ayasuluk hill, making it possible to reason that the town center was indeed this area which also includes the St. Jean's Basilica and Artemision. It is also possible to infer that these structures stayed relatively intact until present day, due to

the fact that the modern town of Selçuk was not built over this historical center which was by then mostly swamped or had become an agricultural zone, and some of the structures were reused by the field owners as barns or storage areas etc. Despite all the regulations and sanctions regarding safeguarding of heritage, it is possible to observe that some structures are still in such use.

Ottoman Foundation Registers state that there are three tombs in the town, despite the fact that five can be found. According to Telci this might be due to two of the tombs being components of zawiya complexes in the town.

The Ayasuluk Restoration Project run by T.C. General Directorate of Foundations and Austrian Archaeology Institute, Directorship of Ephesus Excavations aims to conserve and restore 14 Turkish Period monuments of the town. So far, the excavation, documentation and proposals for conservation regarding the Ahmed Paşa Tomb and Anonymous Tomb in Artemision of Ephesus have been completed within the scope of the project, and research is ongoing regarding hammam structure referred to as Isabey Hammam, and the Anonymous Hammam 4. During the brief land survey performed at the starting stage of the project, some remains of a structure -which can be dated to middle ages according to the construction type- have been discovered to the immediate west of Artemision. Wider studies on this structure may possibly end up with the discovery of the fountains mentioned above. It is very likely that more buildings will be discovered in future researches.

In this study, firstly the history of Ephesus and its environs, and the evolution of the city's architectural texture in parallel to cultural and political events were examined briefly. The physical structure of the city during the Beylik period was attempted to be displayed according to resources of the period, more recent resources and current architectural evidences. Ephesus was a city that was widely visited due to it being a harbor city which maintained its importance up until the 17th century and its location on the Jerusalem pilgrimage route. The memoirs of the visitors have played an important role in shaping this part of the study.

In the third section of the study, the focus has been on the general features of the Western Anatolian Beyliks architecture. The differences and the reasons for the differences of this architecture, forming the transition to the Classical Ottoman in a region absorbing the Hellenistic and Roman heritage as opposed to the eastern regions were examined. The development of Tomb architecture and the features of tombs in Beylik period were briefly discussed and all the tombs of the town were more elaborately presented, also supplemented with drawings.

In the next section, the main subject of the study, the tomb at the Ephesus Artemision was elaborated. First, the area surrounding the structure was described, also with regard to the findings from previous excavations, afterwards the structure was documented additionally utilizing drawings, models and photographic methods. The usage and construction periods of the tomb and its surroundings were examined through this documentation. Decorative elements, tombstones and spolias were presented under additional headings. The structure was comparatively examined with other structures in the town and other Beylik period structures of the region, with regard to its location in its significant setting. In the course of assessment of its period additions and its original state, other structures which offer similarities have

been presented as examples. The suggestions for the safeguarding of the structure were also briefly offered in the same section.

As has been mentioned in this article, even only in the last century, four monuments have been completely lost, and their memories faded. The remaining monuments are losing their architectural details and features every day due to on-going decay, and their authenticities in restorations based on speculations, due to lack of documentation and research – that is to say, if they are ever subjected to restorations. Ephesus Excavations, aims at researching, excavating, documenting and preparing conservation proposals for such monuments, as it did for the Anonymous Tomb located near Ephesos Artemision. Such work would be the only method to transfer the knowledge of Ayasuluk and these monuments 'correctly' to future generations.

1. GİRİŞ

1.1 Tezin Amacı

Efes antik kenti ve Selçuk'un bulunduğu bölgede yüzyılı aşkın bir süredir, çoğunlukla klasik Yunan ve Roma mirasına yönelik araştırmalar yürütülmektedir. Son yıllarda Bizans dönemine yönelik araştırmalara hız verilmiş olsa da, takip eden Türk dönemi yeterince araştırılmamıştır. Yapılar programlı bir şekilde bir bütün halinde araştırılmamış ve dolayısıyla birbirleriyle ve kentle ilişkilendirilmeleri mümkün olmamıştır.

Bölgedeki Türk dönemi eserlerinden Selçuk kenti içerisinde kalanların birçoğu, yeniden işlevlendimek amacıyla tartışmaya açık restorasyonlara maruz kalmışlardır. Yapılar baştan sona yenilenmelerine rağmen yeterince belgelenmemişler ve herhangi bir yapı araştırması yapılmamıştır. Restorasyon çalışmaları da yayınlanmamıştır. Kent dışında kalanlar ise, ekili alanlar içerisinde kaderlerine terkedilmiş durumdadırlar. Birçoğu depo olarak da kullanılmaktadır.

TC. Vakıflar Genel Müdürlüğü ile ÖAI (Avusturya Arkeoloji Enstitüsü)'nin 2000 yılında imzaladıkları protokol gereğince, Efes Kazıları, Türk dönemi eserlerinin bilimsel sorumluluğunu üstlenmiştir ve yapıların birbirleriyle ve karanlığa gömülmüş Ayasuluk kentiyle de ilişkilendirilmesini amaçlayan "Ayasuluk Projesi" ni başlatmıştır. ÖAI bu proje ile, yapıları, tüm disiplinlerin iştirak ettiği bir bütün halinde çalışmayı hedeflemektedir. Kazı çalışmalarındandan, yapının onarılıp yeniden kullanılmasına kadar her türlü aşamanın belgelendiği ve yayınlandığı bir proje, kültür mirasımızın sürdürülebilirliği açısından son derece önemlidir.

Bu tez çalışması, Ayasuluk Projesi'nin yapı araştırması ve koruma-restorasyon adımlarının sonuçlarından derlenmiş bilgileri de kullanarak, Efes Artemisionu'ndaki Beylikler dönemi türbesini ayrıntılı bir biçimde tanımlayıp belgelemeyi ve benzerlerinden ayıran tüm özelliklerini incelemeyi ve üzerinde barındırdığı dönem eklerinin yarattığı soru işaretlerini kaldırabilmenin önünü açacak fikirler geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Arşiv kaynaklarına göre kentte birçok Beylikler dönemi eseri bulunmaktadır. Bunların bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Ulaşanların birçoğu da yeterince araştırılmadıkları için işlevleri bilinmemektedir. Bununla birlikte kaynaklar, konumları hakkında yeterli bilgi vermediğinden, yapılan önceki incelemeler ve yetkili kurumların hazırladığı envanter çalışmalarında, eserlerin isimlendirilmesinde büyük farklılıklar olduğu görülmektedir. Araştırmalarda zorluk yaratan bu karışıklıkları en aza indirgemek amacıyla eski kaynaklarda veya belgelerde adı geçen, tüm beylikler dönemi eserlerini karşılaştırarak ortak bir yapı envanteri oluşturmak bu çalışmanın ikincil amaçlarındandır.

1.2 Kapsam ve Yöntem

Çalışma kapsamında, bölgedeki yerleşimlerin tarihi ve mimari gelişimine kısaca değinilmiş, özellikle Beylikler dönemindeki fiziki durum üzerinde durulmuş ve bu dönemde yapılmış veya kullanılan yapıların tümünün belirlenmesine çalışılmıştır. Beylikler dönemi mimarisinin genel özellikleri ile yapı tipinin gelişimi ve kentteki diğer örnekleri incelenmiştir.

Artemision ve Efes için yüzyılı aşkın bir süredir araştırmalar yürütüldüğünden, bölgeye dair çok kaynak bulunmaktadır. Türk döneminin araştırılması birincil hedef olmasa da, bu döneme ait eserler de yapılan alan araştırmalarında ve haritalarda yerini almıştır. Çalışmanın konusu olan türbenin de birçok haritada yer aldığı görülmektedir.

Çalışmada kullanılan basılı kaynakların çoğuna, başta İstanbul Teknik Üniversitesi, Avusturya Kazıevi ve Alman Arkeoloji Enstitüsü olmak üzere, İstanbul Üniversitesi, Ege Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Avusturya Arkeoloji Enstitüsü, Avusturya Bilimler Akademisi, Adnan Menderes Üniversitesi ve Efes Müzesi kütüphaneleri taranarak ulaşılmıştır. Tezler için Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi web sayfası da ziyaret edilmiştir. Kimi çevrimiçi makale ve kitaplar için, İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi veritabanları olmak üzere, “www.academia.edu”, ”www.jstor.org” ve benzeri veritabanlarından faydalanılmıştır. Resmi belge, çizim ve dökümanlar için, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri veritabanı, T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü İzmir Bölge Müdürlüğü ve İzmir Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivleri taranmıştır.

Alanda yapılan belgeleme çalışmaları ve yapı araştırmaları, çoğu zaman arkeolojik araştırmalarla paralel yürütülmüş ve Avusturya Arkeoloji Enstitiüsü'nden türbenin kazı sorumlusu Gottfried Parrer ile fikir alışverişinde bulunulmuştur. Tespitler, değerlendirmeler ve kararlar yerinde, Ayasuluk Projesi'nin sanat tarihi danışmanı Adnan Menderes Üniversitesi Öğr. Gör. Mükerrem Kürüm eşliğinde yapılmış, bu sayede kaynak dışı bilgilere de ulaşılmıştır.

Bu çalışmadaki tüm belgeleme ve projelendirmeler, Ayasuluk Projesi'nin de etaplarından biri olduğundan, Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nün katkılarıyla hazırlanmıştır. Çizimlere altlık niteliği taşıyan ölçümler ve fotogrametri çalışmaları için gereken uzman haritacı ve fotoğrafçılar ile bilgisayar üzerinde çizimlerin tamamlanmasına yardımcı olan çizim ekibi Enstitü tarafından sağlanmıştır.

1.3 Araştırma Tarihi

Antik çağda Efes'i ziyaret eden veya mevcut bilgileri derleyen, Pausanias, Strabon, Vitruvius vb. yazarların kent ve özellikle Artemision ile ilgili aktarımları, Rönesans Avrupası ve sonrasında kentin büyük ilgi görmesine yol açmıştır. Palladio (1997, s. 32) da, "Mimarlık Üzerine Dört Kitap" adlı eserinde İyon düzenini betimlerken Artemision'dan bahseder. Aziz Paul, Aziz Yuhanna ve Azize Meryem'in yaşamlarının bir kısmını Efes'te geçirdiklerine dair bilgiler ve aynı isimlerle anılan kiliseler, kenti, Hıristiyan dünyasında son derece önemli kılmaktadır. Hem bu özelliği nedeniyle hem de Kudüs hac yolu üzerinde önemli bir liman kenti olması nedeniyle, ortaçağdan günümüze çok sayıda Avrupalı hacının uğrak yeri olmuştur. Konumu ve önemi nedeniyle kent sadece Avrupalılar tarafından değil birçok doğulu ve güneyli gezgin ve tüccar tarafından da ziyaret edilmiştir.

Ortaçağdan günümüze kenti ziyaret eden ve izlenimlerini aktaran gezginlerin başlıcaları arasında 1333 yılında İbn Battuta, 1335 yılında Wilhelm von Boldensele, 1336-1341 yılları arasındaki hac yolculuğu sırasında Ludolf von Suchem, 1339 yılında Başpiskopos Matthew (Foss, 1979, s. 146-148), 15. yüzyılın ilkyarısında Ancona'lı Ciriaco (Wiplinger ve Wlach, 1996, s. 2), 17. yüzyılda Evliya Çelebi ve Cornelis de Bruyn (Wood, 2014, s. 22), 1739-1740 yılları arasında Richard Pococke, 1764-1766 yılları arasında Richard Chandler, 1836 yılında Charles Texier, 19. yüzyılın ilk yarısında Edward Falkener sayılabilir. Bu isimlerin günlüklerinde

anlattıkları ve çizdikleri gravürler, bölgenin Türk dönemine ilişkin belgeler olma niteliğindedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Efes Artemisionu' nu bulmak amacıyla kazılar yapan İngiliz John Turtle Wood'un ve sonrasında Avusturya kazılarını başlatan Otto Benndorf ve onu takiben Efes'te çalışmalarını sürdüren bilim adamlarının hazırladığı yayın ve haritalarda da Türk ve İslam yapıları belirtilmiş, ancak bu eserlerde söz konusu yapılar tek tek incelenmemiştir. Yapılar bir arada ilk kez, Efes kazılarını halen yürütmekte olan ÖAI'nin 1906 yılında kazı sonuçlarını derlediği yayınında değerlendirilmiştir. Bu yayında George Niemann (1906, s. 111-131), Türk dönemi eserlerinden bahsetmektedir ve İsa Bey Camisi ve İsa Bey Hamamı'na ait birçok çizime yer vermiştir (Niemann, 1906, s. 111-131).

İlerleyen yıllarda İsa Bey Camisi'ni inceleyen birkaç kitap ve birçok makale yayınlanmıştır. Mehmet Şeker'in 1970 tarihli "Selçuk İsabey Camii" adlı çalışması, bütünüyle yapıya dair olan ilk eserlerdendir. Himmet Akın, "Aydınoğulları Tarihi Hakkında bir Araştırma" isimli kitabında, kitabe ve arşivlerde adı geçen Türk eserlerinin bir listesini yayınlamıştır, ancak bu çalışma eserleri konumlandırmak veya tanıtmaktan çok uzaktır (Akın, 1968, s. 219). 1979 tarihinde Clive Foss'un "Ephesus after antiquity: A late antique, Byzantine and Turkish city" adlı kitabı, bölgenin geç tarihinin incelendiği ve Aydınoğulları Beyliği ve sonrası Türk döneminin detaylandırıldığı önemli kaynaklardan birisidir. Ancak, geniş bir zaman diliminin ele alındığı bu eserde de yapılara tek tek değinilmemiştir.

Kentteki Türk dönemi eserlerinin mimari açıdan toplu olarak incelendiği tez çalışmaları da bulunmaktadır. Bunların başında Selda Kalfazade Ertuğrul'un (1995) "Anadolu'da Aydınoğulları Mimarisi (Doktora)" isimli çalışması gelir. Yasemin Tokmak'ın (1985) 'Selçuk'ta Türk İslam Anıtları (Y. Lisans)', Nilgün Dilek Pakben'in (1987) "Selçuk (Ayasuluk) Beylikler Dönemi Araştırması, Koruma ve Restorasyon Önerileri (Y.Lisans)" belge niteliğinde diğer önemli çalışmalardır. Tarık Uğur'un (2006) "Selçuk (Ayasuluk) Cami ve Mescitleri" isimli yüksek lisans tezi sadece kentteki ibadet yapılarını ele alan bir çalışmadır. Bunlar dışında Türbe ve hamamların toplu ele alındığı makaleler de bulunmaktadır. 1997 yılında düzenlenen "Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu" nun bildirilerinin derlendiği yayın, söz konusu makaleleri içermesi açısından, bu alandaki önemli kaynaklardan birisidir.

Son yıllarda Efes ve yöresinin Bizans tarihine yönelik araştırmalar artmıştır. Konuyla ilgili; Sabine Ladstätter ve Falko Daim'in "Bizans Döneminde Ephesos" isimli yayınında kısada olsa Türk dönemine de değinilmektedir. Bölgenin Türk dönemi tarihine ışık tutacak diğer bir önemli eser, Cahit Telci'nin 2010 yılında yayınladığı "Ayasuluğ" isimli kitabıdır. Ancak bu eser, diğer sanat tarihi incelemelerinin de olduğu gibi çoğunlukla arşiv kaynaklarından derlenmiş olup, yapıların mimarisine yönelik bir çalışma değildir. 2010 yılında düzenlenen "Birinci Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu: Aydınoğulları Tarihi" bildirilerinin derlendiği yayın ise Ayasuluk tarihi ve mimarisi hakkında hazırlanan en yakın tarihli eserlerdendir.

2000 yılında başlatılan Ayasuluk Projesi kapsamında bölgedeki iki adet hamam yapısında kazılar yapılmış (İsa Bey Hamamı ve Hamam III olarak adlandırılan eserler), çalışmaların sonuçları yayınlanmıştır (Taş, 2001,2010; Krickl ve Taş, 2002).

TC Vakıflar Genel Müdürlüğü ile ÖAI arasında 2010 yılında yenilenen protokol ile kentte bulunan 14 adet Türk dönemi yapısının öncelikle doğru restorasyonları birincil amaç olarak belirlenmiştir[1]. Yapıların arkeolojik araştırmalarının, sanat tarihi incelemelerinin ve yapı araştırmalarının bir arada, sistemli ve kapsamlı bir şekilde yapılması ve sonrasında bölgede bir Türk dönemi arkeoloji parkı oluşturulması hedeflenmektedir (Şekil 1.1).

Proje kapsamında, Selçuk merkezinde, Devlet Hastanesi yanındaki Ahmed Paşa Türbesi ve bu tezin de konusu olan Efes Artemisionu'ndaki Anonim Türbe için kazı, belgeleme ve projelendirme çalışmaları tamamlanmış, İsa Bey Hamamı olarak adlandırılan hamam yapısı ve 4 no'lu Anonim Hamam için ise çalışmalar sürmektedir[2]. Ayasuluk Projesi'nin sonuçlarının yayınlanması hedeflenmektedir. Bu tezin konusu olan türbeye dair yapılan tüm araştırmaların derlendiği, Sabine Ladstätter'in editörlüğündeki "Die Türbe im Artemision" isimli yayın baskı aşamasındadır.

[1] Proje tanıtımı için bkz. Bellibaş ve diğ. (2013, s. 277).

[2] ÖAI, çalışmalarında, aksi bilinmedikçe söz konusu protokolde yapılar için belirlenen numaralandırmaya sadık kalmayı tercih etmektedir.

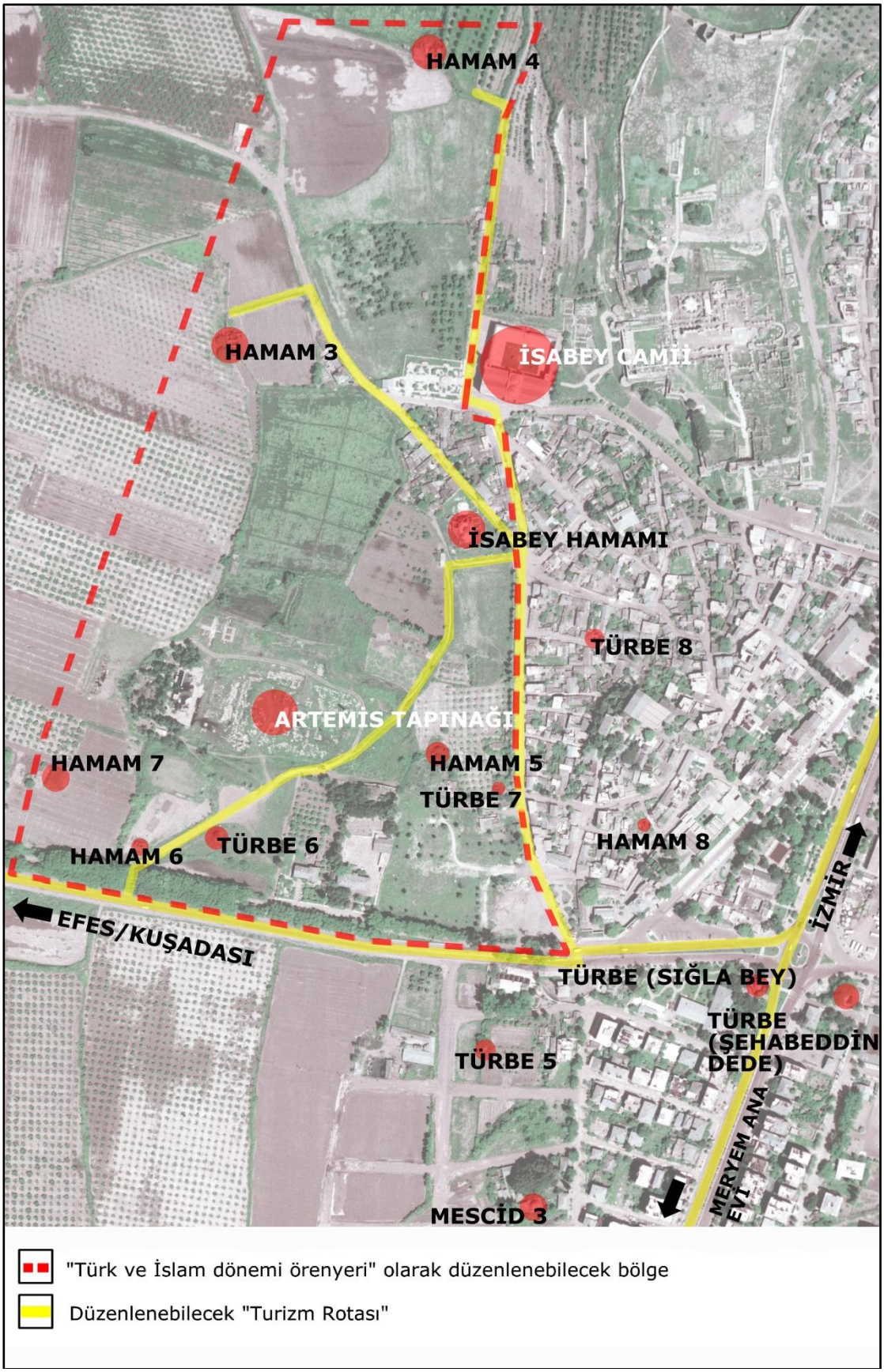

Şekil 1.1 : Ayasuluk Projesi kapsamındaki yapılar.

2. EFES VE AYASULUK'UN KISA TARİHİ

2.1 Tarih Öncesi Dönem ve İlk Efes

Bugün bilinen Efes antik kenti, Türkiye'nin Ege kıyısında, Samos adasının biraz kuzeyinde yer almaktadır (Şekil 2.1). Kent, İzmir ili sınırlarına dahil olup, yaklaşık 80 km. güneyinde, Selçuk ilçesinin yakınında bulunur. Kuzeyinde Torbalı, doğusunda Germencik ve güneyinde Kuşadası ile sınırlanan bölgede, Panayır (Koressos?) dağı ile Bülbüldağ (Lepre Akte) arasında, Panayır dağının batı yamacına yaslanarak kurulmuş olan Efes; Küçük Menderes (Kaytros) nehrinin Ege denizine döküldüğü noktada kıyıya sınırı olan bir liman kentiyken, nehrin koyu alüvyonla doldurmasından ötürü zamanla kıyıdan uzaklaşmıştır. Arkaik ve Klasik dönemlerde kentin kıyı şeridi bugünkünden yaklaşık 9 km., Roma limanı ise yaklaşık 6 km. uzaklıkta bulunmaktaydı (Külzer, 2011, s. 29) (Şekil 2.2).

Şekil 2.1 : Efes ve çevresinin uydudan görünümü (Url-4).

Şekil 2.2 : Efes ve çevresinde kıyı şeridinin Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde değişimi (Koob ve diğ, 2011, s. 230).

1995 yılında Arvalya ve Çukuriçi höyüklerinde Efes Müzesi tarafından yapılan kurtarma kazıları bölgedeki ilk yerleşmelerin Neolitik çağa kadar uzandığını göstermiştir (Evren ve İçten, 1998, s. 118). Çukuriçi Höyük'te Avusturya Arkeoloji Enstitüsü tarafından 2006 yılından beri sürdürülen kapsamlı araştırmalar, burasının Efes ve çevresindeki bilinen yerleşimlerden en eskisi olduğunu kanıtlamaktadır. Yapılan kazılarda M.Ö. 7. veya 6. bin ile 3. bin arasına tarihlenen beş farklı yapı evresi bulunmuştur. (Horejs, 2008). 2009 yılı kazı sonuçlarına göre, 3. ve 4. yapı evrelerinde bulunan çok mekanlı konut kompleksleri, taş temeller üzerine oturan kireç badanalı kerpiç duvarları ve üzerlerindeki olası çatıları işaret eden düzenli dizilmiş ahşap dikme yuvaları ile, şimdilik bölgenin en eski mimari örnekleri olma özelliğini taşımaktadırlar. Sözkonusu konutlarda yapılan kazılarda bulunan ve işlenmek üzere Melos Adası'ndan getirtildiği düşünülen obsidyen taşları veya metal işlemek amacıyla yapılmış fırınların ve döküm kalıplarının varlığı, bölgenin Erken Tunç çağında bile geniş bir ticaret ağına sahip önemli bir yerleşim olduğunu düşündürmektedir (Koder ve Ladstätter, 2010, s. 321-322).

Antik kaynaklara göre ise, kent M.Ö. 2. binin ikinci yarısında kurulmuştur. Baran ve Gültekin'in 1960 yılında Ayasuluk tepesinde yaptığı kazılarda bulunan Miken mezarı bunu belgeleyen ilk buluntulardandır (Büyükkolancı, 1998a, s. 69). Strabon'un aktardıklarına göre, Efes, Atina kralı Kodros'un (M.Ö. 11. yüzyıl) oğlu Androklos tarafından kurulmuştur. İyon kolonizasyonunun lideri Androklos bölgeye geldiğinde burada yaşayan Karialıları ve Lelegleri sürüp kendisiyle birlikte gelenleri bölgeye yerleştirmiştir. Strabon, bilinen bu en eski kentin Athenaion, Hypelaion dolaylarında, Koressos dağının yamacındaki yerleşimi de içine alarak kurulduğunu, tamamının veya bir bölümünün Smyrna ismiyle anıldığını ve buradan ayrılmak zorunda kalan halkın şimdiki Bayraklı'da bulunan Smyrna kentini kurduklarını belirtir (Strabon, 1993, s. 146-147; Arıkan, 1990, s. 121). Strabon, Lydia kralı Kroisos'un kenti ele

geçirdiğinde halkın dağ yamaçlarından inip, Artemision'un bulunduğu bölgede yaşamaya başladıklarını ekler (Strabon, 1993, s. 157). Ancak, Arıkan (1990, s. 121), Strabon'dan daha önce yaşamış Herodotos'un böyle bir değişiklikten bahsetmediğini aktarmaktadır. Murphy ve O'Connor (2008, s. 97)'ın Pausanias'tan aktardıklarına göre ise, Androklos gelmeden önce bölgede başta Lidyalılar olmak üzere Lelegler, Karialılar ve bir miktar Amazon, kutsal alanda ve yüksek şehirde yaşamaktaydı. Androklos yüksek şehirde olanları kovup İyonyalıları buraya yerleştirirken kutsal alandakilere dokunmadı ve sonrasında yüksek şehir ile kutsal alan birleştirildi. Büyükkolancı (1998b, s. 37)'ya göre, burada bahsi geçen kutsal alan Artemision, yüksek şehir ise Ayasuluk tepesidir ve eski Efes burada kurulu olmalıdır. Kentin ismi ise kaynaklarda sıkça sözü edilen Arzawa krallığının başkenti "Apasas" olmalıdır, bu isim zamanla Ephesos'a dönüşmüştür.

Kent M.Ö. 6. yüzyılın ilk yarısında Lydia kralı Kroisos tarafından ele geçirilmiştir. Kısa süren Lydia egemenliğinin ardından, M.Ö. 546'da Efes, Pers Kralı Kyros'un kontrolü altına girmiş ve M.Ö. 334' te Büyük İskender' in şehri fethine kadar Efes'te Pers egemenliği devam etmiştir (Scherrer, 2000, s. 17).

Antik kaynaklar sayesinde, Efes Artemis kültünün, kent yerleşiminden daha eski olduğu bilinmektedir. Artemision'da yapılan kazılar, İyon kolonizasyonundan önce, burada bir kutsal alanın var olduğunu kanıtlamıştır (Forstenpointer ve diğ, 2008, s.33-46). Strabon, tapınağın Khersiphron isimli bir mimar tarafından yapıldığını, sonrasında başka bir mimar tarafından genişletildiğini söyler (Strabon, 1993, s. 157). Vitruvius (1998, s. 150) da tapınağın Khersiphron ve oğlu Metagenes tarafından İyon düzeninde inşa edildiğini belirtir. Kroisos'un, Didim Apollon kültüne alternatif olabilmesi adına tapınağa fazlasıyla önem verdiği görülür. Tapınağın sütunlarının çoğunu bağış olarak kendisi yaptırmış, ve halkın tapınak çevresine yerleşmesine imkan vermiştir. Tapınak, M.Ö. 356 yılında geçirdiği yangında öylesine büyük zarar görmüştür ki yerine yenisinin yapılması gerekmiştir (Muss, 2008, s. 53). Strabon (1993, s. 157), bu yeni tapınağın inşası için halkın kişisel eşyalarını satıp bağışta bulunduklarını belirtir.

2.2 Helenistik Dönem ve Roma Dönemi

Efes, Hellenistik çağda ve sonrasında Roma hakimiyetinde, Küçük Asya'nın en önemli ve zengin liman kentlerinden biri durumundadır (Şekil 2.3). Büyük

İskender'in M.Ö. 323 yılındaki erken ölümünden sonra Efes de dahil olmak üzere tüm imparatorlukta kargaşa yaşanmaya başlanmış ve imparatorluk İskender'in komutanları ve yakın arkadaşları arasında paylaşılmıştır. M.Ö. 300 yılında Efes Diaodokhos Lysimakhos'un hükümdarlığına girer (Scherrer, 2000, s. 18). Lysimakhos M.Ö. 287'de Artemision'un 2 km. batısında, Bülbüldağ ile Panayır dağı arasındaki bugünkü Efes'in bulunduğu yere "Arsinoeia" isminde yeni bir kent kurmuş ve yerleşimi buraya taşımıştır (Külzer, 2011, s. 29). Böylesi bir değişikliğin olası iki temel nedeni vardır: Birincisi, Artemision civarındaki yerleşimin, Küçük Menderes'in getirdiği alüvyonlar nedeniyle artık yaşanmaz bir yere dönüşmesi, ikincisi ise Lysimakhos'un halkı, üzerlerinde büyük güce sahip olan Artemis kültünden uzaklaştırarak kendi etkisini arttırmak istemesi sayılabilir (Zimmermann, 2011, s.28). Atalay (1988, s. 9), düz bir ovada bulunan kentin savunmasının zorluğunun da taşınma nedenlerinden olabileceği görüşündedir. Nedeni ne olursa olsun, Lysimakhos'un M.Ö. 281 yılında ölmesinin ardından, kente civar bölgelerden zorla getirilen halk kendi yerleşimlerine dönmüş ve kent tekrar Efes ismini alarak gelişimini sürdürmeye devam etmiştir (Zimmermann, 2011, s.28).

Şekil 2.3 : Helenistik Dönem ve Roma Döneminde Efes'in kent dokusu (Koob ve diğ., 2011, s. 232).

Lysimakhos'tan sonra kent önce Mısırlı Ptolemaios'un sonra Seleukos hanedanından III.Antiokhos'un yönetimine girmiştir. Bölgede hakimiyet kurmak isteyen Romalıların Antiokhos'u yenmesinin ardından yapılan Apameia antlaşması gereğince, Antiokhos tüm Küçük Asya'yı terketmiş ve Efes, Romalıların tarafını tutan Bergama kralı II.Eumenes'e armağan edilmiş, son Bergama kralı III.Attalos'un ölümünden (M.Ö. 133) sonra ise Roma hakimiyetine girmiştir (Scherrer, 2000, s. 20-21; Zimmermann, 2011, s. 29).

Kent Helenistik dönemde zengin ve önemli bir ticaret merkeziydi. Mansel, bu dönemde kentin Bergama ve Milet'le birlikte, yünlü kumaş üretiminde ve halı ihracatında önemli bir noktada olduklarını belirtir (Arıkan, 1990, s. 122' den aktarıldığı üzere). Helenistik kent dokusu üzerine çok sayıda Roma yapısı eklendiğinden, bu döneme tarihlenebilen çok fazla eser bulunmamaktadır. Dönemin başlıca eserleri arasında Büyük Tiyatro (Zimmermann, 2011, s. 29) ve tiyatronun sahne binası üzerindeki çeşme yapısı ile Lysimakhos'un kent surları sayılabilir (Şekil 2.4). Kent sınırları içerisinde bulunmasa da, Belevi Anıt Mezarı da bölgedeki en önemli helenistik dönem yapıtlarından birisi sayılmaktadır (Atalay, 1988, s. 9).

Şekil 2.4 : Büyük Tiyatro, Efes (ÖAI arşivi).

Kent önemini Roma döneminde de korumuştur. Halen görülebilen etkileyici boyutlardaki sayısız yapı kalıntısı dönemin zenginliğinin ve refah düzeyinin göstergesidir. İmparatorluk Roma'sı öncesinde, kentin işlek caddelerinden Kuretler caddesi boyunca başta Memmius ve Androklos anıtları olmak üzere birçok yapı inşa edilmiştir. Kazı buluntuları, Ticaret ve Devlet Agoralarının da, Geç Helenistik - Erken Cumhuriyet döneminde kentin önemli merkezlerinden olduğunu göstermektedir (Zimmermann, 2011, s. 30).

İmparatorluk dönemiyle birlikte Augustus'un, kenti Asya eyaletinin başkenti yapmasıyla kentte daha da etkin imar hareketleri başlar. Kentin üstlendiği yeni kimlik, Prytaneion ve Bouleuterion gibi siyasi yapıların inşa edilmesine yol açmıştır

(Scherrer, 1995, s. 5). Gerek yönetimin gerekse kentin ileri gelenlerinin katkılarıyla yapılan İmparatorluk döneminin başlıca yapıtları arasında, Devlet Agorasındaki bazilika ve küçük tapınak, Ticaret Agorası'nın Güney Kapısı, Yamaç Evler, Liman Kapısı, Kuretler caddesinin mermer kaplamaları, Liman Hamamları, Vedius Gymnasiumu, Domitian Tapınağı, Celsus Kitaplığı, Damianos Stoası, Serapis Tapınağı ve Hadrian Tapınağı sayılabilir (Zimmermann, 2011, s. 35-40) (Şekil 2.5, 2.6).

Bu dönemde Artemision'un sınırlarının tekrar belirlendiği, çevresindeki yol ve kanalların onarıldığı belirtilmektedir (Muss, 2008, s. 53). Strabon (1993, s. 159), tapınağın çok geniş bir sığınma alanı olduğundan suçluların burada egemenlik kurduklarını ve bu yüzden alanın Augustus tarafından kaldırıldığını söyler.

Şekil 2.5 : Efes Hadrian Tapınağı (Url-5).

Efes M.S. 2. yüzyıla kadar önemini ve görkemini korumuş, ancak 262 yılında uğradığı Got saldırısıyla ağır darbe almış ve gelişimi yavaşlamıştır. Bu saldırılar sonucunda Artemis tapınağı yıkılmış, liman yakınındaki bir çok yapı da fazlasıyla hasar görmüştür (Foss, 1979, s. 3). M.S. 3. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde yaşanmış çok sayıda deprem de kentin genel görünümünde büyük değişikliklere yol açmıştır (Ladstätter, 2011, s. 3). Foss (1979, s. 4)'a göre hiçbir zaman 2. yüzyılın altın çağını tekrar yaşayamasa da kent, Diocletian yönetiminde yeniden gelişmelere sahne olmuştur. Kazılarda süregelen Yunan ve Roma mirasına yönelik araştırma geleneğinin son yıllarda Bizans mirası üzerine de yoğunlaşması, eski bilginin aksine,

kentin takip eden yüzyıllarda da önemini fazlasıyla koruduğunu göstermektedir (Ladstätter, 2011, s. 2; Pülz, 2011, s. 47).

Şekil 2.6 : Efes Yamaç Evler 2 (Url-5).

2.3 Bizans Dönemi

Efes'in antik çağda, doğu ile batı arasındaki geçişi sağlayan bir liman kenti ve dolayısıyla Küçük Asya'nın en önemli kentlerinden biri olması şüphesiz Hıristiyan Kilisesi'nin gelişiminde de rol oynamasına neden olmuştur. Janin'e göre, M.S. 55 ile 58 yılları arasında Efes'te yaşayan Aziz Paul'un, M.S. 61 yılında Efes'lilere bir mektup yazdığı bilinmektedir. M.S. 70 yılından sonra ise Aziz İoannes Theologos (Aziz Yuhanna) kente yerleşmiş ve hayatını burada sürdürmüştür. (Külzer, 2011, s. 38). Yuhanna'nın Efes'te yazdığı düşünülen dördüncü İncil'e göre, İsa çarmıhtayken, annesini kendisine emanet etmiştir. Bu satırlar Aziz Yuhanna ile Azize Meryem'in birlikte Efes'te yaşadıklarına yönelik yaygın inanışın doğmasına neden olmuştur. Kentin, hıristiyanlık tarihindeki diğer bir önemi ise "Azize Meryem'in Hazreti İsa'nın tanrısal vasfının da annesi" olarak benimsendiği 431 yılı tarihli konsile ev sahipliği yapmış olmasıdır (Mercangöz, 1998, s. 53; Foss, 1979, s. 7).

M.S. 3. ve 4. yüzyılın giderek değişen politik, ekonomik, ve toplumsal şartlarına ek olarak Hıristiyanlık dininin zaferi, Geç Roma ve Bizans döneminde kentte büyük değişimlere yol açmıştır (Pülz, 2011, s. 49). M.S. 4 ve 5. yüzyıllarda kentte imar faaliyetleri artmış, çok sayıda İmparatorluk dönemi yapısı yenilenerek kullanılmış ve

eskilerini aratmayacak yeni yapılar da inşa edilmiştir (Külzer, 2011, s. 31; Foss, 1979, s. 96-98). Kamusal alanlar Kuretler caddesine kayarken, yönetim ve konut alanları liman yakınlarına taşınmış ve 5. yüzyıl boyunca bu alanda gelişmiştir (Ladstätter, 2011, s. 9) (Şekil 2.7).

Şekil 2.7 : Bizans Döneminde Efes'in kent dokusu (Koob ve diğ., 2011, s. 233).

Geç Antik dönem yapılaşması esnasında Devlet Agorası'ndaki, başta Prytaneion olmak üzere kullanım dışı kalmış bir çok yapının malzemeleri kullanılmıştır. Başlıca imar faaliyetleri arasında, başta Celsus Kitaplığı olmak üzere birçok tekil yapının çeşme binası olarak yeniden düzenlenmesi, Domitian Çeşmesi'nin ve Lukas Mezarı[3] diye anılan yapıların onarımları, Liman Caddesi üzerindeki "Dört Sütunlu Anıt"ın inşası, Bizans Sarayı olarak adlandırılan yapının inşası (Pülz, 2011, s. 47-71), Artemis ve Hadrian Tapınakları'nın, yeni Hıristiyan kentinin en önemli hac merkezlerinden olan Meryem Ana Kilisesi'nin, Aziz Yuhanna Bazilikası'nın ve Yedi Uyuyanlar Mezarlığı'ındaki ek kompleks gibi dini yapıların inşası veya onarımı sayılabilir (Foss, 1979, s. 96-99) (Şekil 2.8, 2.9) . Bizanslı yazar Hierokles, M.S. 6. yüzyılda, Justinianus yönetiminde Efes'in halen Küçük Asya'daki birincil kent olduğunu, çağdaşı Stephanos ise, limanı vurgulayarak, kentin en önemli İyon kenti olduğunu belirtmektedir (Külzer, 2011, s. 31). M.S. 7. yüzyılda kent liman tarafına

[3] Son dönemlerde yapılan çalışmalar , "Lukas Mezarı" olarak bilinen yapının M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiş bir çeşme olduğunu kanıtlamaktadır. Bkz. Pülz (2011, s. 50-51).

kayarak daha da küçülmüş, Kuretler Caddesi ve Yamaç Evler kent dışında kalmıştır (Ladstätter, 2011, s. 14).

Şekil 2.8 : Meryem Ana Kilisesi (Url-5).

Bu dönemde başlayan Pers ve Arap istilaları kentin önemini büyük ölçüde yitirmesine sebep olmuştur. M.S. 614 yılındaki ilk Pers saldırısından sonra Ayasuluk Tepesinde, Aziz Yuhanna Bazilikası'nın yanında yeni bir merkez oluşur ve yerleşim bu tarafa kaymaya başlar. Ancak, eski literatürde söylendiğinin aksine, eski yerleşimin tamamen terkedildiğini düşünmek doğru değildir. Son yıllarda yapılan araştırmalar kentin bazı kesimlerinde 14. yüzyılın ortalarına kadar yerleşimin sürdüğünü göstermektedir. Bazilika'nın yanındaki merkezi, hac nedeniyle de gelişen bağımsız bir yerleşim olarak düşünmek gerekir (Ladstätter, 2011, s. 1; Külzer, 2011, s. 32 Pülz, 2011, s. 68).

Foss (1979, s. 103), M.S . 7. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve yüzyıl kadar süren Arap saldırılarının yanısıra aynı dönemde yaşanan büyük veba salgınların ve iç savaşların kentte büyük hasarlara neden olduğunu aktarmaktadır.

Malazgirt (1071) zaferinden sonra, Türkler batıya ilerlemiş, Efes'i ilk defa 1090 ile 1096 yılları arasında hakimiyetlerine almışlardır. Türkler tarafından "Ayasuluk" ya

da “Ayasuluğ” olarak adlandırılan[4] kent kısa süre sonra Bizans yönetimine tekrar dahil olmuştur (Külzer, 2011, s. 34; Foss 1979, s. 117-118). Bu dönemden sonra, yerleşimin, Ayasuluk tepesinde yoğunlaştığı, bölgeye gelen gezginlerin, kenti yüksek bir tepede betimlemelerinden anlaşılmaktadır (Külzer, 2011, s. 34) (Şekil 2.10).

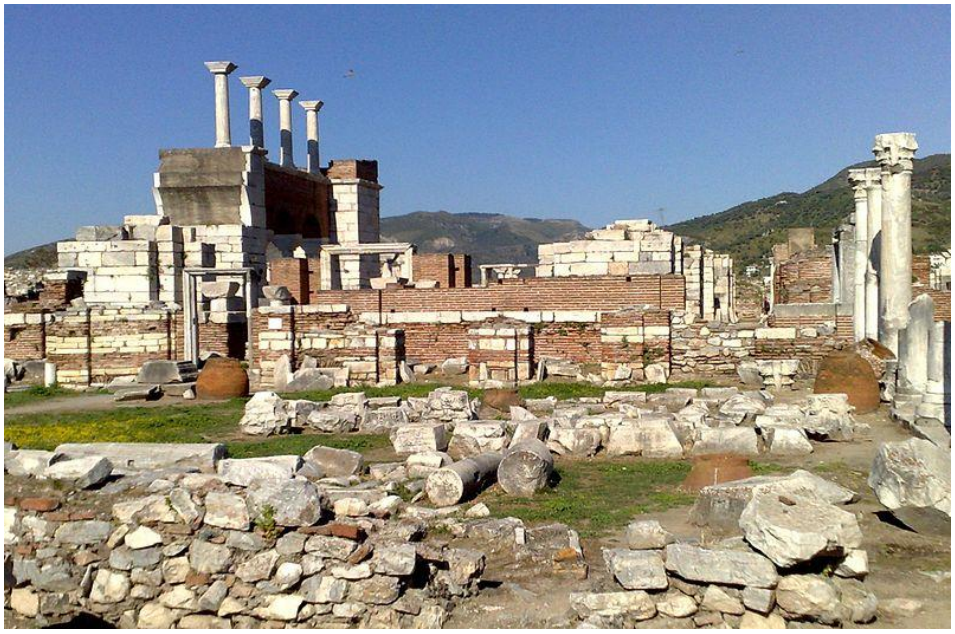

Şekil 2.9 : Aziz Yuhanna Bazilikası (Url-5).

Şekil 2.10 : Ayasuluk Tepesi ve çevresi (ÖAI arşivi, Url-2).

[4] Kentin ismi hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Kılıç (1998, s. 3), Arıkan (1990, s.123), Telci (2010, s. 22).

Kimi tarihçiler tarafından Efes'in karanlık çağları olarak da adlandırılan bu dönemde etkin bir mimari faaliyetten bahsetmek zordur. Kentte tekrar yapılanma ve gelişim, ancak 14. yüzyılda, Türk Beylikleri döneminde olacaktır.

2.4 Türk Beylikleri Dönemi

Kaynaklar kentin, Menteşe Bey'in damadı Sasa Bey ile 1304 yılında kesin olarak Türk hakimiyetine girdiğini belirtir (Wittek, 1944, s.38-39; Baykara, 1990, s. 5; Uzunçarşılı, 1969, s. 104). Ancak Enveri'nin "Düstur-nâme" sindeki konuyla ilgili beyitinden anlaşıldığı üzere Aydınoğlu Mehmed Bey tarafından fethedilmiştir. Buradan, Mehmed Bey'in, Birgi bölgesinde hakim olan Sasa Bey adına Ayasuluk ve civarını fethedip sonrasında hakimiyeti ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Aydınoğlu Mehmed Bey kısa süre sonra Birgi'yi kendine merkez olarak seçmiş ve elindeki toprakların yönetimini oğulları arasında bölüştürmüştür. Buna göre Ayasuluk, Hızır Bey'in kontrolüne geçmiştir (Uzunçarşılı, 1969, s. 104; Şeker, 1998, s. 266-267). Hızır Bey, babası ve kardeşi Umur Bey'in ardından başa geçtiğinde de Ayasuluk'u Beyliğin merkezi haline getirmiştir. Hızır Bey döneminde Ayasuluk'u ziyaret eden İbn Battuta kentin çok eski ve büyük bir şehir olduğunu belirtir (Battuta, s. 424; Kılıç, 1998, s. 5). 1360 yılında öldüğü kabul edilen Hızır Bey'in ardından Beyliğin başına, Aydınoğlu Mehmed Bey'in küçük oğlu İsa Bey geçmiştir (Akın, 1968, s. 56).

Beylik ve Ayasuluk, İsa Bey'in yönetiminde en görkemli günlerini yaşamıştır (Foss, 1979, s. 155). Babası Mehmed Bey'in sağlığında yirmi beş yıl yanında bulunan ve muhtemelen bu sayede iyi bir eğitim almış olan İsa Bey'in bilim, kültür ve sanata verdiği önem sayesinde gerek Ayasuluk, gerek beyliğin yönetiminde bulunan diğer kentlerdeki imar faaliyetlerinde artış görülür (Şeker, 1998, s. 272).

Yıldırım Bayezid 1390 yılında kenti ele geçirmiş ve İsa Bey'in, bir kısım arazi ve vakıfların idaresini de üstlenerek Tire'de kalmasına izin vermiştir (Telci, 2010, s. 28-29). Sonrasında, Bayezid'in 1402 tarihli Ankara savaşında Timur karşısında yenik düşmesinin ardından, diğer birçok beylik gibi Aydınoğulları Beyliği'de kendi bölgesinde tekrar hakimiyet ilan etmiş, ancak Sultan II. Murad'ın 1424 yılında Anadolu'ya yürümesinin ardından bölge ve Ayasuluk 1426 yılından itibaren tamamıyla Osmanlı himayesine girmiştir (Akın, 1968, s. 82-83; Telci, 2010, s. 32).

Kentteki yapılara dair ulaşılan yazılı kaynaklar, özellikle 14. yüzyıl için oldukça sınırlıdır. Beyliğin ilk dönemlerinde bölgeye gelen gezginlerin aktarımlarından anlaşıldığı üzere kent zengin ve oldukça bakımlı durumdadır. Özellikle, kenti 1333 yılında ziyaret eden İbn Battuta'nın ve 1335 yılında ziyaret eden Wilhelm von Boldensele'nin camiye çevrilmiş olan Aziz Yuhanna Bazilikasından çok etkilendikleri anlaşılmaktadır[5]. 1336-1341 yılları arasında yaptığı hac yolculuğunda kente uğrayan Ludolf von Suchem ise bazilikanın kısmen çarşıya çevrildiğini aktarır (Foss, 1979, s. 146-147'den aktarıldığı üzere).

Osmanlı fethinden sonra kentin eski parlak günlerini geride bıraktığı görülür. Arşiv kaynakları 15. yüzyıl sonlarında ve 16. yüzyıl başlarında bölgede bir hareketlenme olduğunu yazsa da, 16. yüzyıl sonlarına ve 17. yüzyılın ilk yarısına ait verilere göre kent yok olmanın eşiğine gelmiştir (Telci, 2010, s. 35). Bu yüzden kentte bugün görülen eserlerin büyük bölümünün Beylikler ve erken Osmanlı dönemine ait olduğunu söylemek yanlış olmaz. Arıkan (1990, s.161), 15 ve 16. yüzyıllarda, Osmanlı döneminde eserin yapımına dair kayıtların seyrek olduğunu belirtmektedir[6].

Aydınoğulları Beyliği'nin en önemli yapılarından birisi şüphesiz İsa Bey tarafından 1375 yılında, Ali ibn Müseymeş el Dımışki isimli Şamlı bir mimara yaptırılan İsa Bey Camisi'dir (Kalfazade, 2013, s. 257) (Şekil 2.11).

Bu cami, kıble duvarına paralel sahınların çapraz bir sahınla kesildiği plan şeması ile Diyarbakır Ulucami'si veya Şam'daki Ümeyye Camisi'ni anımsatır (Kuban, 2007, s. 62; Altun, 1988, s. 69, Aslanapa, 1990, s. 348) (Şekil 2.12).

Caminin duvarlarında, bölgenin Roma döneminden beri süregelen, iç ve dış yüzeylerde kesmetaş, ortada moloztaş ve harç dolgulu tekniği kullanılmıştır. Yoğun miktarda devşirme malzeme kullanıldığı da görülmektedir. Bu özellikleri ile, Batı Anadolu Beylikler mimarisinin genel hatlarını büyük oranda yansıtan örnek eserlerdendir. 17. yüzyılda kenti ziyaret eden Evliya Çelebi camiden övgüyle bahsederken, çağdaşı Cornelis Le Bruyn'un gravüründe de eserin ve çatısının sağlam olduğu görülmektedir (Şekil 2.13).

---

[5] Arıkan (1990, s. 130-131) bu ziyaretlerin sırasıyla 1331/1332 ve 1332/1333 yılları arasında gerçekleştiğini belirtmektedir.

[6] Arıkan (1990)'ın, ayrıca, Y.Tokmak'ın 1985 tarihli *"Selçuk'ta Türk-İslam anıtları"* isimli doktora tezinden aktardığına göre, Tokmak, tezde incelediği eserlerin tamamının 14 ve 15. yüzyıla ait olduğu sonucuna varmıştır.

Şekil 2.11 : İsa Bey Camisi (Url-5).

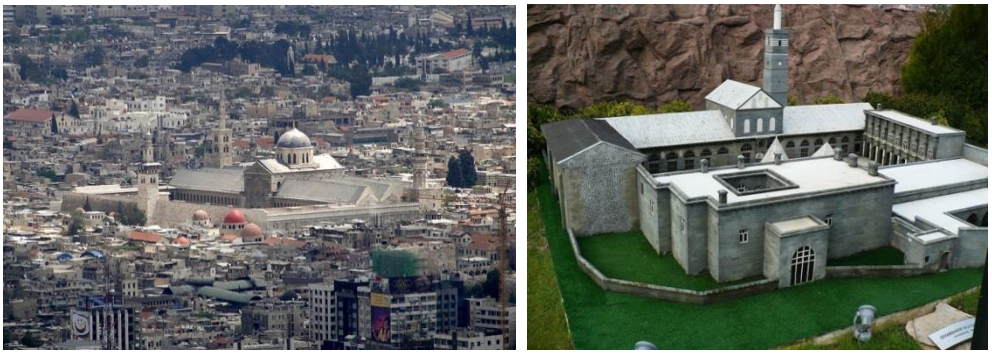

Şekil 2.12 : Şam Ümeyye Camisi ve Diyarbakır Ulucami (Url-5).

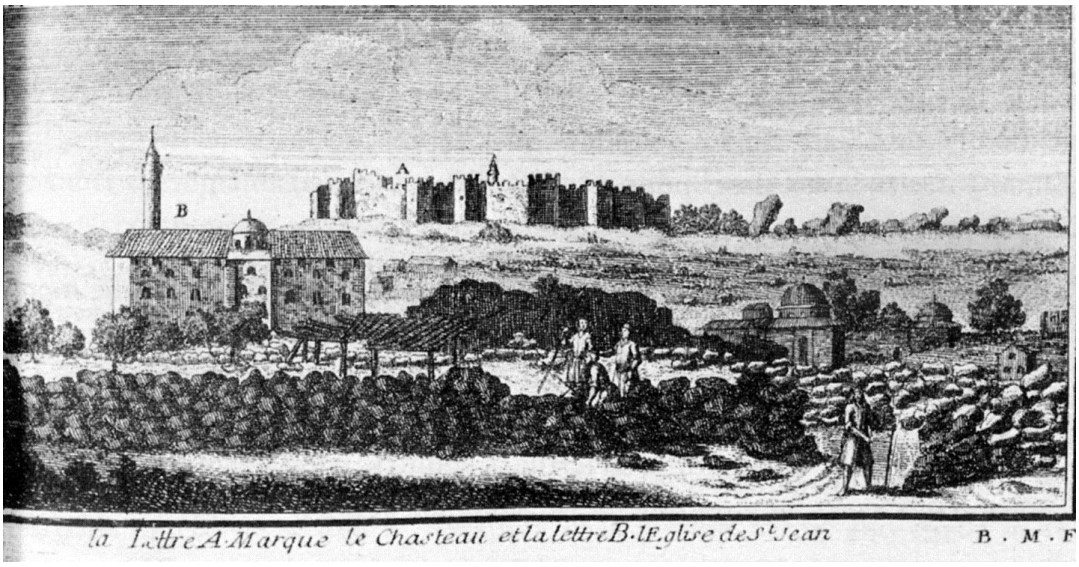

Şekil 2.13 : Le Bruyn'ün 18. yüzyıl başında İsa Bey Camisi ile Ayasuluk Kalesi'ni gösteren gravürü, (Foss, 1979, s. 177).

Ancak, 18 ve 19. yüzyıl gezginlerinin aktarımları bakımsız olduğunu, kubbelerinden birinin ve minaresinin çökmüş olduğunu göstermektedir (Falkener,1862, s. 152-153; Texier, 2002, s. 149-153) (Şekil 2.14).

Texier (2002, s. 152), kentin, kalenin güneyinde birkaç Türk aileden oluşan küçük bir köy olduğunu belirtir. 19. yüzyılın son çeyreğinde artık kentin önemini ne kadar yitirdiğini John Turtle Wood'un hatıralarından da anlaşılmaktadır. Wood (2014, s. 241), kentte düzenli bayram namazı kıldıracak imam bulunamadığından işçilerinin Kuşadası'na gittiklerini belirtir (Şekil 2.15).

Şekil 2.14 : İsa Bey Camisi giriş cephesi gravürü (Falkener, 1862, s. 152-153).

Şekil 2.15 : Ayasuluk gravürü, 1877 (Wood, 2014).

Çoğunluğu 15. ve 16. yüzyıllara ait arşiv kaynaklarına göre kentte, İsa Bey Camisi'nin yanı sıra birçok mescid, zaviyeli mescid, zaviye, bir medrese, darülhuffaz ve birkaç hamam bulunmaktadır (Telci, 2010, s. 130). Bu eserlerin bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Ayrıca, kaynaklar, eserlerin konumları hakkında bilgi vermediğinden, ulaşanlarının da isimlendirilmesi oldukça zordur, zira İsa Bey Camisi dışında hiçbirinin kitabesi bulunmamaktadır. Niemann 1906 tarihli çalışmasında kentte on dört cami, beş veya altı hamam ve birçok türbe bulunduğunu belirtmektedir (Niemann, 1906, s. 122) (Şekil 2.16).

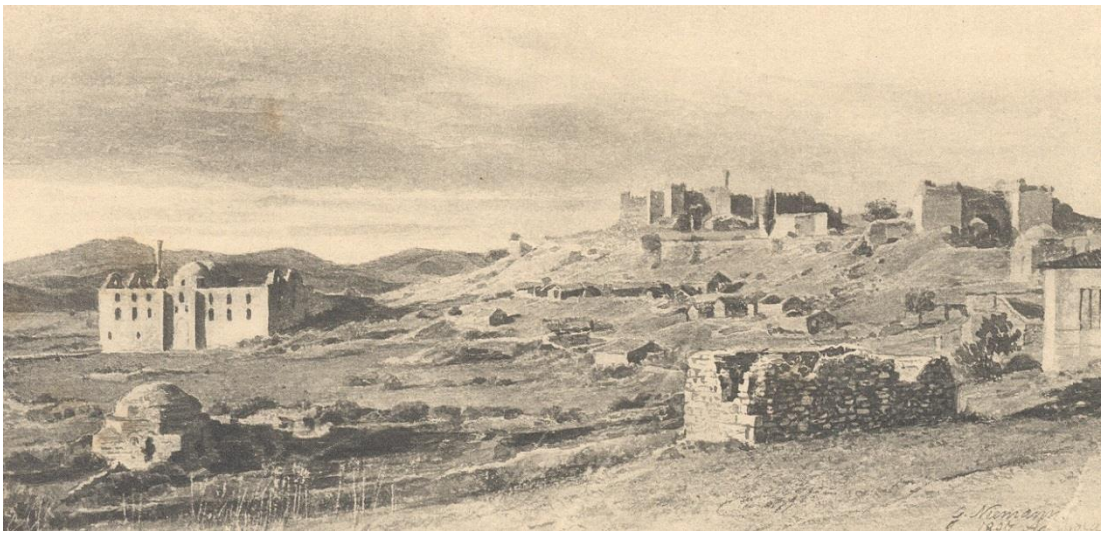

Şekil 2.16 : Niemann'ın Ayasuluk gravürü (Niemann, 1906, s. 111).

Bugün ise kentte, İsa Bey Camisi haricinde sekiz mescid, altı hamam ve beş türbe sayılabilmektedir. Bunların yanı sıra hamam olarak kaydedilmiş iki, türbe olarak

kaydedilmiş üç, imaret ve han olarak nitelendirilmiş iki eser daha bulunmaktadır[7]. Kentte bugün görünen beylikler eserlerini toplu halde ele alan başlıca yayınlar ve resmi envanterler incelendiğinde isimler konusunda karışıklıklar yaşandığı görülür. Ekler bölümündeki haritada, Beylikler döneminde yapılan yapılar görülmektedir. Sunulan karşılaştırmalı tablo ve planlar ile birlikte haritanın, yapıların isimleri ve yerleri hakkındaki karışıklıkları en aza indirgemesi ve gelecekte yapılacak çalışmalar için altlık olması hedeflenmektedir (Şekil B.1; Şekil D.1; Çizelge C.1).

Eserler, Ayasuluk kalesi, ve tepenin batı ve güney kısımlarında yoğunlaşmakta olup, kent merkezinin, Aziz Yuhanna Bazilikası ve Artemision gibi yapıların da bulunduğu bu bölge olduğunu göstermektedir. Ancak burasının bataklık veya ekili alanların yoğunlaştığı bir bölge olması nedeniyle, modern Selçuk kentinin yapılaşması esnasında tercih edilmediğini ve bu yüzden buradaki eserlerin kısmen korunduğunu, depo, ağıl gibi işlevler yüklendirilerek günümüze ulaştığını düşünmek yanlış olmaz. John Turtle Wood (2014, s. 51) da 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde bölgede yaşadıklarını kaleme alırken, "Küçük camilerin bazıları köylüler ve yakınları tarafından tahıl ambarları olarak kullanılıyor" demektedir. Ne yazık ki eserlerin birçoğunun, tüm yaptırımlara rağmen halen benzer şekillerde kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte bu bölgelerde de şüphesiz yıkılmış birçok eser bulunmaktadır. Tapınağı araştırmak amacıyla, John Turtle Wood'un ve daha sonra David George Hogarth'ın, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında yaptıkları kazılarda Türk dönemi yapılarının kalıntılarına rastladıkları anlaşılmaktadır. Bu araştırmaların sonuçlarına göre tapınağın doğusunda, yerin yaklaşık 2.5 m. altında büyük bir yapının temelleri bulunmaktadır (Wood, 1877, s. 183). Türbenin kuzeybatı kısmındaki yakın bir alanda, yapıldığı anlaşılan kazılarda da Türk dönemi zemin kaplamaları ve mezar yapılarından bahsedilmektedir (Hogarth, 1908, s. 48,49 ; Parrer, baskıda). Son yıllarda yapılan kısa soluklu alan araştırmasında da, Artemis Tapınağı'nın batısında, duvar örgü tekniğiyle ortaçağ veya sonrasına ait olduğu izlenimi veren bir yapının duvarına rastlanmıştır. İlerleyen dönemlerde yapılacak daha kapsamlı araştırmalarla şüphesiz daha fazlasıyla karşılaşılacaktır[8] (Şekil 2.17).

---

[7] Ayasuluk Kalesi'nin içinde Türk devrinde yapılmış veya kullanılmış başka yapılar da bulunmaktadır. Bu yapılarda araştırmalar sürmektedir (bkz. Büyükkolancı (2012) ve http://www.pau.edu.tr/ayasuluk/).

[8] Bu ve benzeri tespitleri ve paylaşımları için Christian Kurtze'ye teşekkür ederim.

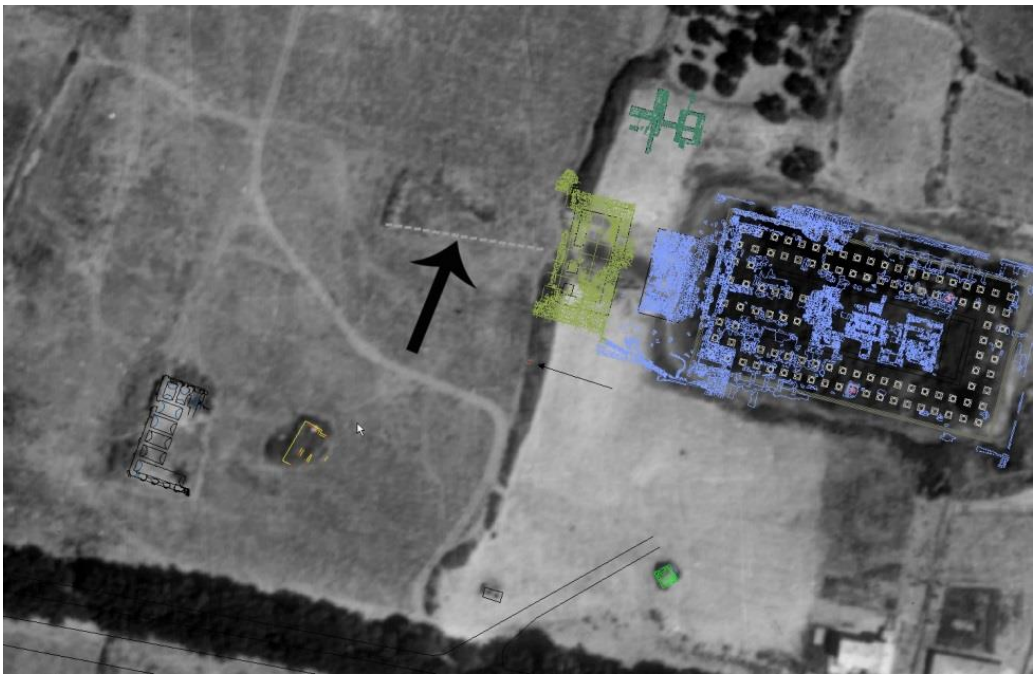

Şekil 2.17 : Artemis Tapınağı batısında kalıntılar (Kurtze, kişisel görüşme, 20 Ağustos, 2011).

Yapıların birçoğu, özel ekili alanlar içerisinde ve genel olarak bakımsız durumdadır. Bazıları ise gözden tamamen uzak noktalarda, fazlasıyla bakımsız, kısmen yıkılmış haldedir. Bu yüzdendir ki, bölgedeki eserlere dair yapılan önceki incelemelerde bu eserlere rastlanılmaz. Araştırılmadıkları için işlevleri de henüz bilinmemektedir. Artemision'a yakın bir bölgede bulunan ve "Hamam 5" olarak kodlandırılmış eser bunlardan biridir. Hemen yakınında, "Türbe 7" olarak belirtilen yapı tamamen yıkılmıştır ve etrafındaki yoğun bitkilenme nedeniyle tanımlanamayacak haldedir. Benzer şekilde, "Türbe 8" olarak kaydedilen yapı da tamamen yıkılmıştır. "Ev hamamı" olarak da anılan "Hamam 8" kodlu yapı da benzer durumdadır (Şekil 2.18, 2.19, 2.20, 2.21).

Şekil 2.18 : Hamam 5 olarak anılan yapı.

Şekil 2.19 : Türbe 7 olarak anılan yapı.

Şekil 2.20 : Türbe 8 olarak anılan yapı (Niki Gail, ÖAI arşivi)

19. yüzyılın ikinci yarısında çekilmiş fotoğraflar sayesinde, bugün tamamen harap olan bu eserlerden ikisi (Türbe 7 ve 8) tanımlanabilmektedir. Şekil 2.22, Türbe 7'nin çok hafif güneybatısından çekilmiş bir fotoğraftır. Türbenin çok yakınında yer alan Hamam 5, fotoğrafın çekildiği dönemde muhtemelen çoktan yıkılımış olması nedeniyle görünmemektedir. Aynı fotoğrafta, Halen Kılıçarslan Mescidi adıyla

kullanımda olan yapı ise, Türbe 7'nin tam arkasında kalmaktadır (Şekil 2.22, 2.23, B.1). Türbe 8'in Niemann'ın gravüründe de yer alması, eserin son yüzyıl içinde yıkıldığını göstermektedir (Şekil 2.16). Türbe 7, her ne kadar bu isimle kayıtlara geçmiş olsa da, boyutları itibariyle değerlendirildiğinde, daha farklı bir işleve sahip olduğu izlenimini verir, zira bölgede bu büyüklükte türbe bulunmaz. Şüphesiz, bu yeni veriler ışığında eserlerin incelenmesi ve daha detaylı belgelenmesi ve vakıf defterleriyle karşılaştırılarak işlevlerinin kesin olarak belirlenmesi ve adlandırılmaları gerekmektedir.

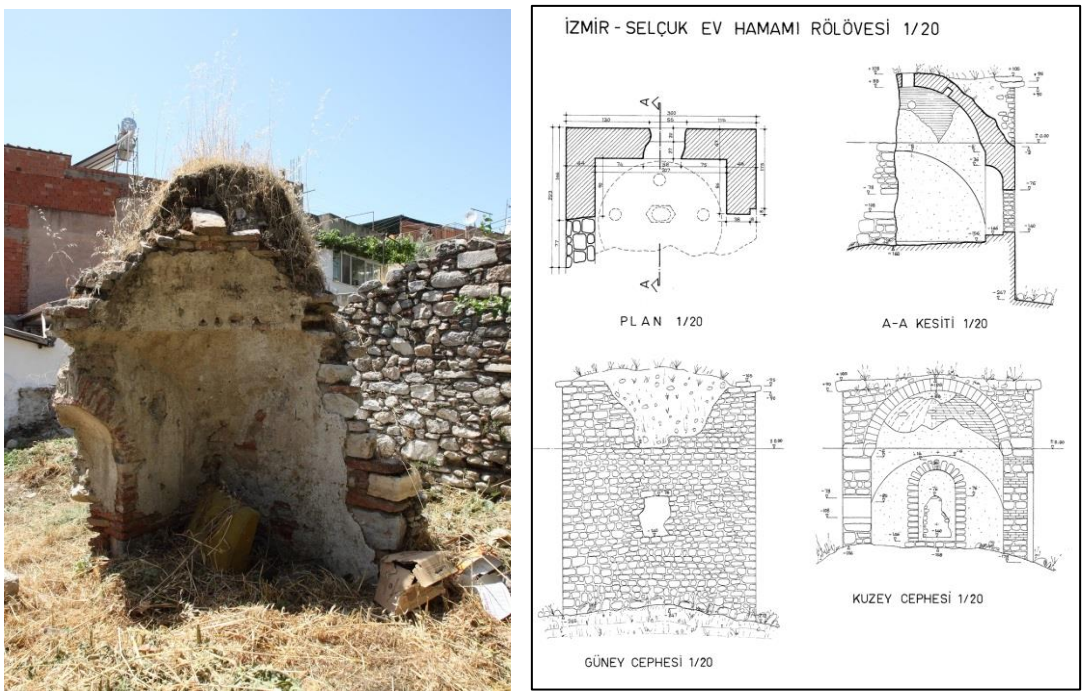

Şekil 2.21 : Ev Hamamı olarak anılan yapı (Vakıflar arşivi)

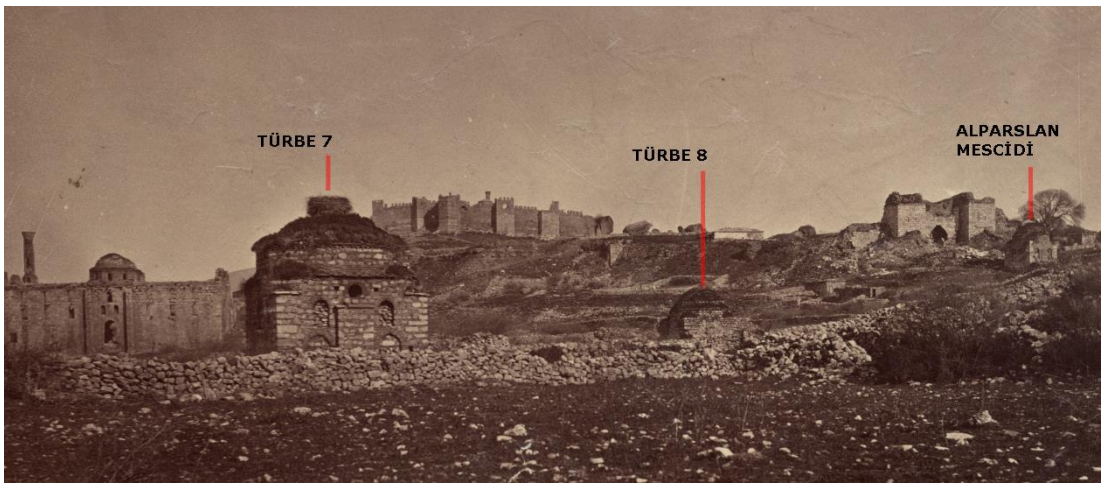

Şekil 2.22 : 19. yüzyılın ikinci yarısında Ayasuluk.
Ladstätter (baskıda)'dan düzeltilerek.

Şekil 2.23 : Türbe 8, 19. yüzyıl sonları. Ladstätter (baskıda)'dan düzeltilerek.

3. AYASULUK'TAKİ TÜRBELER

3.1 Batı Anadolu Beylikler Mimarisi Genel Özellikleri

Beylikler Dönemi genel hatlarıyla, Anadolu Selçuklu Devleti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yaşanmış bir geçiş dönemi olarak kabul edilmektedir. Bu geçiş, sanat ve mimaride de farklı arayışlar ve denemeler olarak göze çarpar. Birçok beylik, kendi bölgesindeki yerel işgücü ve malzemenin çerçevelediği mimari gelenekleri sürdürürken, doğudan getirdikleri bilgiler sayesinde yeni formlar yaratmayı da başarmıştır.

Orta Anadolu'da kurulan Beyliklerin mimarisinde, bazı yenilikler olmasına karşın, genel çizgileri ile Anadolu Selçuklu etkisinin ağır bastığı görülmektedir. Özellikle Karamanoğulları Beyliği himayesinde Selçuklu sanatının hemen hemen hiç değişmeden sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Doğu Anadolu Azerbaycan yöresinin etkisinde, Güneydoğu Anadolu ise Suriye ve Mezopotamya sanatı etkileri altında devam etmiştir (Kuban, 2007, s. 63; Kuban, 2009, s. 114; Cantay, 2002, s. 18).

Ancak Batı Anadolu Beylikleri'nde farklı bir mimari anlayışla karşılaşılmaktadır (Şekil 3.1). Burada kurulan Beylikler mirasçısı oldukları, Arkaik, Helenistik, Roma ve Bizans yapım gelenekleri üzerine doğudan gelen mimari birikimi eklemişlerdir. Batı Anadolu dışında gelişmiş, cami, medrese, türbe gibi farklı yapı tiplerini içeren bir mimari program, gerek yerel işgücü gerekse doğudan getirilen mimar ve ustalar tarafından, yapım teknikleri ve malzeme ile bir bütün oluşturarak uygulanmış, bunun sonucunda doğudakinden farklı, bölgeye ve döneme özgü bir mimari kimlik oluşmuş ve bu kimlik klasik Osmanlı mimarisine öncülük etmiştir.

Arseven (1970, s. 58), Türklerin eserlerini Bizans ve öncesinden kalan teknik ve usulleri kullanarak kendi üsluplarında yaptığını ve bu yüzden Anadolu Türk sanatının diğer bölgelerden çok farklı olduğunu belirtir. Ona göre Klasik çağ mimarisi ile Türk sanatının birleşmesinden doğan zengin mimari, özellikle Batı Anadolu bölgesindeki benzersiz eserlerde kendini göstermektedir.

Şekil 3.1 : Aydınoğulları ve diğer Batı Anadolu Beylikleri'nin sınırları (Kolay (1999) ve De Zambaur'dan düzeltilerek).

Beylikler, kendilerinden önceki Anadolu Selçuklu Devleti'ne veya sonradan kurulacak Osmanlı İmparatorluğu'na nazaran küçük ölçekte devletlerdir. Maddi olanaksızlıklar yapı boyutlarında küçülmelere ve bezeme programında sadeleşmeye neden olmuştur. Henüz tam anlamıyla örgütleşememiş kentlerin yerleşim dokusunun seyrek ve yarı-kırsal nitelikte olduğu söylenebilir (Tanyeli, 1987, s. 109). Merkezi bir otoritenin bulunmaması da, şüphesiz, mimarideki çeşitliliğe ve yerel denemelere yol açan ana nedenlerdendir (Kuban, 2007, s. 62; Crane, 2002, s. 30).

Batı Anadolu Beylikleri'nde doğu etkileri de görülmektedir. Bunun en belirgin örneği, ilk örneklerine Şam veya Diyarbakır'da rastlanan plan şeması ile İsa Bey Camisi'dir. Giriş portalindeki çift renkli ve düğümlü bezemesiyle Suriye Memlük etkisinin görüldüğü eserin, her bir pencere çerçevesinde ayrı bezeme türü görülmektedir ki, bu, farklı kültürlerden gelen ustaların bir program dahilinde birlikte çalıştığının göstergesi sayılabilir (Kolay, 1999, s. 126) (Şekil 3.2).

Selçuklu yapılarının az pencereli sağır cephelerinin aksine, Batı Anadolu Beylikler eserlerinde gerek cephe duvarlarına, gerekse kubbe kasnaklarına pencereler açılmıştır. Selçuk'ta da, Karakolyanı Mescidi olarak anılan yapı gibi, kasnakta penceresi olan yapı örnekleri bulunur (Şekil 3.3).

Şekil 3.2 : İsa Bey Camisi, giriş portalinde ve pencerelerde bezemeler (Uğur, 2006).

Mescid 3 adıyla kodlanmış yapı ise cephelerindeki iki sıra pencerenin yanısıra, kubbe eteğinde dahi dört adet sivri kemerli pencere içermektedir (Şekil 3.4).

Şekil 3.3 : Karakolyanı Mescidi (Vakıflar arşivi).

Şekil 3.4 : Mescid 3 olarak anılan yapı. Dıştan (Uğur 2006) ve içten (Niki Gail, ÖAI arşivi) kubbedeki pencerelerin görünümü.

Batı Anadolu Beylikleri mimarisinde, tüm Anadolu Türk mimarisinde de olduğu gibi hakim yapı elemanı taş olmuştur. Özellikle, güneydeki Aydınoğulları ve Menteşeoğulları gibi beyliklerde, yoğun taş kullanımının yanında, çevredeki Bizans yapılarından toplanan irili ufaklı tuğlaların, taşla birlikte kullanılarak derzler içinde tamamlayıcı rol üstlendiği görülmektedir. Kubbelerde veya örtüye geçiş elemanlarında ise tuğlanın tercih edildiği görülmektedir. Tuğla, kemer yapımında da sık kullanılmış bir malzemedir. Bu çalışmanın konusu olan türbede de olduğu gibi birçok eserde tuğla, duvarlarda süsleme amacıyla da kullanılmıştır. Kuzeye gidildikçe tuğla kullanımında daha da artış görülmektedir (Kolay, 1999, s. 22).

Batı Anadolu Beylikler mimarisinin en tipik özelliklerinden biri, devşirme malzemenin kullanımıdır. Antik yapı elemanları duvarlarda sadece yapı taşı olarak değil, süsleme amacıyla da yoğunlukla kullanılmıştır. Yapıların hemen hepsinde tüm cephelerde devşirme malzemelerle karşılaşılır ve bu malzemeler süsleme programının tamamına yakınını oluştururlar. Devşirme malzemeler duvarlar dışında, sütunlarda, başlıklarda ve pencere ve kapı sövelerinde ve eşiklerde de kullanılmıştır.

Batı Anadolu Beylikleri'nde Roma ve Bizans duvar yapım tekniklerinin birçoğunun kullanıldığını görmekteyiz. Ortası moloz dolgu, dışı kesme taş örgü duvar tekniği, Roma mimarisi geleneğidir ve Bizans ve sonrasında, Batı Anadolu Beyliklerinde de, özellikle anıtsal yapılarda sıkça kullanılmştır (Kuban, 1982, s. 68; Kolay, 1999, s. 126) (Şekil 3.5).

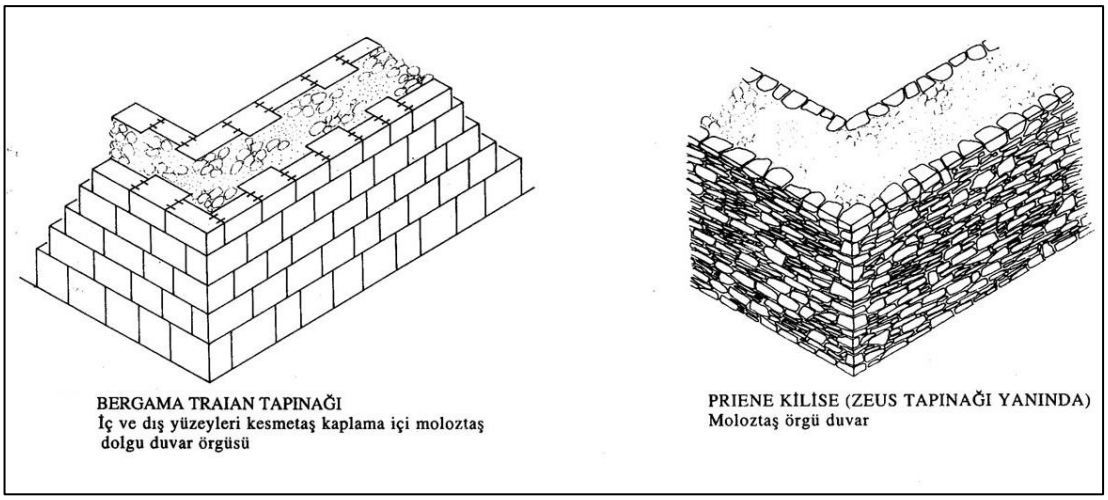

Şekil 3.5 : Bergama Traian Tapınağı ve Priene'de Kilise (Kolay, 1999, s. 17).

Daha küçük ölçekli yapılarda moloztaş veya kabayonu taş örgü, taş/taş veya taş/tuğla almaşık örgü ve az sayıda tuğla örgü kullanıldığı görülmektedir. Tuğla/taş almaşık duvar örgüsü de Roma kaynaklı olup gerek Bizans gerekse Beylikler devrinde kullanılmıştır (Kuban, 1982, s. 68). Birkaç sıra tuğla, taşlar arasında yatay bantlar halinde tekrarlanarak hatıl özelliği kazanırlar ve duvar için sağlamlaştırıcı görev de üstlenirler (Ahunbay, 2005, s. 70).

Duvar örgüsünde, kasetleme tekniği ismi verilen, taşları çevreleyen yatay ve dikey tuğla kullanımı da bölgede oldukça yaygındır. Ayasuluk'taki yapıların birçoğunda duvarların moloztaş ve kabayonu taş ile örüldüğü, derz aralarının kırık tuğla parçaları ile gelişigüzel doldurulduğu veya taş/tuğla almaşık düzende örüldüğü görülmektedir (Şekil 3.6).

Şekil 3.6 : Türbe 5 olarak anılan yapı, duvarda kasetleme tekniği.

Bizans (Kolay, 1999, s. 15) ve Anadolu Selçuklu (Yavuz, 2005, s. 95) yapılarında rastlanan, moloz duvar örgüsü içerisinde enine boyuna yerleştirilmiş ahşap hatıl kullanımı Batı Anadolu Beylikleri'nde de devam etmiştir. Eserlerin birçoğunda, zamanla yok olmuş ahşap hatılların duvarlarda bıraktığı boşluklar gözlemlenebilir. Benzer biçimde hemen hemen her örnekte duvarların yapım aşamasında kurulan iskeleleri taşıyan ahşap kirişlerin duvarda bıraktığı izleri görmek mümkündür. Aynı şekilde, duvarların köşelerinin sağlamlaştırılması amacıyla örülen düşey tek sıra kesmetaş uygulaması da Bizans mimarisinde görülmüş ve Beylikler tarafından sıkça kullanılmış bir uygulamadır (Ertuğrul, 1995, s. 316,317) (Şekil 3.7).

Şekil 3.7 : Alparslan Mescidi olarak bilinen yapı, duvar köşelerinde devşirme bloklar (C.Kurtze).

Batı Anadolu Beylikler'inde, yine yerel özelliklerden olan yuvarlak kemer, tuğla/taş almaşık kemer ve eşmerkezli iki sıra üstüste kemer kullanımı sürmüştür, ancak en çok iki merkezli sivri kemer kullanıldığı görülür. Sivri kemer kullanımının artması, kemer yapımında İran ve Anadolu Selçuklu sanatına bağlı kalındığını göstermektedir (Kolay, 1999, s. 131).

Beylikler yapılarında rastladığımız başlıca geçiş öğelerinden pandantif, yerel geleneklerin ürünü olmalıdır; Bizans yapılarında görülürken, İran ve Orta Asya'da ender rastlanan bir unsurdur. Ancak Türk üçgeni veya tromp Doğu kökenlidir (Kuban, 1982, s. 69). Mukarnaslı geçiş öğeleri veya İsa Bey Camisi'nde gördüğümüz

düzlem üçgen üzeri çini kaplama uygulaması, İran ve Anadolu Selçuklu geleneğindendir (Kolay, 1999. s. 123).

Beylikler eserlerinde, baskın örtü unsuru kubbe olmuştur. Ayasuluk'ta hemen hemen her eserde örtü olarak kubbe bulunmaktadır. Kimi eserlerde kubbe ile birlikte ikincil mekanlarda tonoz, veya İsa Bey Camisi'nde olduğu gibi sahınları örten ahşap beşik çatı kullanılmıştır.

Batı Anadolu bölgesinde, oluklu kiremit kullanımının Frig çağına kadar indiği (Naumann, 2007, s. 160) ve Bizans döneminde ön plana çıktığı bilinmektedir. Eğrisi az olan Roma oluklu kiremitlerinin bu dönemde derinliği artarak, sonraları Türklerin de kullandığı biçimini almıştır (Kolay, 1999, s. 89). Bizans alt katmanının bulunduğu yörelerde, Anadolu Selçuklu eserlerinde de özellikler kubbelerin örtülmesindeki uygunluğundan ötürü alt birimlerinin üst birimlerine ziyade daha geniş ve yayvan kavisli olduğu kiremit tipinin kullanıldığı ve bunların Osmanlı mimarisinde de tercih edildiği belirtilmektedir (Yavuz, 2005, s. 107).

Anadolu Selçuklu yapılarının bir kısmında kubbelerin dış yüzeyinde belli aralıklarla dışarı çıkıntı yapan tekil tuğlalar görülür. Bunlar kubbe dıştan örülürken iskelenin taşınmasını sağlayan unsurlar olmalıdır, ve sonradan kırılmamış olmaları bakım ve onarım için bırakıldıklarını düşündürür. Yavuz, bu unsurların bulunduğu yapılarda kubbelerin çıplak tuğla bırakıldığını ve kiremit kaplama bulunmadığını söylemektedir. Benzer şekilde, ışıklıklarla delinmiş hamam kubbelerinde de kiremit aramak doğru olmaz ve yalnız horasan harcıyla sıvandıkları söylenebilir (Yavuz, 2005, s. 107). Beylikler döneminde Ayasuluk'ta da, yapıların birçoğunun örtüsünde veya etrafında yapılan kazılarda kiremide rastlanmamasından ötürü yalnız harçla sıvalı örtülerin de olabileceği kabul edilebilir. Zira kubbesinde tuğla çıkıntı olan örnekler vardır (Şekil 3.8).

Balat İlyas Bey Külliyesi'nde kubbelerin "Türk tipi, geleneksel kiremit veya oluklu kiremit" kaplı olduğu belgelenmiştir ve bunun özgün örtü kaplaması olduğu kabul edilmektedir (Eskici ve diğ, 2011, s. 189; Eskici ve Kabaoğlu, 2011, s. 238). 20. yüzyıl başında çekilmiş bir fotoğraf bunu destekler niteliktedir. Ayasuluk'ta çekilen yakın zamanlı fotoğraflar da, bölgede kubbe örtü kaplamasının düz veya oluklu kiremit, ya da taş plakalar olabileceği izlenimini vermektedir (Şekil 3.9).

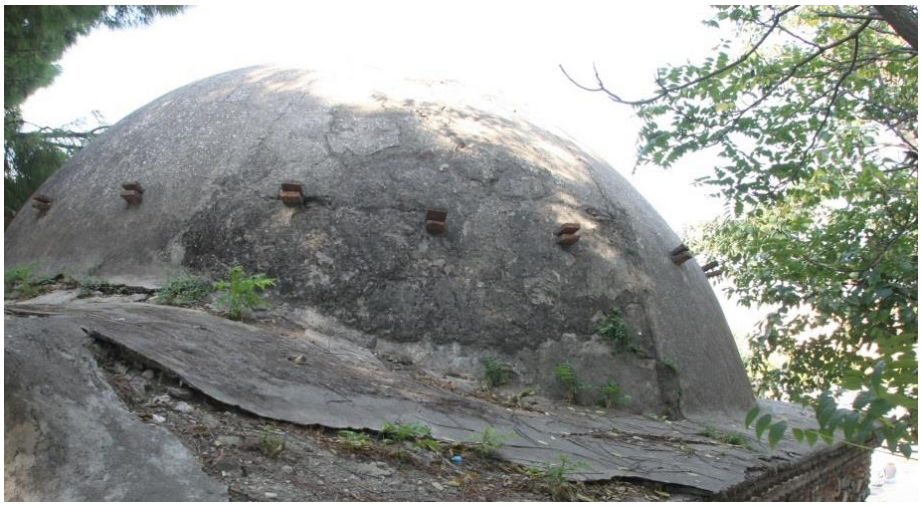

Şekil 3.8 : Ahmed Paşa Türbesi, kubbe üzerinde tuğla çıkıntılar.

Şekil 3.9 : İshak Bey adıyla anılan Mescid. Ladstätter (baskıda)'dan düzeltilerek.

Foss, 1339 yılındaki Ayasuluk ziyareti esnasında hoş karşılanmayan Başpiskopos Matthew'ın kaldığı eve atılan taşların çatıdaki kiremitleri kırdığını aktarmaktadır (Foss, 1979, s. 160). Bu bilgiden yola çıkarak, kentte sivil mimaride kiremit kullanılırken anıtsal yapılarda da kullanılmış olduğunu varsaymak yanlış olmaz.

Bununla birlikte, Anadolu Selçuklu eserlerinde örtü kaplaması olarak kurşun kullanıldığına dair bilgi bulunmazken (Yavuz, 2005, s.107), 14. yüzyıl gezginlerinden Wilhelm von Boldensele ve Ludolf von Suchem, Aziz Yuhanna Kilisesi'nin örtü kaplamasının kurşun olduğunu aktarırlar (Foss, 1979, s.147).

3.2 Türbe Mimarisinin Gelişimi ve Ayasuluk'taki Örnekler

İslam dininde ölüye mezar yapma geleneği bulunmaz; topraktan yaratılan insanın gömülerek tekrar toprağa dönmesi esastır. İslamiyet'in ilk dönemlerinde kimi hadislere dayanarak, mezarın kireçle sıvanmasının, üzerine yazılı bir taş konmasının veya bina yapılmasının yasaklandığı anlaşılmaktadır. Ancak sonraki yüzyıllarda bu hadisler tekrar yorumlanırken meşhur din alimleri ve yöneticiler için türbe yapılabileceği sonucuna varılmıştır (Önkal, 1996, s. 2).

İslam dünyasında bilinen ilk türbe, 9. yüzyılın ikinci yarısında Abbasi halifesi El-Muntasır adına Samarra'da yaptırılan Kubbetü's Süleybiye' dir (Daş, 2003, s. 4). Sonrasındaki en erken türbe örneklerine ise Türklerin hakim olduğu bölgelerde rastlanmaktadır. Türkler, önceki inanışlarındaki gelenekleri İslamiyet'i kabul ettikten sonra da korumuşlar ve yeni dinin prensipleriyle bağdaştırarak yüzyıllarca sürdürmüşlerdir. Ölümden sonra yaşamın olduğuna inandıklarından, ölülerini kişisel eşyalarıyla birlikte kurgan ismini verdikleri mezarlara gömerlerdi. Mezarın üstüne ise çeşitli yapılar inşa eder, içine heykeller veya ölünün kimliğini veren mezar taşları ve hatta kımız ve yiyecekler koyarlardı. Bunlar, Gök-Türkler'den beri rastlanan ve çoğunlukla künbed olarak adlandırılan iki katlı anıt-mezarların prototipleri olmuşlardır. Bu bağlamda, Türbe'nin İslam dünyasında Türkler tarafından yaygınlaştırıldığını söylemek yanlış olmaz (Önkal, 1996, s. 3,4). Özellikle Selçukluların çok zengin türbe mimarisinin kökeninde, Türk mezar geleneklerinin aranması gerekir (Aslanapa, 1990, s. 67).

Birçok araştırmacı da, çokgen veya silindirik plan şemalı ve üstü külahla örtülü olan kümbetlerin, Türklerin göçebe hayatlarından kalan çadırlardan geliştirilmiş olduğunu düşünmektedir. Ancak Kuban (1965, s. 145,146)'a göre, bu yapı tipi Orta ve Yakın Doğu'da, Türk hakimiyetinde gelişmiş olsa da, kaynağında Orta Asya göçebe çadırlarını aramak sadece bir varsayım olacaktır, zira Türklerin geldikleri bölgelerdeki erken dönem türbeler külahla örtülü değil, kubbelidirler.

Önkal (1991, s. 5,6), en zengin örneklerin görüldüğü Anadolu Selçuklu türbelerini plan şemalarına göre şu şekilde sıralamaktadır:

I. Poligonal gövdeliler
II. Silindirik gövdeliler
III. Dilimli gövdeliler

IV. Kübik gövdeliler
V. Eyvan tipi türbeler
VI. Dikdörtgen planlılar
VII. Künbedle eyvanın terkibinden meydana gelen türbeler
VIII. Bir binanın bünyesine dahil türbeler
IX. Münferid planlılar

Selçuklu türbeleri, genellikle biri cenazelik (mumyalık), diğeri, sandukaların ve mihrapların bulunduğu ziyaret veya dua odası olarak adlandırılabilecek iki kattan ve üst örtüden oluşur (Önkal, 1991, s. 4,5; Daş, 2003, s. 10).

Ayasuluk'taki türbelerin bir tanesi poligonal gövdeli olup külahla örtülüdür. Diğerleri kübik gövdeli ve kubbelidirler. Türbelerin hepsi tek katlıdır ve hiçbirinde mumyalık odası bulunmaz. Üç tanesinde, duvarlara ziyaretçilerin ibadet edebilmesine yönelik mihraplar oluşturulmuştur. Bir tanesinde kubbe kasnağı bulunurken diğerlerinde kubbe gövde üzerinde yükselmektedir.

Geçmiş yıllarda Ayasuluk'ta, T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü ve bölgedeki diğer yetkili kurumlar tarafından yapılan envanter çalışmalarında sekiz adet eserin türbe ismiyle kayıt altına alındığı görülmektedir. Bu nedenle, bu eserlerde kapsamlı çalışmalar yürütülüp gerçek işlevleri belirlenene kadar, yerleri ile ilgili herhangi bir karışıklığa meydan vermemek amacıyla aynı isimler kullanılmaktadır. Bu tez çalışmasında da buna sadık kalınmıştır. Ancak günümüzde aslen, çoğu Aydınoğulları dönemine tarihlenen beş adet türbe tespit edilmektedir. Osmanlı arşiv kaynaklarına göre ise üç adet türbenin adı geçmektedir. Telci (2010, s. 172) bu durumu, sözü geçen türbelerden ikisinin muhtemelen birer zaviye kompleksi içerisinde yer alıyor olmaları şeklinde değerlendirmektedir. Kentteki türbelerle ilgilenen geçmiş çalışmalarda da, burada sözü edilecek olan beş türbe ele alınmıştır[9].

3.2.1 Anonim kümbet

Anonim Kümbet, Selçuk'un merkezinde, Atatürk mahallesi, Şehabettin Dede caddesinde bulunmakta olup, 181 pafta ve 4818 parselde kayıtlıdır (Şekil 3.10). Sekizgen plan şeması ve külah örtüsü ile kentteki diğer türbelerden ayrılan yapı

[9] Kentteki türbelerin topluca ele alındığı çalışmalar için bkz: Ertuğrul (1995), Çakmak (1998) ve Pakben (1987).

günümüzde mescid olarak kullanılmaktadır. Falkener'in 19. yüzyıl ortalarında yaptığı gravüründe, yapının kuzey tarafının mezarlık olduğu görülmektedir (Falkener, 1862, s. 160-161). Niemann (1906, s. 124) da, Efes'in Türk dönemini kapsayan ilk çalışmalardan biri sayılabilecek eserinde, İsa Bey Camisi ve İsa Bey hamamı olarak bilinen yapıların yanısıra bu türbeyi de resmetmiştir (Şekil 3.11).

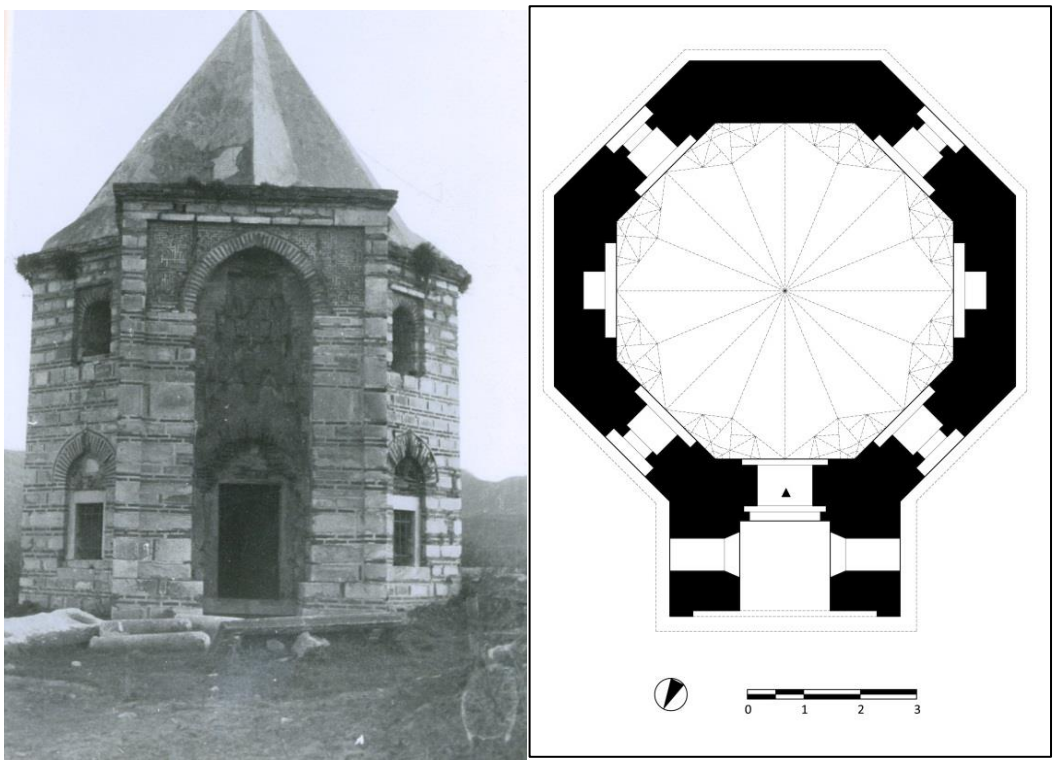

Şekil 3.10 : Anonim kümbet giriş cephesi (Vakıflar arşivi) ve plan (Vakıflar arşivinden düzeltilerek).

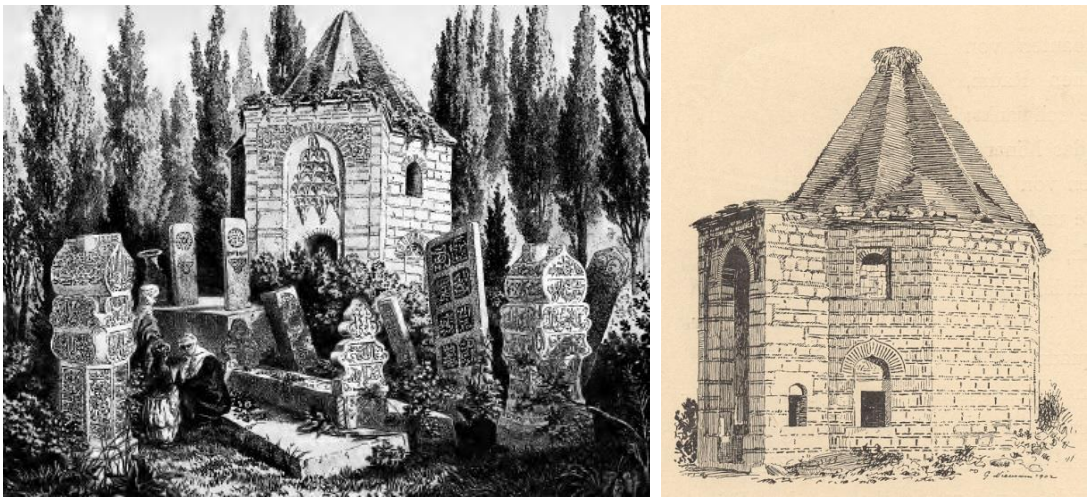

Şekil 3.11 : Anonim kümbet, Falkener (1862) ve Niemann'ın (1906) gravürleri.

Sonraki çalışmalarda "Selçuk Türbesi veya İsabey Türbesi" (Pakben, 1987, s. 82) ve "Anonim Kümbet" (Çakmak, 1998, s. 375; Ertuğrul, 1995, s. 408) olarak

adlandırılmış olan eser, 2008 tarihinde Koruma Kurulu tarafından, "Selçuk Kümbeti"[10] ismiyle tescillenmiştir. Eser, kimi çalışmalarda Aydınoğulları Beyliği dönemine tarihlendirilirken (Kuban, 1962, s .24; Arık, 1985, s. 114; Öney, 1989, s. 21), kimisinde, özellikle, Tire Yeşil İmaret ile benzerliğine dayandırılarak 15. yüzyıla, Halil Yahşi Bey dönemine tarihlendirilmektedir (Arel, 1970, s. 91-92; Çakmak, 1998, s. 378). Önkal (1991, s. 83-84), türbenin, Tire Rum Mehmed Paşa Türbesi'ne benzerliğine dayanarak, iki eserin aynı dönemde, hatta aynı ustanın elinden çıkmış olabileceğini belirterek, türbeyi 15. yüzyıla tarihlemiştir. Ertuğrul (1995, s. 410-412) da, eserin, özellikle kubbenin yapım teknikleri itibariyle Osmanlı mimarisine daha yakın olduğu düşüncesindedir. Telci (2010, s. 172-174), vakıf defterlerine de dayanarak türbenin, bölgenin fethi esnasında II. Murad'ın yanında yer alan kumandanlardan Halil Yahşi Bey'e ait olduğunu düşünmektedir.

Sekizgen plan şemasına sahip olan eser, tuğla ile örülmüş yıldız planlı piramidal bir külahla örtülüdür. Duvarların inşasında almaşık düzende kabayonu taş, tuğla ve yer yer devşirme blok taşlar kullanılmıştır. Tuğlalar, taşları çevreleyerek kasetleme tekniğinde kullanılmışlardır. Beden duvarları üstte iki sıra tuğla kirpi saçak ile sonlanmaktadır.

Türbenin kuzey cephesi dışa taşan eyvan görünümlü bir portal olarak düzenlenmiştir. Eyvanın derinliğini oluşturan kavsara sekiz sıra mukarnastan oluşmaktadır ve dışta sivri kemerle sonlanmaktadır. Kemerin köşeliklerinde süslemeler yer almaktadır.

Sekizgen gövdenin ara yönlere bakan duvarlarında üsttekiler kemerli, altakiler dikdötgen olmak üzere toplam sekiz adet pencere bulunur. Üst pencereler dikdörtgen birer niş içine yerleştirilirken, mermer söveli alt pencereler ise tam tersi bir uygulamayla sivri kemerli nişler içerisinde planlanmışlardır. Portalin yan duvarlarında da, dışta kemerli, içte mukarnaslı olmak üzere birer adet pencere daha bulunur.

İçte, piramidal örtüye geçiş, sekizgen gövdenin köşelerine yerleştirilmiş mukarnaslarla sağlanmaktadır. Doğu ve batı duvarlarında birer dikdörtgen niş, güney duvarında ise mukarnas kavsaralı dörtgen mihrap nişi bulunmaktadır.

[10] T.C. Kültür Bakanlığı, İzmir II no'lu KTVKBK'nun 25.04.2008 tarihli ve 3837 no'lu kararı.

3.2.2 Şehabeddin Dede Türbesi

14. yüzyılın önemli din bilginlerinden Şehabeddin Ahmed Sivasi'ye ait olabileceği düşünülen türbe birçok yayında da "Şehabeddin Sivasi Türbesi" olarak adlandırılmaktadır (Çakmak, 1998, s. 378; Ertuğrul, 1995, s. 310). 2008 tarihli kurul kararında[11] da halk arasında yaygın olarak kullanılan "Şehabettin Dede" adıyla tescillenmiştir. Selçuk'un merkezinde, Atatürk mahallesinde, 181 pafta ve 4820 parselde kayıtlı olan türbe, üzerinde bulunduğu caddeye ismini vermektedir (Şekil 3.12, 3.13).

Şekil 3.12 : Şehabeddin Dede Türbesi (Niki Gail, ÖAI arşivi).

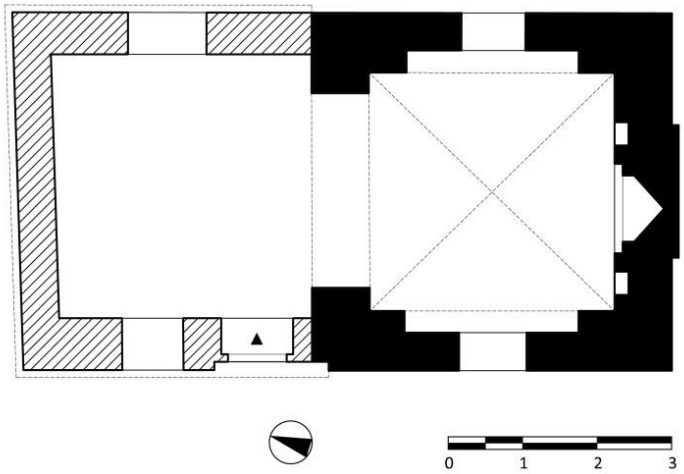

Şekil 3.13 : Şehabeddin Dede Türbesi, Plan (Vakıflar arşivinden düzeltilerek).

[11] İzmir II no'lu KTVKBK'nun 25.04.2008 tarihli ve 3837 no'lu kararı.

Eser, biri manastır tonozuyla diğeri düz betonarme tavanla örtülü bitişik iki kübik mekandan meydana gelmektedir. İki mekan arasındaki geçiş, güneydeki kütlenin kuzey tarafındaki geniş yuvarlak kemerli açıklıkla sağlanmaktadır. Diğer mekan üç duvardan oluşmakta ve güneydekine yaslanmaktadır. Ana kütle görünümündeki güney mekanın beden duvarları üzerinde sekizgen bir kasnak ve kasnak üzerinde manastır tonoz yükselmektedir. İki kütlenin de duvarlarının ve kasnağın yapımında moloztaş ve tuğla kullanılmıştır. Güneydeki kütle ve kasnağında taş/tuğla almaşık düzende dizilmiş, 1, 2 veya 3 sıra tuğladan oluşan yatay bantlar oluşturulmuştur. Kasnak üzerinde de bir sıra tuğla kirpi saçak bulunur. Kuzey kütlenin duvarlarında tuğla kullanımı daha düzensiz olup, kütlenin üzeri betonarme plakla örtülüdür.

Yapıya giriş, ortasında ana mezarın bulunduğu kuzey bölümün batı duvarından, dikdörtgen açıklık vasıtasıyla sağlanmaktadır. Kütlenin her üç cephesinde enine yerleştirilmiş dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Günümüzde mescit olarak kullanılan güney kısmın ise batı ve doğu duvarları üzerinde, izlerinden sonradan kısaltıldıkları izlenimini veren yuvarlak kemerli pencere açıklıkları bulunur. Güney duvarında ise, içerideki mihrabı vurgulayan bir çıkıntı mevcuttur.

Mihrap, mukarnaslı bir kavsara ile örtülü dilimli kemerli bir niş içerisinde yer almaktadır ve iki yanında küçük birer niş daha bulunur. Aynı duvar üzerinde çok derin olmayan yuvarlak geniş bir kemer, batı ve doğu duvarları üzerinde ise daha derin yuvarlak kemerler bulunmaktadır.

Kuzeydeki mekanın yapıya sonradan eklendiğini düşünmek yanlış olmaz. Kütlenin, güneydeki kütlenin giriş kemerini bloke etmesi bunun en önemli kanıtıdır. Ancak, Çakmak (1998, s. 380)'ın da belirttiği gibi doğu duvarı üzerinde, alt kısımda, iki kütle arasında birleşim çizgisi bulunmaması burada, ana kütleyle birlikte inşa edilmiş bir strüktürün varlığına işaret etmektedir (Şekil 3.14). 1965 yılında yapılan incelemede de türbe kısmının duvarlarının alt taraflarının kaldığı ve üstünün beton ile onarıldığı ifade edilmektedir[12].

17. yüzyılda kenti ziyaret eden Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde, Şehabeddin Sivasi'nin mezarının "bir kubbe altında" olduğunu belirtir. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştirdiği ziyaretini "Osmanlı Müellifleri" adlı eserinde kaleme

[12] T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü, 18.01.1965 tarihli ve 35.16/2 dosya no'lu eski eser fişi.

alan Bursalı Mehmed Tahir ise, “bir künbed harabesi önünde” olduğunu ifade etmektedir. Çakmak (1998, s. 379-380)’a göre bu çelişkili ifadeler, birleşim izleri ile birlikte değerlendirildiğinde, özgün yapının iki kubbeli mekandan oluştuğu ve Tahir’in ziyaretinden önce kuzeydeki kubbenin çökmüş olabileceği yönünde yorumlanmaktadır. Diğer bir görüş, ana kütlenin önünde mezarı çevreleyen alçak duvarlı üstü açık bir mekan bulunabileceği yönündedir (Ertuğrul, 1995, s. 312). Batı Anadolu Beylikleri eserlerinde, giriş cephesindeki eyvan kemerinin önünde alçak duvarlı hazire kısmı bulunduran türbe örneklerine rastlamak mümkündür. 20. yüzyılın başlarına ait bir fotoğrafta da, kuzey kısımda alçak bir yapı bulunduğu, güney kısımda ise kubbenin bulunmadığı, veya yıkılmış olduğu seçilmektedir (Şekil 3.15). Fotoğraf, ikinci görüşü destekler niteliktedir.

Şekil 3.14 : Şehabeddin Dede Türbesi doğu cephesi, iki kütlenin birleşim detayı.

Çakmak (1998, s. 380), Şehabeddin Sivasi’nin mezar taşı hakkında Bursalı Mehmed Tahir’in aktarımına dayanarak türbeyi 15. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemektedir. Ertuğrul (1995, s. 313-314), giriş cephesindeki düzenlemesi, (güney kısım) ve inşa tekniklerine dayanarak yapıyı 14. yüzyıla tarihlemektedir.

Şekil 3.15 : Şehabeddin Dede Türbesi ve (solda) anonim kümbet (ÖAI arşivi).

3.2.3 5 no'lu Anonim Türbe

Türbe, Selçuk ilçesi Atatürk mahallesinde, 143 pafta , 4826 parselde kayıtlı olup, 1072 sokak ile 1074 sokakları arasında kalan park alanın içerisinde bulunmaktadır (Şekil 25, 26). Kimi çalışmalarda, "Yapı E" (Pakben, 1987, s. 84), "2 no'lu türbe" (Çakmak, 1998, s. 381), "Türbe B" (Ertuğrul, 1995, s. 321) olarak adı geçen yapı, 2008 tarihli kurul kararında[13] "Hacı Fadıl Türbesi" ismiyle tescillenmiştir. Vakıflar arşivlerinde ise "5 no'lu türbe" olarak geçmektedir. Yapıda herhangi bir arkeolojik çalışma yapılmadığından aslen kime ait olduğu veya kim tarafından yaptırıldığı henüz bilinmemektedir (Şekil 3.16).

Eser kübik gövdeli olup, tuğladan örülmüş bir küresel kubbe ile örtülüdür. Yaklaşık 3,5 m. iç kenar uzunluğu ile kentte tespit edilen türbeler arasında en küçük olanıdır. Kubbe kasnağı bulunmayan türbede kubbeye geçiş, prizmatik birimlerden oluşan tek sıra Türk üçgen kuşağıyla sağlanmaktadır (Şekil 3.17). Giriş cephesi olarak düzenlenen kuzey cephesinde, geniş bir sivri kemer vasıtasıyla çok derin olmayan bir niş oluşturulmuştur ve dip duvarda, kemerin tam ortasında giriş açıklığı bulunmaktadır. Üst kısımdaki izlerinden, üzerinde sivri bir kemer olduğu anlaşılan kapı harap durumdadır ve kullanılmamaktadır.

[13] İzmir II no'lu KTVKBK'nun 25.04.2008 tarihli ve 3837 no'lu kararı

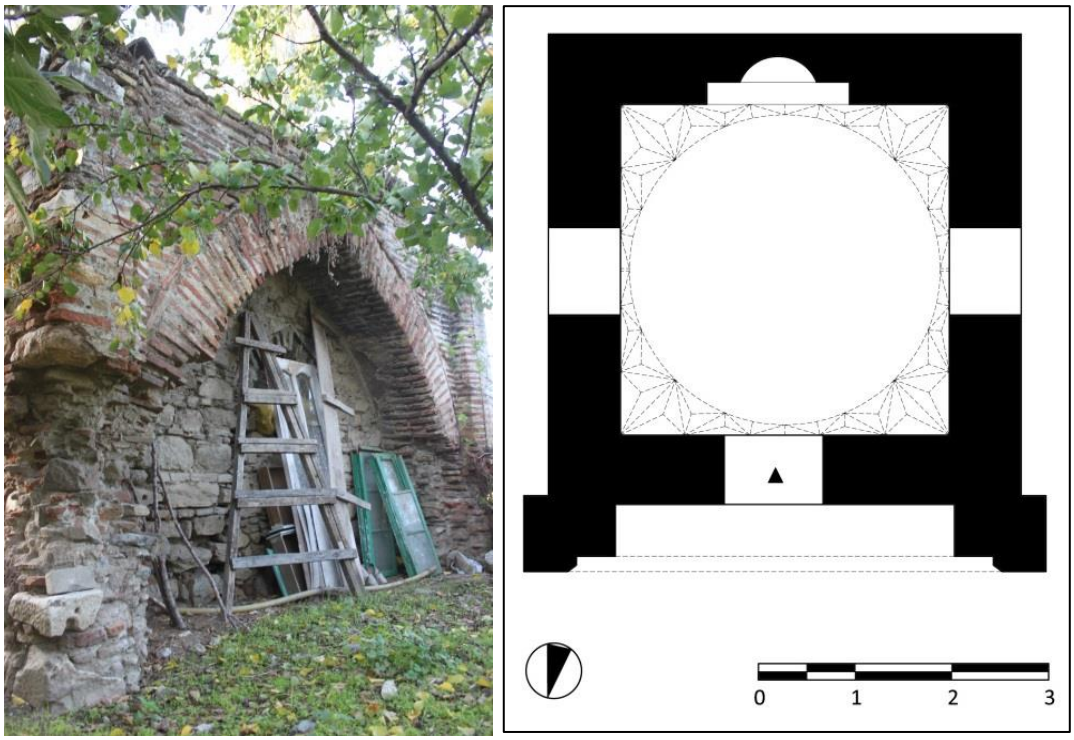

Şekil 3.16 : Türbe 5 giriş cephesi ve plan, Çakmak (1998, s. 382)'tan düzeltilerek.

Şekil 3.17 : Türbe 5, kubbeye geçiş öğeleri.

Kuzey cephesinde duvarlar iki yanda ve üstte hafif dışa taşmak suretiyle bir profil oluşturarak cepheye derinlik katmakta ve kemeri çevrelemektedir.

Doğu ve batı cephelerinde ise yine sivri kemerli alınlıklı birer pencere bulunmaktadır (Şekil 3.18). Batı cephesindeki açıklık moloz taş kuru duvarla örülerek kapatılmıştır. Doğu cephesindekinden ise bugün, zor da olsa iç mekana erişim sağlanmaktadır. İç yüzeyinde bir adet mihrap bulunan güney duvarında ise herhangi bir açıklığa rastlanmaz.

Şekil 3.18 : Türbe 5, batı cephesi.

Türbe günümüzde depo olarak kullanılmakta olduğundan, güney duvarındaki mihrap dışında, iç duvarlar ve zemin kaplaması hakkında daha fazla bilgi edinmek mümkün değildir.

Duvarların inşasında kabayonu, moloz taş, tuğla ve az da olsa devşirme malzemeler kullanılmıştır. Taş ve tuğla almaşık düzende kullanılmış olup, tuğlalar kabayonu taşlar etrafında birer sıra yatay ve dikey yerleştirilerek kasetleme yapılmıştır. Bu örgü tekniğinin, pencerelerin yaklaşık yarım metre üstüne kadar devam ettiği, buradan sonra ise duvarın moloz taş ve tuğla kullanılarak daha özensiz bir biçimde örüldüğü görülmektedir. Bu, duvarların bir onarım geçirmiş olabileceğini akla getirmektedir. Giriş cephesinde, kemerin üst kısımlarında, sadece tuğla kullanılmış olduğu göze çarpar. Kemerin alt kısımlarında ve cephe duvarında yer yer özgün sıva izleri görülmektedir. Kubbe geçiş elemanları taş; kubbe ve mihrap ise tuğla ile örülmüştür.

Eserin, kubbesi ve duvarları sağlam olmakla birlikte yapı malzemesi açısından oldukça harap durumdadır. Duvarlarda, yer yer boşalmalar mevcuttur. Kubbesinin çimento içerikli bir sıvayla kaplandığı, ancak bu katmanın yıpranmakta olduğu görülmektedir. Büyük onarım izlerine rastlanmayan türbenin uzun yıllardır müdahale görmediği, 1970 yılı öncesinde çekildiği bilinen bir fotoğraftan da anlaşılmaktadır. Ağaçlıklı bir bölgede, gözden uzak bir noktada gizli kalmış türbenin, muhtemelen bu

sebeple, yanlış restorasyonlara maruz kalmayarak otantikliğini büyük ölçüde koruduğu söylenebilir. Ancak şu anda hayli bakımsızdır. Önceki çalışmalardan, türbenin yaklaşık 50 yıldır aynı durumda olduğu anlaşılmaktadır ve böyle uzun bir süreçte, içeride duvara dayanan veya çarpan eşyalar sonucunda özellikle sıva ve alçı işleri şüphesiz fazlasıyla yıpranmıştır, yıpranmaktadır.

Türbeyi, yapım teknikleri ve özellikle giriş cephesindeki detaylarından yola çıkarak 14. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür (Çakmak, 1998, s. 382; Ertuğrul, 1995, s. 323).

3.2.4 Ahmed Paşa Türbesi

Eser, Selçuk merkezinde bulunan Atatürk Mahallesi'nde, Dr. Sabri Yayla Bulvarı ile Atatürk Caddesi'nin kesiştiği yerde, Selçuk Devlet Hastanesi'nin bahçesinde bulunmakta olup, 181 pafta, ve 4829 parselde kayıtlıdır (Şekil 3.19, 3.20). Önceki bazı çalışmalarda "Yapı B" (Pakben, 1987, s. 88), "3 no'lu türbe" (Çakmak, 1998, s. 380) ve "Türbe A" (Ertuğrul, 1995, s. 310) olarak adlandırılan eser, 2008 tarihinde Koruma Kurulu tarafından[14], "Sığla Bey Türbesi" ismiyle tescillenmiş ve 2011 yılına kadar çoğunlukla bu isimle anılmıştır. Ancak, yapılan kazılar sonucunda, yapının içerisinde üzerinde "Ahmed Paşa" nın ölüm tarihi bulunan bir mezar taşı ortaya çıkarılmıştır. Bu nedenle, yapının Sığla Bey ismiyle anılması artık doğru değildir. İhtiyat kaydıyla, Ahmed Paşa Türbesi olarak anılması daha uygundur[15].

Yapı, dörtgen bir gövdenin yarım küre biçimli bir kubbe ile örtülmesinden meydana gelmektedir. Kubbe kasnağı yoktur. Girişin sağlandığı batı cephesinde, beden duvarları uzatılarak eyvan görünümlü bir giriş oluşturulduğundan yapı; dışta, uzun kenarları 9,89 ve 9,85 m., kısa kenarları 8,51 ve 8,78 m. olan dikdörtgen bir plana, içte ise 6,81 x 6,79 m. ölçülerinde kare plana sahiptir.

Genel olarak, taş ve tuğla belli bir düzen aranmaksızın birlikte kullanılmış, kırık tuğla parçalarıyla derzler doldurulmuş, bazı kısımlarda ise taşların arasına tuğlalar dikey ve yatay konularak kasetleme tekniği uygulanmıştır. Yaklaşık bir metre kalınlıktakti beden duvarlarında, ahşap hatıllardan kalan boşluklar ve iskele delikleri bolca gözlenmektedir. Duvar örgüsünde yer yer, yapının birçok kere onarım

[14] İzmir II no'lu KTVKBK'nun 25.04.2008 tarihli ve 3837 no'lu kararı
[15] Ahmed Paşa Türbesi için bkz. Bellibaş ve diğ. (2013, s. 275)

gördüğünü gösteren yoğun tuğla kullanımı da izlenmektedir (Şekil 3.21). Duvarlar üstte iki sıra kirpi saçakla sona ermektedir.

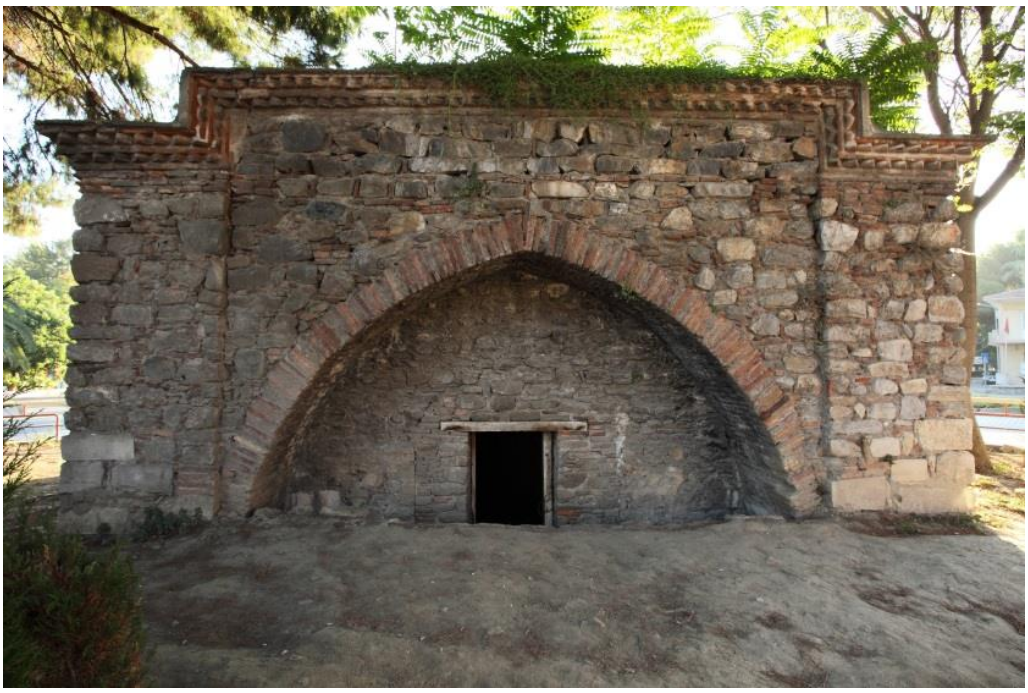

Şekil 3.19 : Ahmed Paşa Türbesi (Niki Gail, ÖAI arşivi)

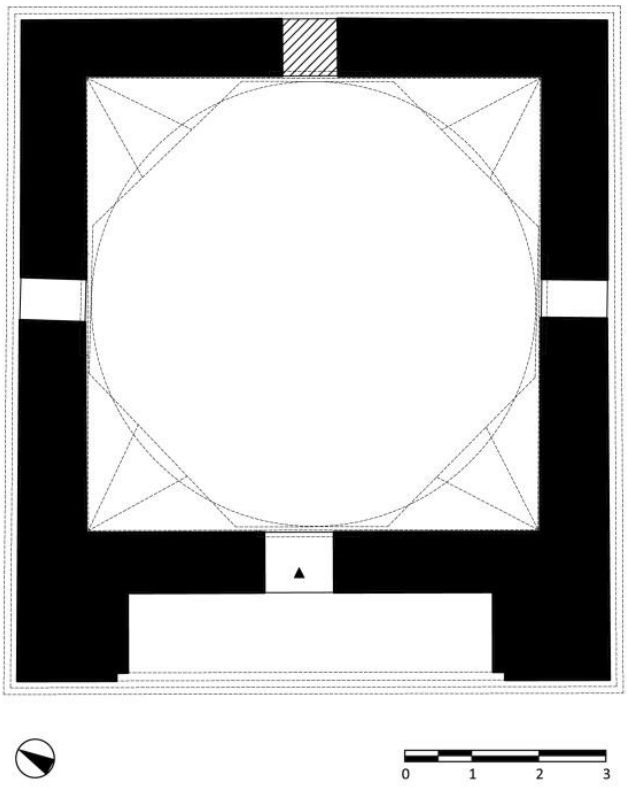

Şekil 3.20 : Ahmed Paşa Türbesi, plan.

Şekil 3.21 : Ahmed Paşa Türbesi, doğu köşesinde ahşap hatıl izleri.

Giriş cephesinde, duvarın her iki köşesinin, büyük devşirme blok taşlarla örüldüğü görülmektedir. Diğer cephelerde bu uygulamaya rastlanmaz.

Yapının batı cephesi ana cephe olarak düzenlenmiştir. Duvar üstte, ortada, kalkan duvar şeklinde yükselmektedir. Enlice sivri kemerin meydana getirdiği eyvan görünümlü çökertmenin dip duvarına türbenin dikdörtgen şekilli girişi açılmıştır. Duvardaki bu girişin aslen daha geniş ve sivri kemerle örtülü bir açıklık olduğu izlerinden anlaşılmaktadır. Mermer sövelerinden çok az bir kısmının günümüze ulaştığı giriş kapısının sağında ve solunda, alt kısımlarda, tuğlaların testere dişi dizisi şeklinde yerleştirilerek kapının çerçevelendiği görülmektedir. Ancak bu tuğlalardan pek azı yerindedir. Döneminde muhtemelen girişin mermer sövelerinin bu tuğlalarla çerçevelendiği, üstte sivri kemerli bir alınlık ile zenginleştirildiği düşünülebilir. Zamanla harap olan bu bölüm gelişigüzel şekilde doldurulmuştur (Şekil 3.22).

Doğu cephesindeki pencere örülerek tamamen kapatılmış, kuzey ve güney cephelerindekiler ise kısmen küçültülmüşlerdir, ancak özgün pencere boşlukları seçilmektedir

Şekil 3.22 : Giriş kapısı etrafındaki özgün malzeme kalıntıları.

Tuğladan örülmüş kubbeye geçiş içeride, Türk üçgenleri ile sağlanmaktadır. Üçgenlerin arasındaki yüzeyler yine tuğladan örülmüş sivri kemerli nişlerle hareketlendirilmiş, tam ortalarında ise küçük açıklıklar bırakılmıştır. Bunların inşa sırasında yapılan kubbe kalıbı için ahşap hatıl boşlukları olması muhtemeldir, ancak kuzeydekinin dış cepheye de yansımış olması, kuzey, doğu ve batı duvarlarındakilerin, küçük pencereler olarak da değerlendirilmiş olabileceklerini akla getirmektedir (Şekil 3.23).

Şekil 3.23 : Ahmed Paşa Türbesi iç görünüm (Niki Gail, ÖAI arşivi).

Batı Anadolu Beylikler mimarisinde giriş cephesinin dışa taşırılarak eyvan görünümlü kemerli açıklıklarla vurgulandığı örneklere rastlanılmaktadır. Türbe, gerek giriş cephesindeki bu düzenleme ile, gerekse kasnaksız kubbesi ve dörtgen plan şeması gibi özellikleriyle yukarıda bahsi geçen 5 no'lu anonim türbe ile de büyük benzerlik göstermektedir. Ancak burada, 5 no'lu türbeden farklı olarak, duvarın, yalnız yanlarda değil, üst kısımda da hafif dışa taşarak tüm cepheyi çevrelemek yerine; yalnız yanlarda taştığı, kalkan duvarın ise kemerle aynı düzlemde yükseldiği görülmektedir, ve bu durum yanlardaki kısımlar ile kalkan duvar arasında hatalı birleşim detayı oluşturmaktadır. Kalkan duvarın yalnız orta kısımda yükseldiği bu haliyle, türbenin üzerinden suyun tahliyesi de problem olmaktadır. 1966-1967 yıllarında yapılan onarımlarda bu durumun çimento ile gelişigüzel eğimde hacimler yaratarak çözülmeye çalışıldığı görülmektedir. Mimar Arkeolog Mahmut Akok'un 1966 tarihinde hazırladığı restorasyon önerisi çizimlerinde kalkan duvarın tüm cephe boyunca yükseldiği ancak uygulamanın projesine uygun yapılmadığı göze çarpar. Bununla birlikte, 1902 ve 1966 tarihli resimlerde ve Akok'un rölöve çalışmasında, kalkan duvarın veya kirpi saçak uygulamasının olmadığı, bunların onarımlar esnasında eklendiği görülmektedir (Şekil 3.24, 3.25, 3.26).

Şekil 3.24 : Türbenin 1902 (ÖAI arşivi) ve 1966 (Vakıflar arşivi) tarihli fotoğrafları.

Türbenin iç duvarlarında birçok grafitiye rastlanmıştır. En tanımlı olanları, batı duvarında, girişin sağında bulunan gemi tasviri, el ve "Mühr-ü Süleyman" motifleridir. Gemi grafitisinde kürekler, gövde, yelken ve denizin dalgaları seçilebilmektedir (Şekil 3.27).

2011 yılında tamamlanan kazılar esnasında türbe içerisinde tipik Beylikler dönemi karakterinde olan iki adet mezar taşı ve bir adet mezar kapak taşı bulunmuştur (Kürüm, kişisel görüşme, 15 Ağustos, 2010) (Şekil 3.28). Mezar taşlarından biri

Ahmed Paşa'ya ait olup, yapının 1346 yılına tarihlendirilmesini mümkün kılmıştır (Bellibaş ve diğ., 2013, s. 284). Bu yeni bilgi, kentte bulunan ve mimarisiyle Ahmed Paşa Türbesi ile büyük benzerlik gösteren 5 no'lu anonim türbenin tarihlendirilmesi hakkındaki görüşleri de güçlendirmektedir.

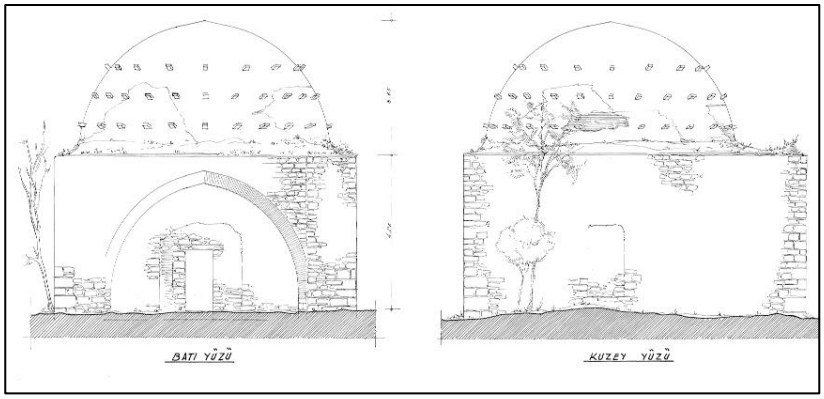

Şekil 3.25 : Mahmut Akok'un rölövesi (Vakıflar arşivi).

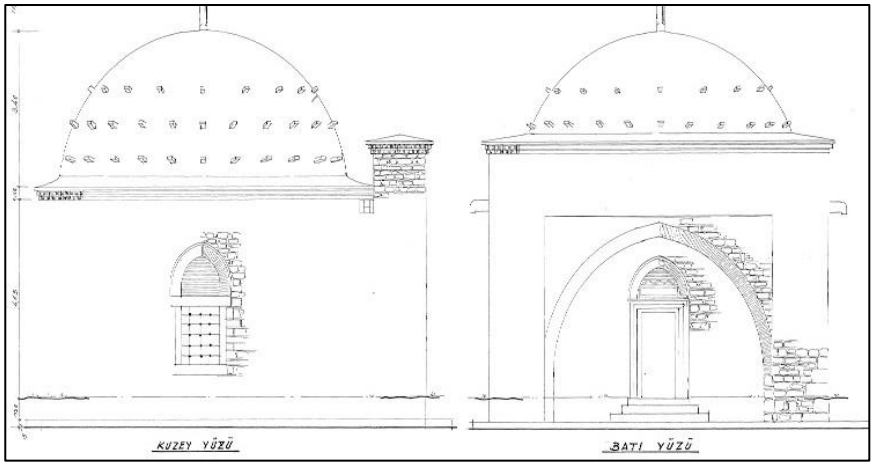

Şekil 3.26 : Mahmut Akok'un restorasyon önerisi (Vakıflar arşivi).

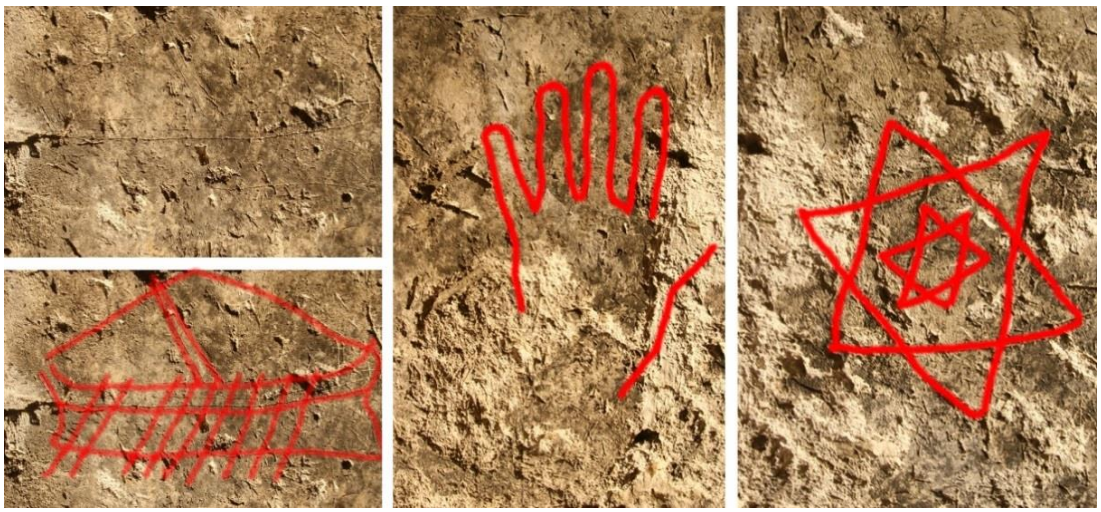

Şekil 3.27 : Ahmed Paşa Türbesi iç duvarlarında gemi, el ve Mühr-ü Süleyman grafitileri.

Şekil 3.28 : Türbe içerisinde bulunan mezar taşları.

4. ARTEMİSİON'DAKİ TÜRBE

4.1 Yapı ve Yakın Çevresi

Türk yerleşimi Ayasuluk, ilk olarak Ayasuluk tepesinde, kalenin içerisinde başlamıştır. 14. yüzyıl ortalarında, İsa Bey zamanında kale dışına taşmış ve 16. yüzyıla kadar güney yönünde gelişmiştir (Telci, 2010, s. 37). Bu, bölgedeki Beylikler dönemi eserlerinin yoğunluğundan da anlaşılmaktadır. Artemision da bu yoğun gelişimin içinde ve batı sınırında kalmıştır. Denize yaklaşık 9 km., Efes antik kentine 2 km., Ayasuluk tepesine 800 m. ve Selçuk merkezine ise 500 m . uzaklıktadır (Şekil 4.1).

Şekil 4.1 : Ayasuluk ve çevresi (Url-4).

Artemision'a, Selçuk-Kuşadası yolu üzerinde, Selçuk merkezinin yaklaşık yarım kilometre uzaklığında bulunan demir bir kapıdan girmek suretiyle ulaşılır. Artemision'un bulunduğu alan ÖAI'nin mülkü olduğundan bu kapının sorumluluğu Avusturya Kazıevi'ne aittir. Kapısı, sabah erken saatlerden itibaren tüm gün açık tutulurken akşam saatlerinde gerek tapınağın gerekse ziyaretçilerin güvenliği için kapatılmaktadır. Kapının açıldığı dar yol yüz metre kadar sonra ziyaretçi araçlarının beklemesi için oluşturulmuş küçük bir meydana bağlanır. Buradan da tapınağa dar bir patika ile ulaşılır. Bu patika kuzeyde bulunan İsa Bey Hamamı olarak anılan yapıya ulaşıp oradan da İsa Bey Camisi'nin bulunduğu alana bağlansa da, ziyaretçilerin kullandığı bir yol değildir. Yolu, daha çok bölgedeki ekili alanları eken çiftçiler kullanmaktadır. Türbe, araç yolunun sonunda, meydanın hemen yanında, tapınağın 80 m. kadar güneyinde konumlanmıştır. Kuzeyde Artemis tapınağı, batıda küçük hamam olarak anılan anonim hamam yapısı, doğuda Selçuk Askerlik Şube

Başkanlığı'nın da içinde bulunduğu askeri arazi ve güneyde Selçuk-Kuşadası otoyolu ile çevrelenmiştir.

Daha da batıda bulunan ve yıllarca Tribuna ismiyle anılan ancak son dönemdeki kazılar sonucunda bir odeon olduğu anlaşılan Roma yapısı[16] ve bu yapının hemen bitişiğinde Hamam 7 olarak isimlendirilen yapı, doğuda Türbe 7 ve Hamam 5 olarak anılan yapılar, tapınağın 25 m. kadar kuzeyindeki Geç Helenistik-Erken Roma dönemine ait yapı kalıntıları türbenin yakın çevresindeki yapılardır (Şekil 4.2, 4.3, 4.4).

Şekil 4.2 : Artemision ve çevresi (Url-4).

Önceki bölümlerde de belirtildiği gibi çevrede gelecekte yapılacak kazılarda gerek Helenistik ve Roma gerekse Türk döneminden yıkılmış yapı kalıntılarına rastlamak mümkündür. Artemis Tapınağı örneğinde de olduğu gibi, bu bölge, eski yapıların kalıntılarını gizleyecek niteliktedir. Türk dönemi değerlendirilirken ise, yakın çevredeki hamamların sayısından yola çıkarak bölgede yoğun bir yerleşim olduğunu, yerleşime ait diğer yapıların zamanla kaybolduğunu düşünmek yanlış olmaz. Türbe etrafında yapılan araştırmalarda bulunan yapı kalıntıları da bu tezi destekleyecek niteliktedir (Şekil 2.17).

Artemis Tapınağı, batı yönündeki altarı ile birlikte yaklaşık 15.000 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Tamamen yıkılmış olan tapınağın ayakta duran yapı elemanı yok denecek kadar azdır, doğu kısımdaki tek sütun da 1973 yılında, kazılarda rastgele bulunan farklı sütun tamburlarının birleştirilmesiyle oluşturulmuştur (Scherrer, 2000, s. 55).

[16] Bu yapının tanıtımı için bkz. "An Odeion in the Artemision" http://www.oeai.at/index.php/cult-and-rule.html

Şekil 4.3 : Küçük Hamam (Hamam 6) ve Odeon (Niki Gail, ÖAI arşivi).

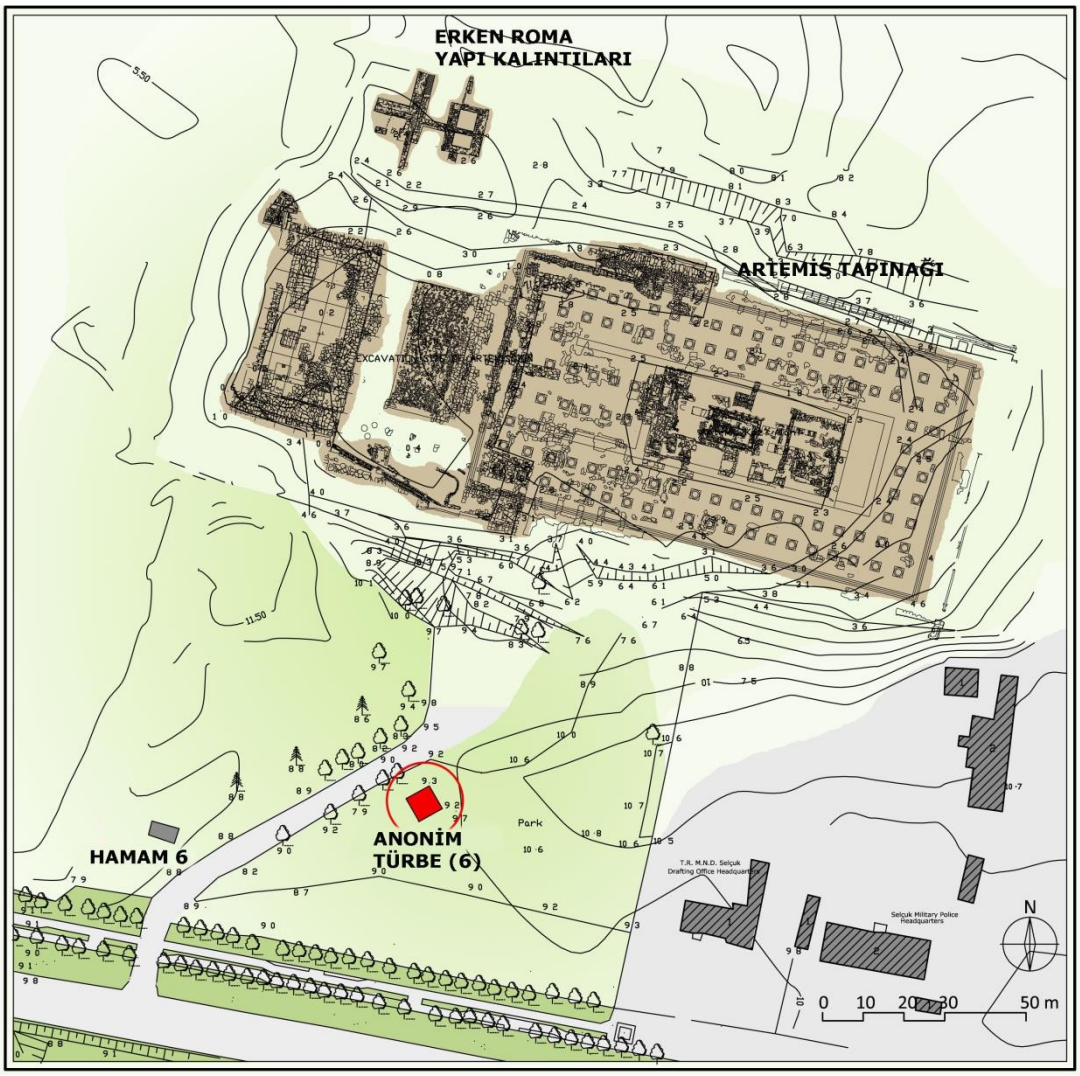

Şekil 4.4 : Anonim Türbe ve çevresi vaziyet planı.

Yapılan paleocoğrafik araştırmalar Artemis tapınağının yapıldığında kuzey ve batısında deniz ile çevrili olduğu, gerek zamanla Küçük Menderes nehrinin taşıdığı alüvyonlar yüzünden gerekse denizin çekilmesi nedeniyle kıyıdan uzaklaştığı anlaşılmaktadır (Kayan ve Kraft, 1998, s. 119). Kraft ve diğ. (2007, s. 130), yaptıkları araştırmaların sonucunun, Falkener'in Artemision'u betimlediği ve bilim

dünyasında yıllardır hayal ürünü olarak tanımlanan gravürünün aslında gerçeğe çok yakın olabileceğini belirtmektedirler (Şekil 4.5). Nehrin doldurduğu bir bölgede bulunduğundan, zaten harap olmuş tapınağın kalıntıları, ilk bulunduğunda tamamiyle toprak altındaydı[17].

Şekil 4.5 : Falkener'in Artemision tasviri (Falkener, 1862).

Tapınağı bulan İngiliz mühendis John Turtle Wood, tapınağı gün ışığına çıkarabilmek için oldukça geniş ve derin bir çukur açmak zorunda kalmıştır. Bu çukur nedeniyle bu alan çoğunlukla "İngiliz Çukuru" olarak da anılır. Özellikle yağışlı mevsimlerde su dolup küçük bir gölete dönen alan, altarın batısında yoğunlaşan ağaçlığın da etkisiyle, içinde kazların ve tavuskuşlarının da yaşadığı bir çeşit doğa parkı görünümündedir (Şekil 4.6). Wood (2014, s. 280), alandaki okaliptüs ağaçlarını kendilerinin diktiğini ve çalışmaları bittikten sonra arkalarında bıraktıkları güzel görüntü yüzünden kazı alanından zorlukla ayrıldığını belirtir. Wood nedenini belirtmemiş olsa da, bölgedeki su problemini en aza indirgemek için, bataklıkların kurutulmasında son derece etkili olan okaliptüs ağacını tercih etmiş olmalıdır[18].

[17] J.T.Wood, tapınağı buluş sürecini anlatırken ilk katmanı (tapınağın mermer yolu) yerin 6 metre altında bulunduğunu aktarmaktadır (Wood, 2014, s. 165).
[18] Bu bilgi için tez danışmanım Bilge Ar'a teşekkür ederim.

Şekil 4.6 : Tapınak alanının hava fotoğrafı, 20. yüzyılın son çeyreği (ÖAI arşivi).

Alanda yer yer küçük tepelere de rastlanır ki, bunlarda tapınağın kazısından çıkan toprağın atılmasıyla oluşmuş yükseltilerdir.

Artemision'un bulunduğu bu düzlük bölge alüvyonlu toprağı sayesinde oldukça verimlidir ve tapınak alanı dışında, büyük kısmı özellikle şeftali bahçeleri olarak kullanılmaktadır. Kazıevine ait olmasından dolayı tapınak alanının geneli boş toprak arazi, altarın batısı ile Türbe'nin güney ve doğusu yoğun, araç yolu ve meydanın etrafı ise kısmen ağaçlıklıdır.

Türbe, konumu nedeniyle, yüzyılı aşkın bir süredir Artemision için yürütülen belgeleme çalışmalarında ve haritalarda yer almıştır. Bu süreçte, farklı amaçla da olsa türbenin kullanımının sürdüğünü söylemek de mümkündür[19] (Şekil 4.7, 4.8).

Eski çalışma ve belgelerde yapının dıştan büyük ölçüde toprağa gömülü olduğu, giriş kapısının tamamen kapandığı ve muhtemelen bu yüzden güneybatı pencere açıklığının yükseltilerek giriş amacıyla kullanıldığı belirtilmektedir (Pakben, 1987, s. 86). Türbeye girilebilindiği bu dönemde Vakıflar tarafından rölövesinin de alındığı görülmektedir. Daha yakın tarihli çalışmalardan ise bu girişin de kapanmış olduğu ve

[19] Eserin 19 yy sonlarında J.T.Wood'un kazıları esnasında dinlenme noktası olarak kullanılmış olması muhtemeldir.

içeri erişimin sonlandırıldığı anlaşılmaktadır (Ertuğrul, 1995, s. 325; Çakmak, 1998, s.383) (Şekil 4.9, 4.10, 4.11).

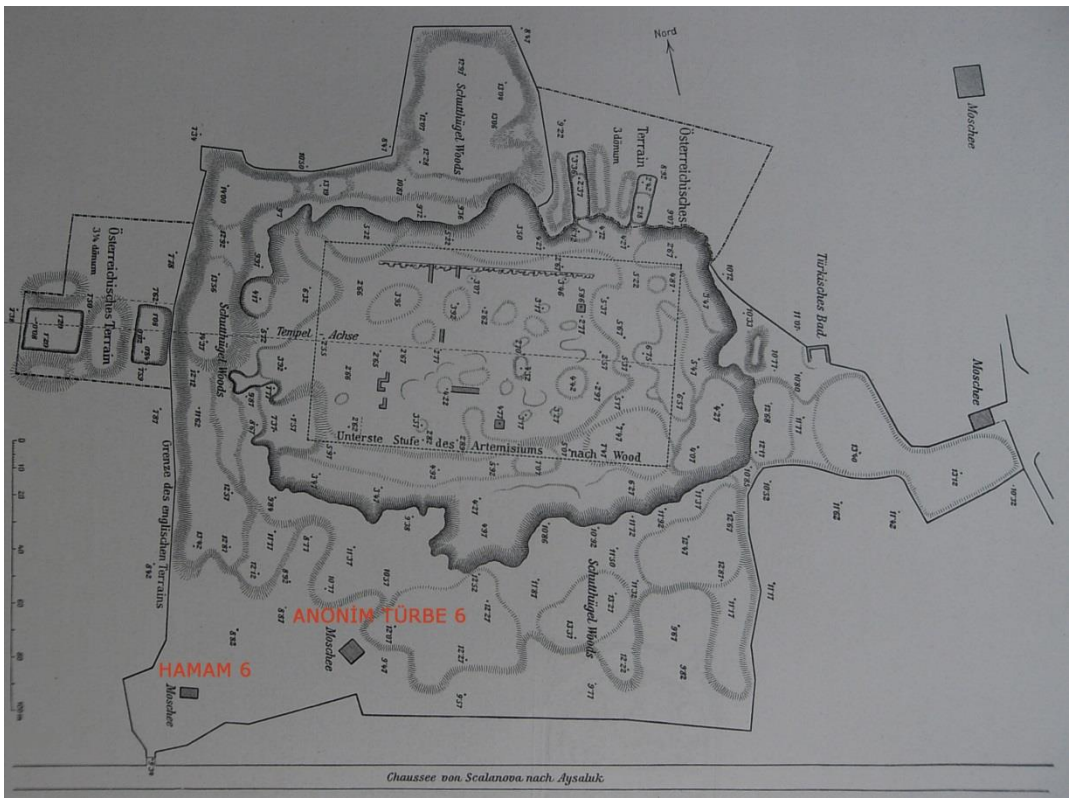

Şekil 4.7 : Karl Humann'ın Artemision rölövesi, 1895 (Benndorf, 1906).

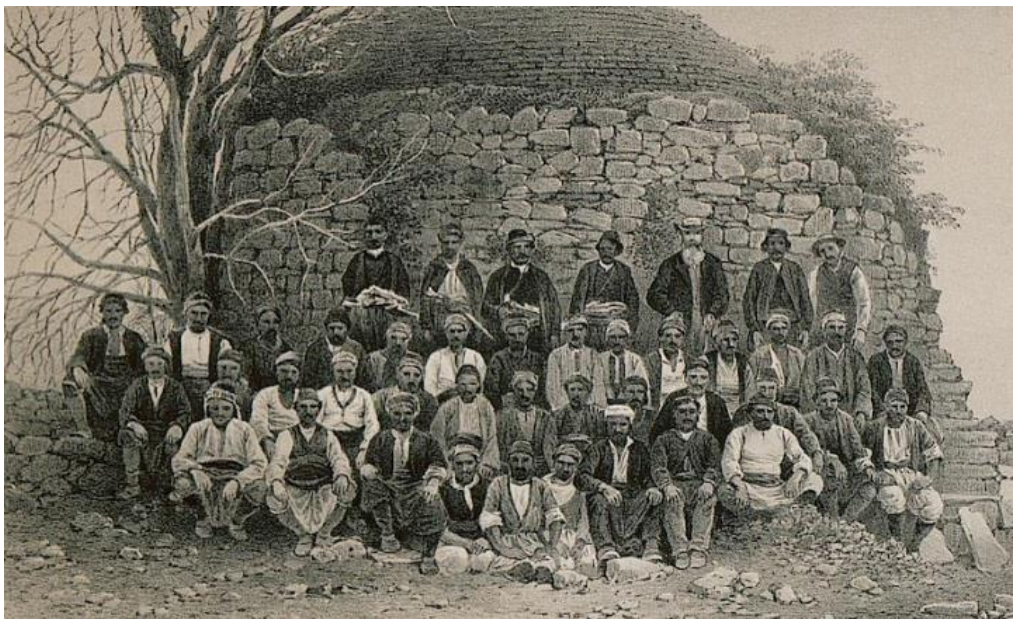

Şekil 4.8 : John Turtle Wood ve ekibinin türbe önünde çekilmiş fotoğrafından üretilmiş gravür, 1869-1874 arası (Wood, 2014)[20].

[20] Fotoğrafın orijinali için bkz. Parrer (baskıda).

ÖAI tarafından 2009 yılında başlatılan çalışmalarla birlikte yapıya girmek tekrar mümkün olmuştur. İçeriden bakıldığında, muhtemelen dıştaki toprak yığınının, daha alt kottaki iç kısma dolmasının önüne geçmek amacıyla pencere ve kapı açıklıklarının moloz taşlarla kapatıldığı söylenebilir. Buradan, yapının yakın geçmişe kadar ağıl vs. gibi amaçlarla kullanılmış olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Kazılar başladığında ise türbenin çoktan terkedildiği, dört tarafında mezarlık veya herhangi bir yapı bulunmadığı görülmektedir (Şekil 4.12, 4.13).

Şekil 4.9 : Türbe güneybatı cephesi, 1995 öncesi (Vakıflar arşivi).

Şekil 4.10 : Türbe giriş cephesi, 2009 (J. Eitler, ÖAI arşivi).

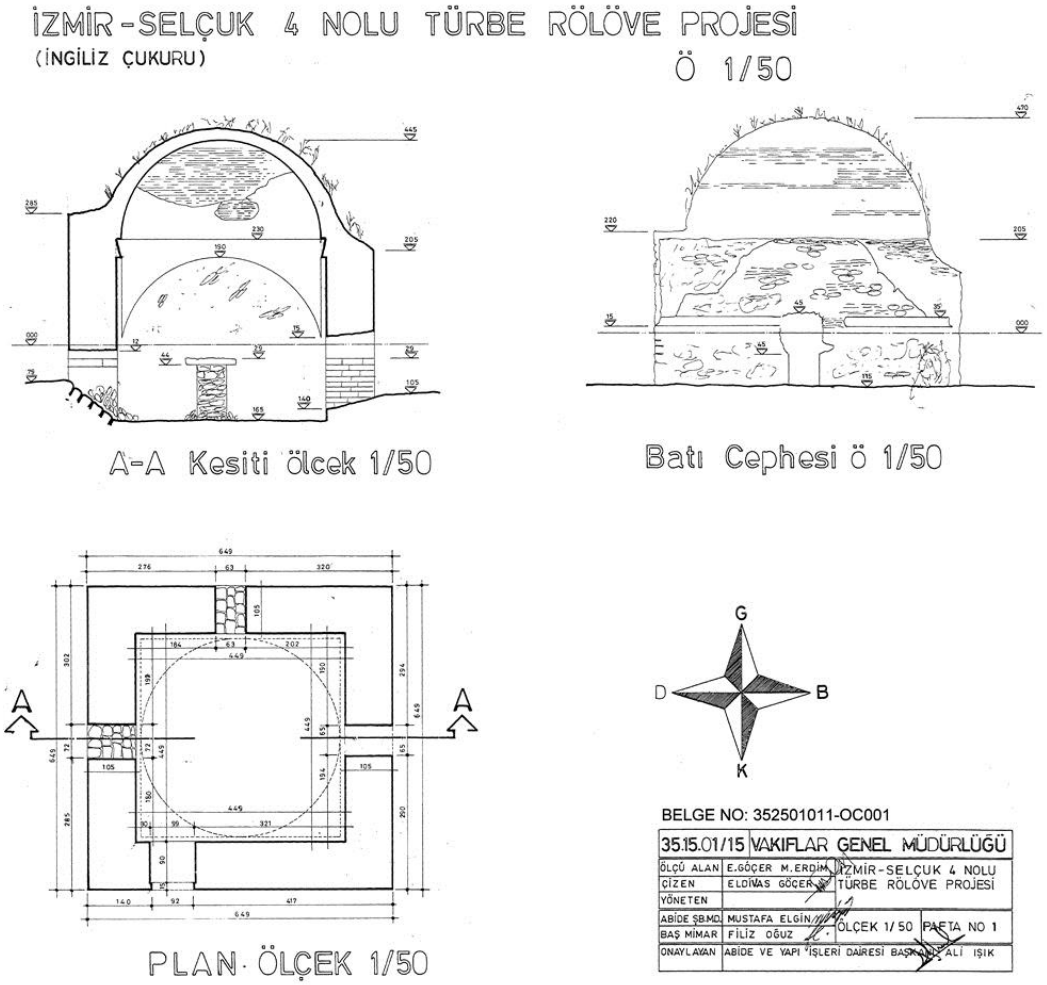

Şekil 4.11 : Türbenin kazılardan önce Vakıflar tarafından alınan rölövesi (Vakıflar arşivi).

Şekil 4.12 : Türbe iç görünüm, 2009 (J. Eitler, ÖAI arşivi).

Şekil 4.13 : Türbe iç görünüm, 2009 (J. Eitler, ÖAI arşivi).

Ayasuluk Projesi kapsamında 2009-2011 tarihleri arasında yürütülen kazı çalışmalarında türbe ve çevresinde toplam on bir açma yapılmıştır[21] (Şekil 4.14). Kazı sonuçları türbenin yakın çevresinin, türbenin inşasından önce mezarlık alanı olarak kullanıldığını ve son kullanım aşamasına kadar da bu görevini sürdürdüğünü göstermektedir. Parrer (kişisel görüşme, 15 Temmuz, 2012), kazılarda elde edilen bilgiler ışığında türbe ve çevresi için yedi kullanım evresi belirlemiştir.

Türbenin giriş cephesinin bulunduğu kuzeybatı tarafında 2009 yılında yapılan kazıda, yüzeyin yaklaşık 1 m. altında, +0.57 kotunda, düzensiz bir giriş düzenlemesine rastlanmıştır. Yükselen kot nedeniyle sonradan yapılmış bu zemin kaplaması sadece giriş kapısı çevresinde bulunmaktadır. Çevresinin alçak kuru bir duvarla çevrilerek girişin daha fazla dolmasının önüne geçilmeye çalışılmış olduğu görülmektedir (Şekil 4.15). Sonrasında özgün giriş seviyesini bulmak amacıyla kazılara devam edilmiş ve +0.13 kotunda ikinci bir zeminle karşılaşılmıştır. Giriş açıklığıyla daha uyumlu olan bu zeminin taşlarının da üst kottakine nazaran daha düzenli yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu kottan sonra kazılara devam edilmemiş, özgün zemin olması muhtemel olan bu düzenleme korunmuştur. Bu açmada çeşitli mezarlara da rastlanmıştır.

[21] Kazılar, ÖAI başkanlığında, 2009 yılında J. Eitler ve 2010-2011 yılları arsında G.Parrer tarafından yürütülmüş, yapı ve sondajlar için tüm ölçümler C. Kurtze tarafından yapılmıştır. Kazı ekibinde A. Adıgüzel, H. Aydoğdu, E. Baudoin, T. Watzinger, R. Yazıcı görev almıştır.

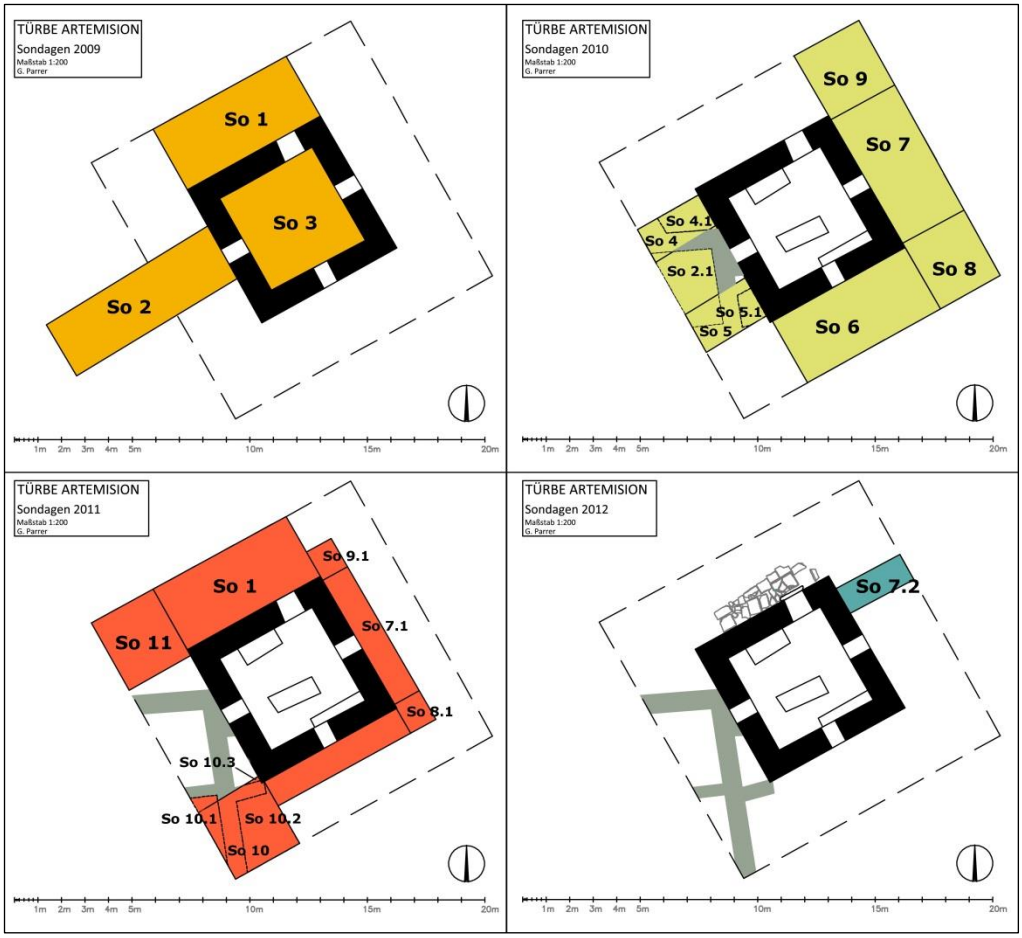

Şekil 4.14 : 2009-2012 yılları arasında yapılan açmalar (Parrer, baskıda).

Şekil 4.15 : 2009 yılında bulunan geç dönem giriş düzenlemesi (Niki Gail, ÖAI arşivi)

Güneybatı tarafında yapılan S 05 açmasının (Şekil 4.14) alt seviyelerinde, 13. yüzyıl sonu, 14. yüzyıl başına tarihlenen bir ortaçağ seramik fırınının izlerine rastlanmıştır. Bulunan seramiklerin analizi türbeden ve belki de mezarlıktan önce burada bir seramik atölyesinin varlığına işaret etmektedir (Parrer, baskıda).

Aynı yöndeki kazılarda, daha üst katmanlarda türbeye çok yakın inşa edilmiş bir yapının tabanına rastlanılmıştır. Elde edilen sonuçlardan bu yapının bir nedenle kullanımının sonlandırılıp duvar ve temellerinin bilinçli olarak kaldırıldığı, ve üzerine yeni bir yapı inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu ikinci yapının bir köşesi türbenin güneybatı cephesine temas edecek ve dolayısıyla buradaki pencereyi kapatacak şekilde konumlanmıştır. Yapılan jeofizik araştırmasında bu dikdörtgen yapının kuzey-güney istikametinde 12.80 m. uzunluğunda olduğu anlaşılmaktadır. Yapı, bu yönde, enleri 5.10 m. olan iki oda içeren yapının batıya doğru uzanan daha büyük bir hacimdir (Şekil 4.16, 4.17). Güneydeki odanın çok önce terkedildiği, ancak bu dönemden sonra kuzeydekinin kullanılmaya devam ettiği buradaki bir ocağın varlığı ile anlaşılmaktadır. Sonrasında bu ikinci yapı da tamamen yıkılmıştır. Parrer (baskıda), seramik buluntular ışığında buradaki ilk yapının türbe ile yakın zamanda inşa edilmiş olabileceğini, ancak ikincisinin sonradan yapılıp yıkıldığını düşünmektedir. Alanın daha sonra mezarlık olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şekil 4.16 : Türbenin güneybatısında yapı kalıntıları (Parrer, baskıda).

Şekil 4.17 : Türbenin güneybatısında yapı kalıntıları (N. Gail, ÖAI arşivi).

Güneydoğu ve kuzeydoğu açmalarında da birçok mezara rastlanmıştır. Alt seviyelerdeki bazı mezarların, türbenin inşası sırasında zarar gördüğü anlaşılmaktadır ki, bu türbeden önce alanın mezarlık olduğunun en etkin kanıtlarında sayılır. Kuzeydoğu tarafındaki gömülerin en az 17. yüzyıla kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu iki yöndeki açmalarda ayrıca, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başına tarihlenen demir çatal ve kaşıklar veya seramikler bulunmuştur ki (Parrer, 2012), bunlar Wood veya Hogarth'ın, bu kısımları dinlenme veya depo gibi işlevlerle kullandığını gösterir.

Türbe, önceki çalışmalarda "Türbe C" (Ertuğrul, 1995, s. 325), "III Nolu Türbe" (Çakmak, 1998, s. 383), "Yapı C" (Pakben, 1987, s. 86) gibi isimlerle anılmıştır. Telci (2010, s. 175), Vakıf kayıtlarına dayanarak, bölgenin, "Burak Bey" mahallesi olabileceği ihtimali üzerinde durmakta ve ihtiyatı elden bırakmamak kaydıyla yapının "Burak Bey Türbesi", veya yine kayıtlarda adı geçen "Hacı Sinan Türbesi" olabileceğini belirtmektedir. Atatürk Mahallesi, 92 pafta, 1985 parselde kayıtlı olan yapı, tapu kaydında "yıkık hamam" olarak geçmektedir. 2008 tarihli kurul kararında[22] ise "Mescit" tanımlamasıyla tescillenmiştir. T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü ile ÖAI arasında imzalanan protokolde ise "6 no'lu Anonim Türbe"

[22] İzmir II no'lu KTVKBK'nun 25.04.2008 tarihli ve 3837 no'lu kararı

olarak kodlandırılmış olduğundan bazı çalışmalarda bu şekilde karşımıza çıkar. Artemision'a yakınlığından ötürü "Artemision'daki Türbe" olarak da anılmaktadır. Tüm farklı adlandırmalara rağmen, eserin kitabesi bulunmadığından kim için veya kim tarafından yaptırıldığı henüz kesin olarak bilinmemektedir.

4.2 Yapının Mimari Tanımı

Hakkı Önkal'ın "Tire türbeleri" isimli çalışmasında yer alan Selçuklu türbeleri sınıflandırmasına göre, "kübik gövdeli türbeler" (Önkal, 1991, s. 6) grubuna giren yapı, salt yüksekliği 2,62 m. ve yarıçapı 2,21 m. olan tuğla kubbenin örttüğü tek mekandan oluşan ve mumyalık odası bulunmayan basit bir yapıdır. Dışta bir kenar uzunluğu yaklaşık 6,5 m. olan kare planlı türbenin kare iç mekanının bir kenarı ise yaklaşık 4,45 m. uzunluğundadır. Kubbe yüksekliği içeride 6,25 m.'dir (Şekil 4.18, 4.19, 4.20, 4.21, 4.22, 4.23; Ek.E).

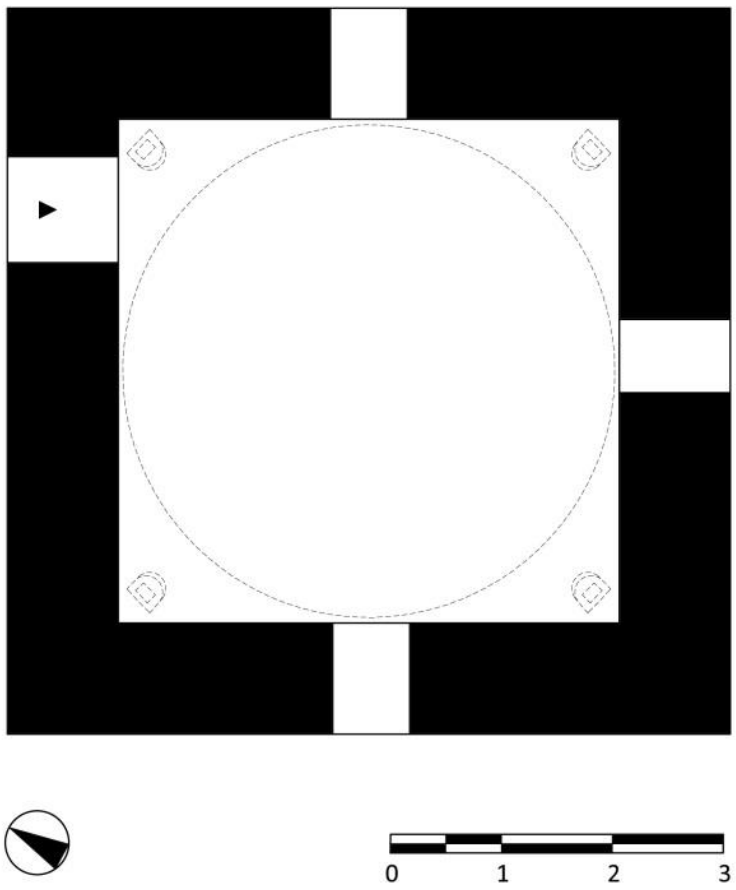

Şekil 4.18 : Türbenin planı.

Şekil 4.19 : Türbe, batıdan görünüş, 2009 (Niki Gail, ÖAI arşivi)

Şekil 4.20 : Türbenin giriş (kuzeybatı) cephesi, 2009 (Niki Gail, ÖAI arşivi).

Şekil 4.21 : Türbe, güneyden görünüş.

Şekil 4.22 : Türbe, doğudan görünüş.

Yapının, kalınlığı yaklaşık 1 m.'yi bulan beden duvarları üzerinde, tuğla ve moloz taştan örülmüş eşkenar olmayan ve kenar ölçüleri cephelerde 3,75 m.'yi, pah yaptığı köşelerde ise 1,75 m.'yi bulan sekizgen kubbe kasnağı yükselmekte, ve kasnağın üzerinde tamamı tuğladan örülmüş kubbe oturmaktadır. Kasnak, sonraki bir dönemde muhtemelen görsel kaygılarla, kuzey, doğu ve batı köşelerinde yine pah yapan, güney köşesi ise kubbeye çıkmak için dar basamaklar şeklinde düzenlenmiş olan ikincil bir duvar ile çevrelenmiştir. Ancak zaman içerisinde bu ikincil kasnak duvarının doğu ve batı köşelerinin yıkılmasıyla özgün kasnak yeniden görünür hale gelmiştir. Böylece, yapının kübik gövdesi +2.90 kotundan sonra sekizgen formda yaklaşık 2 m. kadar yükselmektedir (Şekil 4.24, 4.25, 4.26, 4.27).

Şekil 4.23 : Türbe, kuzeyden görünüş.

Bu ikincil sekizgenin tüm kenarları eşit değildir. Kuzeydoğu ve güneybatı cephelerinde yaklaşık 3,70 m. olan kenarları diğer iki cephede ise 4 m.'yi bulmaktadır. Kısa kenarları üzerinde sağlam kalan tek köşe olan kuzey köşesinde ise 1, 66 m. uzunluğundadır.

Kubbeye geçiş dört köşede bulunan pandantiflerle sağlanmaktadır. Pandantiflerin ortasında, +3.54 kotunda, boyu 50 cm, eni 30 cm ve derinliği 10 cm'yi bulan küçük sivri kemerli nişler bulunur ve bu nişlerin ortalarına küçük mazgal pencereler açılmıştır (Şekil 4.28). Bu pencereler içeride gözlemlenirken, dıştaki ikincil kasnak dolayısıyla, yapının dört köşesine denk gelen kenarları üzerinde bulunanlar

kapanmış ancak ikincil kasnağın zamanla aşınmış olmasından ötürü batı ve doğu yönünde bulunanlar doğal olarak tekrar açılmışlardır. Bu pencerelerin dış ölçüleri yaklaşık 20 cm. eninde, 27 cm. boyunda olup içte daralarak ölçüleri 18 cm. ve 23 cm.'ye inmektedir.

Şekil 4.24 : Kubbe kasnağı ve üzerindeki mazgal pencere.

Şekil 4.25 : Sekizgen kasnağın güney kenarını örten basamak uygulaması.

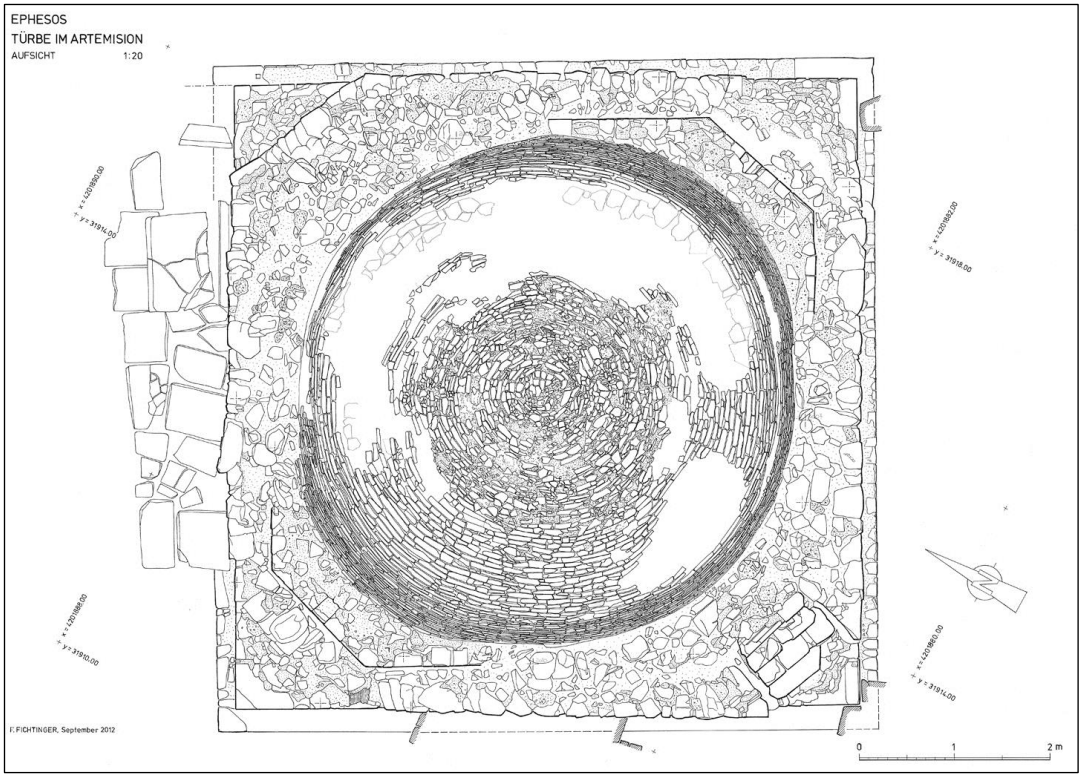

Şekil 4.26 : Kubbe planı (F.Fichtinger, ÖAI arşivi).

Şekil 4.27 : Kubbeye çıkan basamaklar.

Şekil 4.28 : Pandantifler ve ortalarındaki mazgal pencereler.

Yapının girişi kuzeybatı cephesinden, cephenin batı kenarına yakın açılmış, boyutları dışta 150 x 87 cm., içte 171 x 95 cm. olan açıklıktan sağlanmaktadır. Giriş cephesinde başka bir açıklık bulunmamakta, diğer cephelerde ise birer dikdörtgen pencere yer almaktadır. Girişin önünde dar bir alanda, -0.09 kotunda mermer bir döşeme bulunur, ve yapıya giriş; önce +0.03 kotundaki mermer plaka basamaktan, sonra 18 cm.'lik eşik taşı aşılarak, projelendirmede kabul edilmiş yerel +0.00 kotundaki giriş açıklığına, daha sonra da +0.12 kotundaki iç döşemeye ulaşılarak sağlanmaktadır. Kuzeybatı yönü dışında yapı etrafında döşeme kaplamasına rastlanmamıştır (Şekil 4.29).

Devşirme mermer sövelerle süslenmiş giriş kapısının üstünde iç içe iki sivri kemerden meydana gelen bir alınlık bulunmaktadır. Bu kemerlerin aslen yuvarlak kemerler olarak örüldükleri, ancak sonraki dönemlerde iç kısımlarından oyularak daha sivri bir forma kavuşturuldukları görülmektedir (Şekil 4.30). En dıştaki kemeri önce testere dişi dizisi bir sıra tuğla ve bu diziyi de düz yerleştirilmiş ikinci bir sıra tuğla çevrelemektedir. Ana cephe olarak düzenlenmesinden dolayı diğer cephelere nazaran daha zengin dekore edilmiş cephede birçok devşirme malzemeye rastlanmaktadır.

Şekil 4.29 : Türbenin giriş kapısı.

Şekil 4.30 : Giriş kapısı üzerindeki kemerler.

Kuzeydoğu, güneydoğu ve güneybatı duvarlarının ortalarında sırasıyla +0.83, +0.88 ve +0.93 kotlarında, boyutları dışta 122 x 65 cm., 110 x 66 cm. ve 155 x 70 cm., içte ise 139 x 72 cm., 100 x 67 cm. ve 166 x 67 cm. olan pencere açıklıkları bulunmaktadır. Güneybatı pencere açıklığının 50 cm. kadar yükseltildiği görülmektedir. Bu değişimin, üst kısmın zamanla çökmesi sonucu gerçekleşmesi ihtimal dahilinde olmakla birlikte pencerenin herhangi bir nedenle bilinçli olarak yükseltildiğini düşünmek de yanlış olmaz. Kuzeydoğu pencere açıklığının içeride yerden yüksekliği 82 cm. iken diğerlerininki 91 cm.'dir. Pencerelerin tümü dikdörtgen olup üzerlerinde alınlık veya hafifletme kemerleri bulunmamaktadır (Şekil 4.31, 4.32).

Şekil 4.31 : Güneybatı ve güneydoğu yönündeki pencereler.

6.5 m. kenarlı kare planlı iç mekanda iki adet mezar ve bir adet seki bulunmaktadır. Mezarların her ikisi de moloz taş ve tuğla kullanılarak yapılmıştır. Mezarlardan küçük olanı, kısa kenarları 68 x 79 cm. ve uzun kenarları 229 x 232 cm. olan boyutlarıyla kuzeybatı duvarına bitişik konumdadır. Döşeme kotundan yüksekliği ise 22 cm.'dir. Ana mezar olduğu izlenimini veren diğer mezar ise ortada, güneydoğu duvarına yakın kısımda yer almaktadır. Kısa kenarları 74 x 80 cm. ve uzun kenarları 199 x 206 cm. olan mezarın yerden yüksekliği 35 cm.'dir. Güneydoğu duvarının

kuzey köşesinde yer alan seki de yine moloz taş ve tuğladan yapılmıştır. Sekinin kısa kenarı 40 cm., uzun kenarı 238 cm. ve yüksekliği 33 cm.'dir (Şekil 4.33, 4.34, 4.35, 4.36).

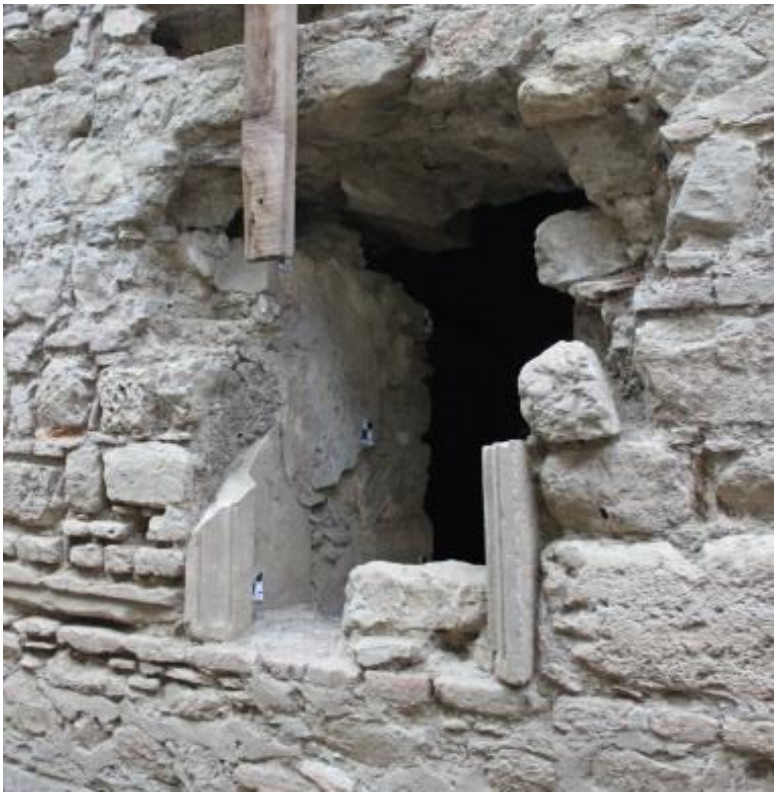

Şekil 4.32 : Kuzeydoğu yönündeki pencere.

Şekil 4.33 : Ana mezar.

Şekil 4.34 : Kuzeybatı duvarındaki mezar.

Şekil 4.35 : Güneydoğu duvarındaki seki.

Şekil 4.36 : Türbenin güney köşeden iç görünümü (Niki Gail, ÖAI arşivi).

4.3 Malzeme ve Yapım Teknikleri

Yapıda, Beylikler Dönemi Mimarlığının karakteristik özellikleri gözlemlenmektedir. Beden duvarlarında, kubbe kasnağında ve ikincil kasnak duvarında kaba yonu ve moloz taş, tuğla ve bolca devşirme malzeme kullanılmıştır. Antik dönem yapılarından devşirilen dekoratif malzemelerin gerek olduğu gibi bezeme amaçlı, gerekse, sadece yapı taşı olarak kullanıldığı, benzer şekilde özelliksiz devşirme malzemelerin de yine yapı taşı olarak kullanıldığı görülmektedir. Kimi yerlerde, taşlar arasına çeşitli boylarda tam veya kırık tuğlalar yatay ve dikey yerleştirilerek kasetleme tekniği uygulanmıştır. Tuğlalar tüm duvarlarda derzlerin doldurulmasında kırık parçalar halinde kullanılmıştır. Ayrıca giriş cephesinde çeşitli formlarda dizilerek cephenin süslemelerini oluşturmaktadır. Kubbe ve geçiş öğeleri tamamiyle tuğla ile örülmüştür.

Duvarlar üzerinde, içte ve dışta, ahşap hatılların çürüyüp yok olması sonucunda oluşan boşluklar gözlemlenmektedir. Yaklaşık +2.30 kotunda bulunup duvarlar boyunca uzanan bu yatay boşluklar incelendiğinde, çapları yaklaşık 15 cm. olan daire kesitli ahşap hatılların, yüzeylere yakın yerleştirildikleri, içte ve dışta ince bir tuğla sırasıyla kapatılarak duvar içine gömüldükleri anlaşılmaktadır. Dışta, giriş alınlığının

bulunduğu kuzeybatı cephesi dışında her cephede, içte ise, kuzeydoğu duvarında bu boşluklar duvar boyunca gözlemlenebilmektedir (Şekil 4.37). Yapının hiç bir noktasında, ahşap hatılların kalıntıları günümüze ulaşamamıştır (Şekil 4.38).

Şekil 4.37 : Kuzeydoğu iç duvarında ahşap hatıl boşluğu.

Şekil 4.38 : Dışta, güney doğu duvarında ahşap hatıl boşluğu detayı.

Duvar derzlerinde birbirinden farklı kesit ve boyutlarda, ve farklı kotlarda birçok delik bulunmaktadır. Bu deliklerden en büyük ikisi içte; yaklaşık 14 cm. çaplı daire kesitli olanı güneybatı duvarında ve yaklaşık 18 cm. kenarlı kare kesite sahip olanı ise kuzeydoğu duvarında, kubbe eteğinin hemen altında bulunmaktadır (Şekil 4.39, 4.40).

Kubbe eteklerinde bulunan hidrolik harç dışında dışta sıva izine rastlanmamıştır. İç duvarların sıvalı olduğu ve özgün sıvanın büyük oranda korunduğu görülse de,

özellikle kubbede, duvardaki açıklıklara yakın kısımlarda ve duvarların alt kısımlarında sıvalar dökülmüştür ve iç yapı görülmektedir. Zemin kaplaması da moloz taş ve büyük ölçüde devşirme mermer malzemelerden yapılmış olup bazı kısımlarda zemini düzeltmek amacıyla tuğla eklenmiştir. Kullanılan malzeme nedeniyle zemin düz değil, engebelidir ve geniş çukurlaşmanın olduğu kimi yerlerde çökerek deformasyona uğramış olduğu görülmektedir.

Şekil 4.39 : Duvarlarda delikler.

Şekil 4.40 : Kuzeydoğu yönünde kubbe eteğinin hemen altında delik.

Giriş açıklığı mermer bir lento ile geçilmiş olup, her iki tarafta birer mermer söve ve zemininde mermer bir eşik bulunmaktadır. Bu malzemelerin tamamı devşirmedir. Pencere boşluklarının yükü, güneydoğu penceresinde düz mermer lentolarla, diğerlerinde ahşap lentolarla taşınmaktadır. Mevcut izlerden, her bir pencere

açıklığının beşer adet lento ile geçildiği anlaşılmaktadır. Mevcut olmayan ahşap lentoların, kendilerini çevreleyen harçta bıraktıkları dairesel boşluklar ve ahşap kabuğun izleri belirgindir (Şekil 4.41). Güneydoğu pencere açıklığındaki mermer lentolardan ikisi halen yerindedir. Kuzeydoğu pencere açıklığında, diğerlerinden farklı olarak mermer söveler de kullanılmıştır (Şekil 4.42). Yapı genelinde sadece bu pencerede mermer söveler bulunmaktadır. Pencerenin her iki yanında bulunan 12 cm. eninde ve 39 cm. derinliğinde olan sövelerin üst kısımları kırılmış, soldakinin parçası kazılar esnasında güvenlik nedeniyle kaldırılmıştır (Şekil 4.43).

Şekil 4.41 : Güneybatı yönündeki pencerede ahşap lento boşlukları.

Şekil 4.42 : Güneydoğu penceresindeki mermer lentolar.

Şekil 4.43 : Kuzeydoğu penceresinin mermer söveleri.

4.4 Devşirme Malzemeler

Eserin en göze çarpan özelliklerinden birisi, özellikle Batı Anadolu Beylikler mimarisinin de en temel karakteristik özelliklerinden olan devşirme malzemenin yoğun kullanımıdır. Kullanılan devşirme malzemenin tam dökümü Ek E'de sunulmuştur[23]. Giriş cephesinin ve belki de tüm yapının en çarpıcı devşirme malzemesi giriş kapısının lentosu sayılabilir. Bu parça, üzerlerine oturduğu ve yine devşirilmiş olan profilli mermer kapı söveleriyle birlikte kapı açıklığını belirlemek ve boşluğun yükünü taşımakla kalmayıp cepheyi estetik yönden zengirleştirmektedir. Bu parçanın kapı açıklığına uyacak şekilde kesilerek yerine yerleştirildiği, taşın ön yüzü üzerindeki dairesel motiflerle oluşturulmuş bezemenin her iki yanda da kesintiye uğramasından açıkca belli olmaktadır. Ayrıca alt kısımda da bozulmuş olan bezeme izleri seçilir. Plattner (baskıda), bezemelerine dayanarak bu parçayı Orta Bizans Dönemine tarihlemektedir (Şekil 4.44, 4.45, 4.46).

[23] Türbede kullanılan devşirme malzemeler hakkında karşılaştırma ve daha detaylı bilgi için bkz. Plattner (baskıda).

Şekil 4.44 : Giriş kapısının devşirme mermer lentosu.

Şekil 4.45 : Giriş kapısı lentosu alttan görünüm.

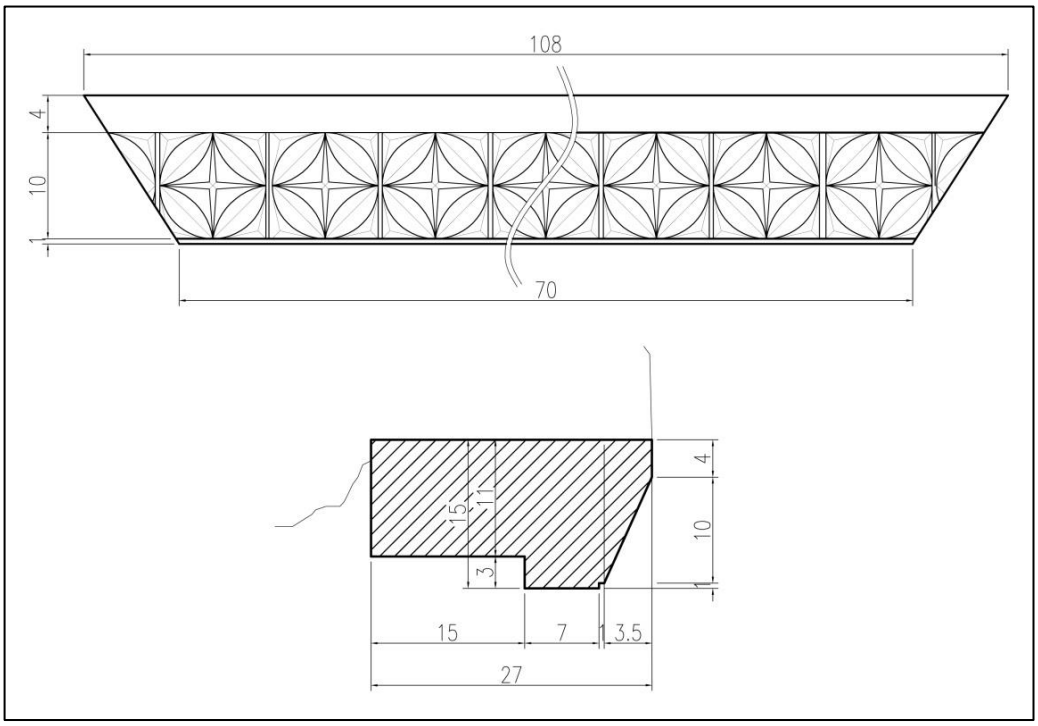

Şekil 4.46 : Giriş kapısı lentosu görünüş, kesit.

Cephenin diğer önemli dekoratif öğelerini, aslen, kurşun su borularının birleşim elemanı olarak üretilmiş, dairesel, devşirme mermer manşonlar oluşturmaktadır. Bu manşonlar sadece duvarın dış yüzeyindedirler ve pencere işlevi görmekten uzaktırlar. Kullanılan dört adet parçadan ikisi giriş kapısının her iki yanında +1.67 kotunda, üçüncüsü aynı kotta ve cephenin batı tarafında yer alır. Dördüncüsü ise diğerlerinden farklı olarak batıya yakın kısımda, -0.40 kotundaki temel seviyesine yakın konumlandırılmıştır (Şekil 4.47, 4.48). Bu son parça, konumu nedeniyle yapıdan suyun tahliyesi amacıyla yerleştirildiğini düşündürür.

Şekil 4.47 : Kapının iki yanındaki devşirme manşonlar.

Şekil 4.48 : Duvardaki diğer devşirme manşonlar.

Kapının solundaki parça, yaklaşık 35 cm. dış ve 15 cm. iç çap ölçüleriyle, Artemision'un altarında yer alan benzer nitelikteki parçalarla boyut olarak da benzeşmektedir[24] ve kaynağının burası olabileceği fikrini verse de, su yollarıyla ünlü Efes'in herhangi bir noktasından da olabilir, zira kentte yapılan kazılarda benzer birçok parçaya rastlanmıştır (Şekil 4.49). Kapının yanındaki diğer parça üzerinde ise

[24] Öziş ve diğ. (1998, s. 127), Artemision'un altarında bulunan manşonların 13 cm. iç ve 35cm. dış çap ölçüleri olduğunu belirmektedir.

tıpkı giriş kapısının alınlığında olduğu gibi harç izlerine rastlanmaktadır. Bunların manşonlar ile borular arasındaki bağlayıcı harçlar olduğunu düşünmek mümkün olmakla birlikte, buralara kabara gibi herhangi başka bir öğenin bezeme amacıyla monte edilmiş ve parçanın sonradan yok olmul olması da ihtimal dahilindedir.

Şekil 4.49 : Artemision altarı yakınında in-situ bulunan (Scherrer, 2000, s. 45) ve Aziz Yuhanna Bazilikası civarında sergilenen mermer manşonlar (Wiplinger, 2011, s. 110).

Cephedeki diğer önemli bir parça duvarın sağ alt köşesinde -0.01 kotunda bulunan 47 x 102 x 27 cm. boyutlarındaki mermer blok. Bu parça üzerinde kenet delikleri bulunmaktadır ve Plattner (baskıda), bu deliklerin niteliklerinden yola çıkarak, parçanın, benzerlerinin bulunduğu Artemision'a ait olabileceğini düşünmektedir. Bu parçanın yarım metre kadar üzerinde bir adet büyük mermer levha daha bulunmaktadır. Her iki parçanın büyük boyutları bu tezi destekler niteliktedir (Şekil, 4.50, 4.51).

Şekil 4.50 : Giriş cephesi batı köşesinde devşirme mermer blok.

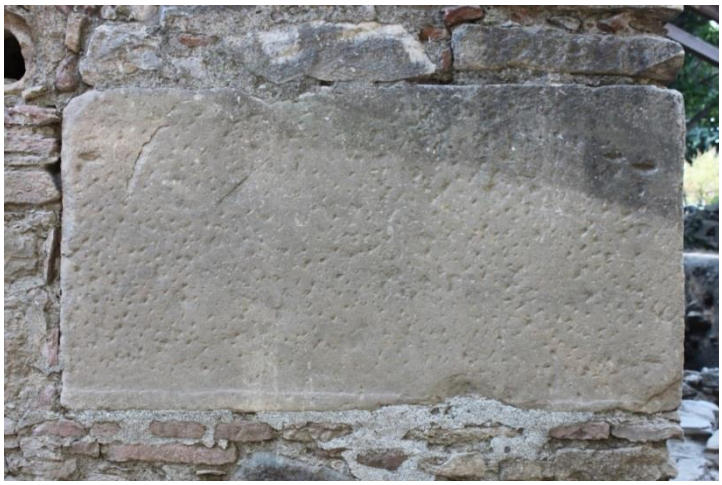

Şekil 4.51 : Giriş cephesi batı köşesinde devşirme mermer levha.

Diğer göze çarpan devşirme malzemeler arasında, yapının güney köşesinde, +2.20 kotunda yer alan dalga motifli parça (Şekil 4.52), güneydoğu duvarı üzerindeki pencerenin yakınında, +0.95 kotundaki friz parçası (Şekil 4.53), kuzeydoğu penceresindeki profilli mermer söveler (Şekil 4.43), kubbe kasnağındaki basamak düzenlemesinde kullanılmış mermer parça (Şekil 4.54), giriş kapısının eşiği ve iç mekan zemin kaplamasında, giriş kapısı yakınında bulunan sütun başlığı volüt parçası sayılabilir (Şekil 4.55). Bu son parça, yerleştirilme şekliyle ilk bakışta gül desenini andırmaktadır[25]. Zemin kaplamasında hatta iç mekanın tümünde herhangi başka bir bezemeli taş bulunmazken girişin hemen ortasında önemli bir noktaya özenle yerleştirilmiş[26] bu parça gül deseninin İslam dinindeki önemini akla getirir.

Şekil 4.52 : Yapının güney köşesindeki devşirme malzeme.

[25] Adnan Menders Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Öğr. Gör. Mükerrem Kürüm'e bu ve benzeri tespitleri ve çalışmaya olan tüm katkılarından dolayı teşekkür ederim.
[26] Plattner (baskıda), bu parçanın tam ortasından delinerek bronz bir dübel vasıtasıyla bu noktaya sabitlendiğini, rastgele yerleştirilmediğini tespit etmiştir.

Şekil 4.53 : Güneydoğu duvarında devşirme malzeme.

Şekil 4.54 : Basamak düzenlemesinde kullanılmış devşirme malzeme.

Şekil 4.55 : Giriş zemin kaplamasında kullanılmış devşirme volüt parçası.

4.5 Bezemeler

Devşirme malzemeler ile oluşturulanlar dışında eser bezeme açısından çok zengin sayılmaz. Yapım sürecinde oluşturulan tek bezeme giriş cephesindeki kemerleri çevreleyen düz ve testere dişi dizisi tuğla düzenlemesinde ve kapının her iki yanındaki manşonları çevreleyen tuğlalarda görülmektedir. Burda, tuğlaların rastgele değil, çeşitli formlarda ve bir düzen içinde dizilerek kazayağı motifini andıran bir süsleme oluşturulduğu göze çarpar (Şekil 4.47).

İç duvarlarda hiç bir duvar resmi veya süsleme bulunmamakla birlikte, bir çok yerinde sıva üzerine kazınmış grafitiler göze çarpmaktadır. Bunlardan en belirgin olanı kuzeydoğu duvarında, girişin hemen solunda bulunan gemi tasvirleridir (Şekil 4.56, 4.57).

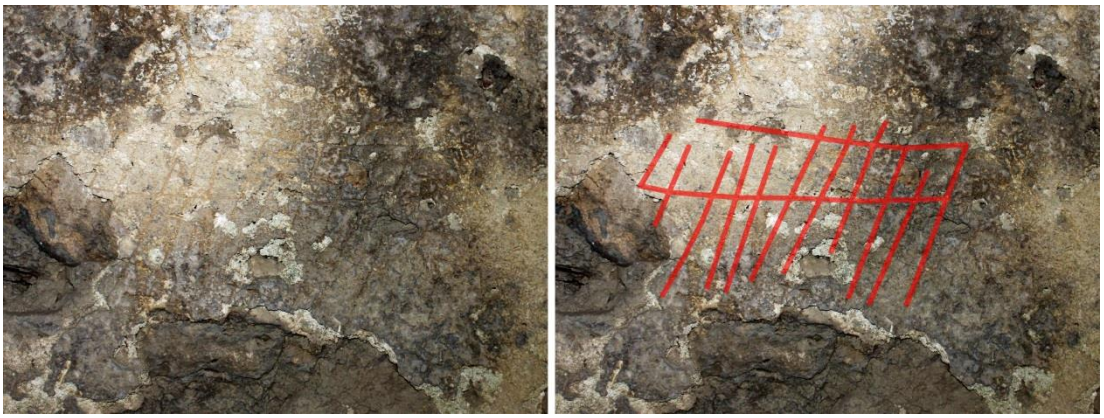

Şekil 4.56 : İç duvarlarda gemi grafitileri.

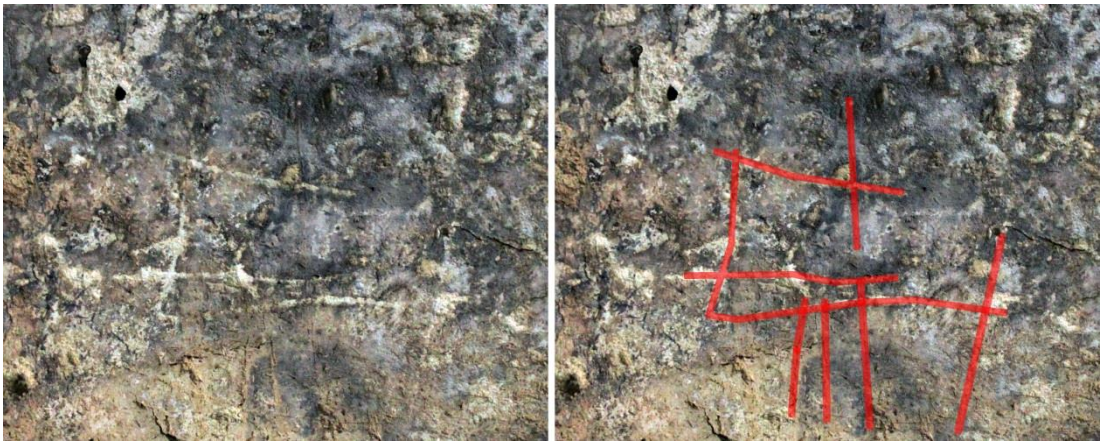

Şekil 4.57 : İç duvarlarda gemi grafitileri.

Bu grafitiler önceki bölümde tanıtılan Ahmed Paşa Türbesi'ndekilere benzemekle birlikte, zamanla duvarda oluşan fiziksel birikimler nedeniyle çok daha tanımsızdırlar. Kentte, bu iki türbe haricinde, İsa Bey Hamamı olarak bilinen yapıda

da Venedik kadırgası tasviri olması muhtemel bir örnek daha bulunduğu bildirilmektedir (Meinardus, 1973, s. 303). Bölgede de, gemi grafitilerine, Balat'ta, Delphinion yıkıntıları arasında yer alan ve "Selçuklu Hamamı" olarak da tanınan yapıda (Wulzinger ve diğ., 1935, s. 48-53, Meinardus, 1973 s.299-303; Durukan, 2014, s. 431) ve Birgi Darülhadis'inde (Kürüm, kişisel görüşme, 15 Ağustos, 2010) de rastlanır. Alanya Kalesi'nde ve Trabzon Ayasofya Kilisesi'nde de çok belirgin örnekleri bulunur. Özellikle Alanya Kalesi'ndekiler oldukça çarpıcıdır (Şekil 4.58, 4.59).

Grafitilerin yapılma amaçlarına dair çeşitli görüşler vardır. Kutsal mekanlardaki örnekleri, denizciler, kendilerini koruması için tanrıya veya ermiş kişiye hatırlatmak için yapmış olmalıdırlar. Talbot Rice, Trabzon Ayasofya Kilisesi'nin dış duvarlarında bulunan gemi grafitilerinin, kendilerine şans getireceğine inanan Akdeniz'li denizciler tarafından 15. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında yapılmış olabileceği görüşündedir (Köse, 2012, s. 174).

Kutsal olmayan mekanlardaki örneklerin yapılma nedeni ise, denizcilerin ziyaret ettikleri yerlerdeki varlıklarını kanıtlama istekleri olmalıdır. Zorlu yolculuklarından sonra karaya çıktıklarında Türk hamamlarını severek ziyaret ettikleri düşünülürse bu yapılarda bolca örneğe rastlanması şaşırtıcı olmaz. Çoğu okur yazar olmadığından kimliklerini, artık kendileriyle bütünleştirdikleri gemilerinin resmini yaparak belirtmek istemiş olmalıdırlar. Kimi gemi grafitilerinin, kişinin orada bulunduğunu başka insanlara kanıtlamak istemesinin ötesinde bir anlamı daha olmalıdır. İslam dünyasında, hacı evlerinde sıklıkla bulunan gemi grafitilerinin, hacı tarafından Mekke'ye hangi yolla gittiğini içinde yaşadığı camiaya göstermek amacıyla yapılmış olduğu düşünülmektedir (Meinardus, 1973, s. 297-299).

Bilici, "Kalenin Gemileri" isimli çalışmasında Alanya Kalesi'ndeki grafitilerin detaylarından yola çıkarak grafitilerde betimlenen gemilerin birçoğunu dönemin gemi tipolojisiyle karşılaştırmayı başarmıştır. Ancak, kesin olarak kim tarafından ve ne amaçla yapıldığını bilinmese de, gelişigüzel işlenişlerine rağmen detaylar, denizciliği çok iyi bilen insanların elinden çıkmış olduklarını göstermektedir (Bilici, 2008, s. 28)[27].

[27] Bilici (2008, s. 21) bu tasvirin 10-17 arasında değişen kürek sayısıyla bir Osmanlı *firkate*si olduğu görüşündedir.

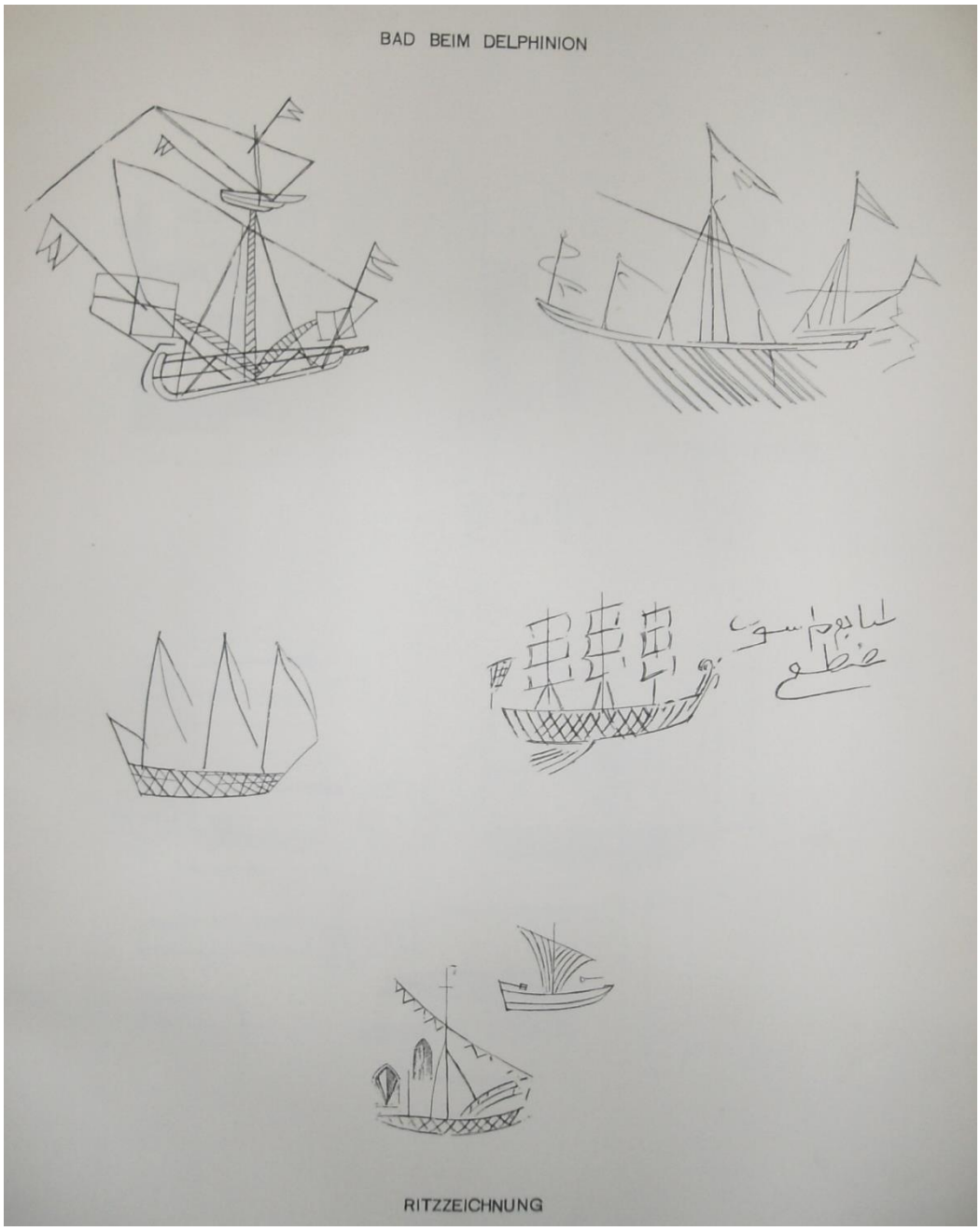

Şekil 4.58 : Balat, Delphinion yakınındaki hamamda gemi grafitileri (Wulzinger ve diğ, 1935).

Türbedeki grafitilerin detaylarının, her ikisinde de bulunan kürekler dışında, tanımlanması pek mümkün görünmemektedir. Bunların da ne amaçla ve hangi zaman diliminde yapıldığını kestirmek zordur. Ancak fazlasıyla yıpranmış olmaları eski olduklarını ve türbenin inşasına yakın bir zamanda yapıldıklarını düşündürür. Bulundukları nokta da, özgün zemin seviyesi baz alınınca, insan boyuna denk gelmektedir ki; bu da erken dönemlerde, türbenin toprakla dolup zeminin yükselmesinden önce yapıldıklarına işaret eder. Bu yüzden grafitilerin, bu bölgenin artık terkedilmiş olduğu geç dönemlerde yapılmadıklarını, 14. yüzyıl ile 18. yüzyıl

arasında bir tarihte yapıldıklarını düşünmek yanlış olmaz. Kimler tarafından yapıldığını bilmek mümkün görünmese de, grafitiler, özellikle 14. ve 16. yüzyıllarda Ayasuluk'un deniz ticareti açısından ne kadar canlı olduğunu göstermektedir.

Şekil 4.59 : Alanya Kalesi'nden gemi grafitisi (Bilici, 2008, s. 51).

Türbenin diğer duvarlarında da, gemi grafitilerine nazaran daha yüksek kotta bulunan ancak okunması pek mümkün olmayan grafitiler bulunur. Kısmen okunabilenlerin pek çoğunun Yunanca kazınmış tarih ve isimler olduğu anlaşılmaktadır. Sadece bir tanesinde, ay ve gün okunmamakla birlikte, yılın 1920 olduğu görülmektedir ki, bu İzmir ve bölgesinin Yunan işgali altında olduğu dönemdir[28] (Deligiannakis, kişisel görüşme, Ağustos, 2011). Bu grafiti, hem böyle bir döneme tanıklık etmesi açısından, hem de 20. yüzyıl başında yapıya girilebildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Sadece 2009 yılından bu yana araştırmaların sürdüğü, gerek Artemision'daki türbede, gerekse Ahmed Paşa Türbesi'nde benzer grafitilerin bulunması, kentteki eserlerin birçoğunda daha fazla örneğin olabileceğini, bir kısmının restorasyonlarla belgelenmeden yok olduğunu, bir kısmının da halen üstlendikleri depo vs. gibi işlevleri dolayısıyla yok olmakta olduklarını akla getirir.

[28] Yunanca grafitilerin okunmasında yardımcı olan Dr. Georgios Deligiannakis'e teşekkür ederim.

4.6 Mezar Taşları

Selçuk'ta yapılan yol veya park çalışmaları nedeniyle Beylikler ve Osmanlı dönemi mezarlıklarının çoğu kaldırılmış ve mezar taşlarının bir kısmı depolanmak veya sergilenmek suretiyle Efes Müzesi tarafından koruma altına alınmıştır. Büyük bir kısmı ise halen İsa Bey Camisi'nin avlusunda sergilenmektedir[29].

Bu mezar taşlarının büyük çoğunluğu bölgede bolca bulunan antik mermer yapı taşlarından devşirilmiştir (Duran ve Gökçe, 1998, s. 372). Beylikler dönemine ait olan mezar taşları çoğunlukla dikdörtgen prizma formunda, dilimli kemerli formda veya daha uzun ve büyük mezar kapak taşları olarak karşımıza çıkar. Taşlar süsleme ve yazıları bakımından oldukça zengindir.

Artemision'daki Türbe ve çevresindeki mezarlarda yapılan kazılarda, birçok mezar taşı bulunmuştur. Türbe içerisinde bulunan bir tanesi dışında taşların genel olarak çok sade oldukları göze çarpar. Birçok mezarda devşirme malzemelerin işlenmeden mezar taşı olarak kullanıldığı görülmektedir. Benzer şekilde türbe içerisinde bulunan iki mezar taşından, ana mezarın ayak tarafında kırılmış halde bulunmuş olanı da küçük sütun benzeri bir malzemeden devşirildiği izlenimini verir (Şekil 4.60).

Şekil 4.60 : Ana mezara yakın bulunan mezar taşı

[29] Kentte, dağılmış halde bulunan mezar taşlarının kataloglanıp çizim ve fotoğraflarla belgelendiği en geniş çalışma için bkz: Kaya, E. (2010). *İzmir/Selçuk, Ayasuluk Bölgesi Beylikler Devri Mezar Taşları ve Kitabeleri* (Bitirme Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Denizli.

İn-situ[30] olmamakla birlikte diğer mezarın ayak tarafına oldukça yakın bir noktada, giriş kapısının hemen önünde, bir mezar taşı daha bulunmuştur. Bu, dilimli kemerli formu ve kenarlarındaki burmalı sütun süslemeleriyle tipik Beylikler dönemi mezar taşı karakterindedir (Duran ve Gökçe, 1998, s. 372). Bölgedeki, aynı döneme ve hatta daha sonrasına ait mezar taşlarının hemen hepsinde bitkisel motiflerle ve yazıların uzatılmasıyla oluşturulan süslemeler görülmekteyken, bunlardan bağımsız geometrik süslemelere pek rastlanmaz. Türbede bulunan bu mezar taşının bir yüzünde, üst kısmında palmet ve rumi bezemeleri ve alt kısmında Mühr-ü Süleyman motifinden geliştirilmiş bir yıldız motifi bulunur. Diğer yüzün alt kısmında yine benzer bir altı köşeli yıldız motifi ve bunu çevreleyen geometrik desenler, üstte ise aynı desenlerle oluşturulumuş dörtgen bir levha bulunmaktadır. Bu mezar taşı zengin geometrik bezemeleriyle kentte bulunan diğer mezar taşlarından farklılık göstermektedir (Şekil 4.61, 4.62).

Şekil 4.61 : Türbede bulunan bezemeli mezar taşı (Niki Gail, ÖAI arşivi).

[30] Mezar taşı mezarın ayak tarafına oldukça yakındır. Eğer erken bir yapı evresinde, türbenin giriş kapısı henüz özgün kotta kullanılırken bu mezar taşı devrilmiş ve girişi engellemiş ise bir miktar kenara kaydırıldığı düşünülebilir.

Şekil 4.62 : Türbe kazılarında bulunan Beylikler dönemi mezar taşları (Niki Gail, ÖAI arşivi).

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇLAR

Türbe, son yüzyıldır sıkça ziyaret edilen Artemision'a yakın olan konumundan ötürü sürekli göz önünde bulunmaktadır ve farklı amaçlarla da olsa kullanımı yakın geçmişe kadar sürmüştür. Ancak, yapıda bazı erken dönem eklentileri dışında hiçbir modern müdahale veya rekonstrüksiyon izine veya çimentolu onarıma rastlanmamaktadır. Bu nedenle yapının özgün hali ve yapım teknikleri açıkça okunabilmektedir. Aynı şekilde dönem ekleri de oldukça belirgindir.

Kasnağı çevreleyen ikincil duvarın yapım tekniğinin ve yapımında kullanılan malzemenin duvarın alt kısmı ile büyük benzerlik göstermesi bu eklemenin yapının ilk yapım tarihine yakın bir müdahale olduğunu akla getirmektedir. Her iki kısımdan da alınan harç örneklerinde, genel olarak oranların çok benzer olduğu ancak agrega boyutlarında ufak farklılıklar olduğu görülmektedir ki, bu durum, duvarların yakın dönemlerde ama aynı yapım geleneğinin parçası olarak yapıldığını önermekte olup, bu tezi destekler niteliktedir (Şekil F.2; "D" ve "E" örnekleri).

Batı Anadolu Beyliklerindeki kubbeli ve kasnaklı yapılarda en çok görülen uygulama, yarım küre şeklindeki kubbenin eteğinin, genellikle sekizgen olan kasnağın eteğiyle aynı hizada başlatılmasıdır. Bu sistemle kasnak kubbenin alt kısmını çevreler ve şüphesiz statik açıdan güçlendirir (Kolay, 1999, s. 110). Daş (2003, s. 414)'da, erken dönem Osmanlı türbelerini incelediği çalışmasında ele aldığı yapıların bir kısmında, kubbeyi gizlemeye yönelik "yalancı" kasnak uygulamaları olduğunu belirtmektedir. Daş, bunun sadece estetik kaygıyla yapıldığını, kübik gövdeden yarım küre kubbeye yumuşak bir geçiş sağlamak amacı taşıdığını söylemektedir, ancak bu yolla kubbenin güçlendirilmesi de planlanmış olmalıdır.

Çoğunlukla Aydınoğulları'nda rastlanan diğer bir uygulama ise yarım küre kubbenin tamamıyla sekizgen kasnak üzerine oturmasıdır (Kolay, 1999, s. 110). Artemision'daki türbenin kubbesi de, ikinci tip uygulamada olduğu gibi kasnak üzerine oturmaktadır, kubbe eteği kasnağın üst kısmından başlar ve dolayısıyla kubbenin dayanımı, kasnak tarafından desteklendiği ilk tipe göre daha zayıftır. Bu açıdan bakıldığında, kubbelerin ağırlığının kubbe kasnaklarına yatay yük olarak

yansıması prensibinden ötürü, yaşanmış olması muhtemel bir problem sonrasında kasnağın güçlendirilmesi istenmiş olmalıdır (Şekil 5.1).

Kimi Menteşe ve Aydınoğulları eserlerinde görülen diğer bir uygulama ise çift kasnak kullanımıdır. Bu uygulamada kubbe eteği üst üste oturan iki kasnağın birleştikleri kottadır, alt kasnak kubbeyi taşırken, üst kasnak güçlendirici rol oynar (Kolay, 1999, s. 110).

2009 yılında yapının kuzeybatısında yapılan kazılarda, zamanla yükselen toprak kotuna rağmen, giriş kapısının önünün yeniden taş kaplanarak yapının bu kottan kullanılmaya devam edildiği tespit edilmiştir. Bu dönemde veya sonrasında, beden duvarlarının yüksekliğinin azalarak kasnak yüksekliğine yaklaşmasıyla cephe oranlarının bozulmuş olacağını düşünerek, kasnağın görsel nedenlerle ikincil duvar ile çevrelendirilmiş olabileceği akla gelen diğer bir düşüncedir.

İlk yapı evresinde kubbenin kiremit ile kaplanmasının zorluğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Belli bir dönemde, ikincil duvar eklenerek kiremitlerin zamanla dökülmesinin önüne geçilmek istenmiş olması da ihtimal dahilindedir.

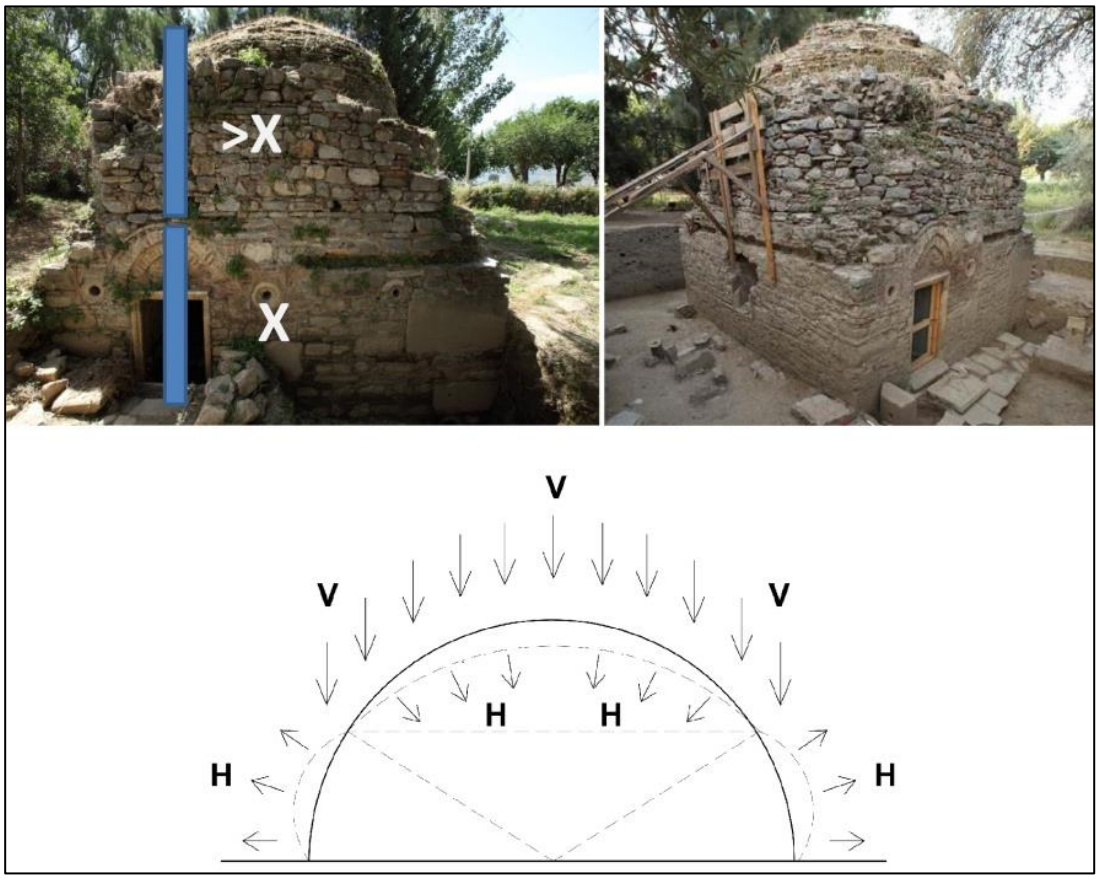

Şekil 5.1 : Türbenin zaman içerisinde değişen cephe oranları ve kubbede oluşan yatay ve dikey yükleri gösteren diyagram.

Ayasuluk'ta, yapının hem ilk yapım evresindeki, hem de ikincil kasnak duvarının eklendiği son evredeki görüntüsüne benzer örnekler bulunmaktadır. Özgün halinde olduğu gibi, kasnağın, kübik gövde üzerinde, cephe yüzeyinden hafif geride yer aldığı örnekler arasında, İshak Bey Camisi (Ertuğrul, 1995, s. 259) veya Hacı İshak Mescidi (Telci, 2010, s. 145-146) olarak adlandırılan mescid yapısı, Karakolyanı Camisi ve Kılıçarslan Mescidi olarak anılan yapılar sayılabilir. Tezin ikinci bölümünde bahsi geçen Türbe 7 adıyla anılan yıkılmış yapı da benzer mimaridedir (Şekil 3.9, 3.3, 5.2, 2.22).

Şekil 5.2 : Kılıçarslan Mescidi olarak bilinen yapı (Vakıflar arşivi).

Kasnağın kübik gövdeyle aynı yüzeyde olup, duvarların kubbeye kadar yükseldiği ikinci tip düzenleme için ise, Şehabeddin Dede Türbesi (15. yüzyıl ortaları) ve Kale Mescidi olarak anılan yapı da örnek verilebilir. Yine tezin ikinci bölümünde adı geçen ve bugün yıkılmış bulunan Türbe 8 de, yapının bu dördüncü evresine benzese de, çift kasnak içermesi açısından farklılık gösterir. Alparslan Mescidi olarak bilinen yapı da bugün benzer görünümdedir. Ancak bu yapının da özgün halinde, Türbe 8 gibi çift kasnaklı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 3.12, 5.3, 2.23, 3.7, 5.4)

Aydınoğulları Beyliği kapsamında, ilk evre için, 1334 tarihli Birgi, Aydınoğlu Mehmed Bey Türbesi ve 1349 tarihli Tire, Süleyman Şah Türbesi[31] sonraki evre için

[31] Önkal (1991, s. 28), adı geçen iki türbenin benzerliklerinden ve yakın tarihlerinden ötürü aynı mimarın eseri olabileceği görüşündedir.

ise, 15. yüzyıl sonlarına ait olduğu düşünülen Tire, İsa Bey Türbesi (Önkal, 1991, s. 94), ile örnekler genişletilebilir (Şekil 5.5). Ancak, Artemision'daki türbenin son yapı evresi, şüphesiz, dıştaki ikincil sekizgen üzerine değil, iç kısımdaki kasnağa oturan, ve dolayısıyla daha da gizli kubbesi dolayısıyla, benzer örneklerden bir miktar farklılık göstermektedir (Şekil. 5.6).

Şekil 5.3 : Ayasuluk Kalesi içindeki Kale Mescidi olarak anılan yapı (Vakıflar arşivi).

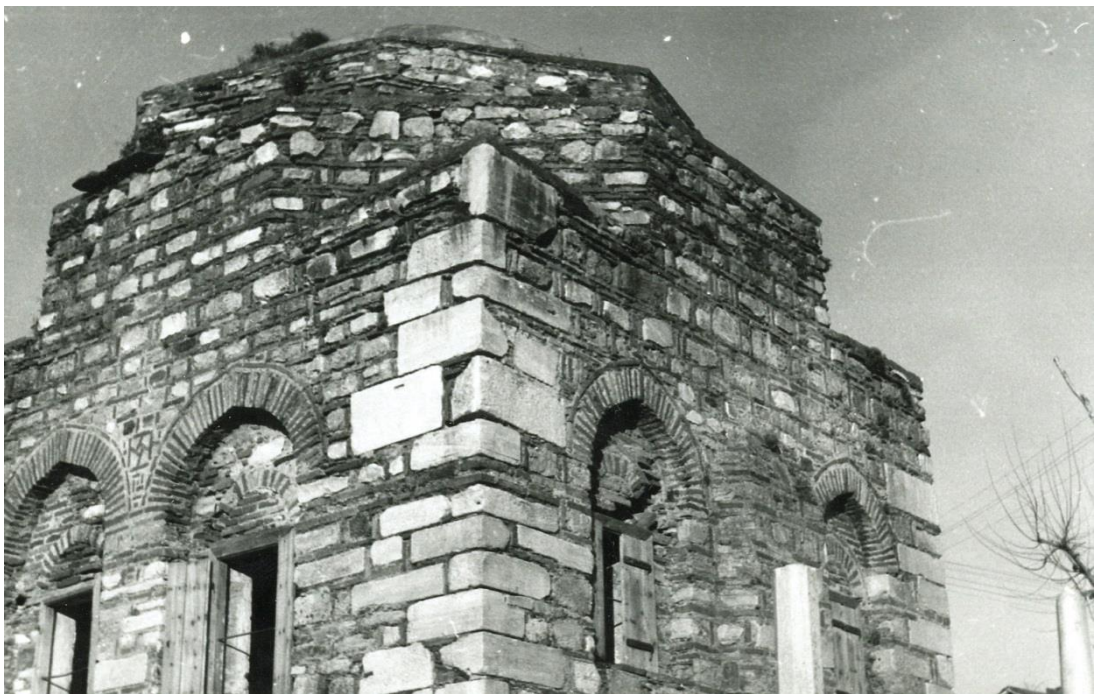

Şekil 5.4 : Alparslan Mescidi olarak anılan yapı, restorasyon öncesi (Vakıflar arşivi).

Şekil 5.5 : Birgi Aydınoğlu Mehmed Bey Türbesi ve Tire İsa Bey Türbesi (Url-7).

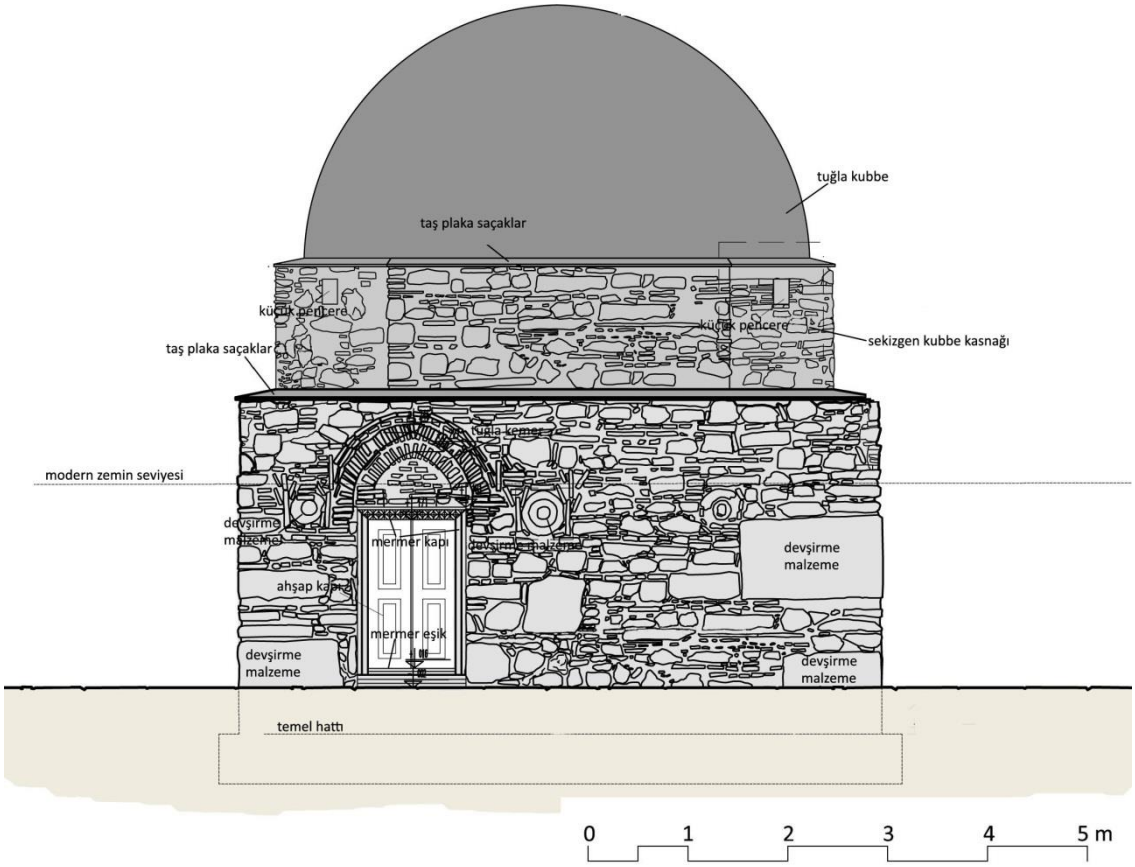

Şekil 5.6 : Türbenin ilk yapım aşaması restitüsyon önerisi.

Kasnağın etrafının sonradan örülerek kubbenin kısmen gizlendiği veya desteklendiği başka bir örnek, Afyon'da, 14. yüzyıla ait olduğu düşünülen ve Kabe Mescidi olarak bilinen yapıdır. Uysal'ın Kızıltan'dan aktardığı rölövesinde, yapıda kasnak bulunduğu görülmektedir (Uysal, 2006, s. 74). Bu örnekteki modern bir müdahaledir, ancak estetik veya statik nedenlerle de olsa benzer anlayışın devamlılığını göstermesi açısından önemlidir (Şekil 5.7).

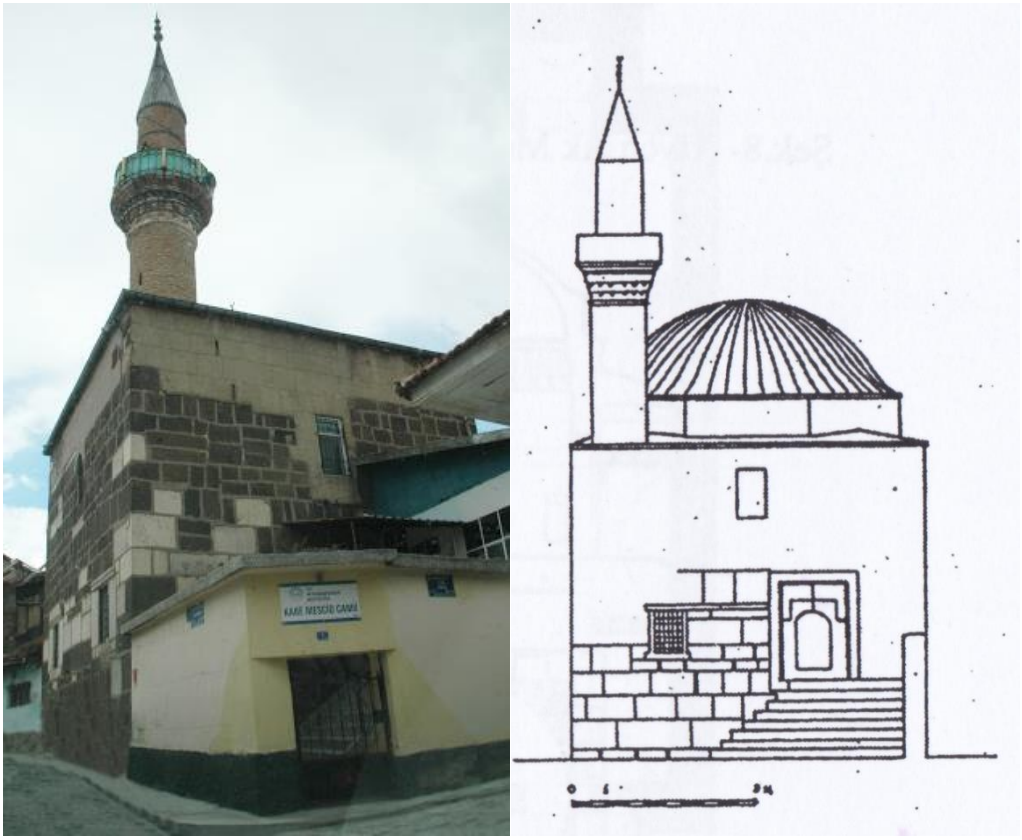

Şekil 5.7 : Afyon Kabe Mescidi (Url-6) ve restorasyon öncesi rölövesi (Kızıltan'dan düzeltilerek).

Böylesi küçük ölçekteki bir yapının bir köşesinin, kubbeye rahat ulaşılması maksadıyla basamaklar şeklinde düzenlenmesi benzerine zor rastlanılacak bir durumdur. Bu yüzden buradaki uygulama tartışmaya açık kalacaktır. Öte yandan hangi amaçla yapıldığı henüz kesinliğe kavuşmasa da, bu unsurların yapısal olarak basamak olduklarını inkar etmek ve başka işlev yüklemek de zor görünmektedir.

Menteşe Beyliği'nin kimi cami ve mescitlerinde, minare yerine, yapının bir cephesine bitişik inşa edilen ve kubbe eteği seviyesine çıkıp ezan okunabilmesine olanak sağlayan "merdiven-minare" örnekleri bulunmaktadır (Duran, 2003, s. 500) (Şekil 5.8, 5.9, 5.10, 5.11). Eski Çine Ahmed Gazi Camisi bunun en belirgin örneklerindendir. Bu uygulama diğer beyliklerde görülmez[32]. Çalışma konusu olan türbenin kubbesine çıkan basamaklar zemine ulaşmamaktadırlar, ancak bu öğelerin, bir merdiven sisteminin parçası olarak inşa edilmiş ve alt kısımların bir nedenle yok olmuş olması ihtimal dahilindedir.

[32] Uygulamanın diğer örnekleri, Milas Hacı İlyas Camisi (1330-31), Balat İbrahim Bey Camisi (14.yy.ilk yarısı) ve Milas Ahmed Gâzi (Ulu) Camisi (1378)' dir (Duran, 2003, s. 500).

Şekil 5.8 : Eski Çine Ahmed Gazi Camisi, merdiven-minare örneği (Duran, 2003, s.503).

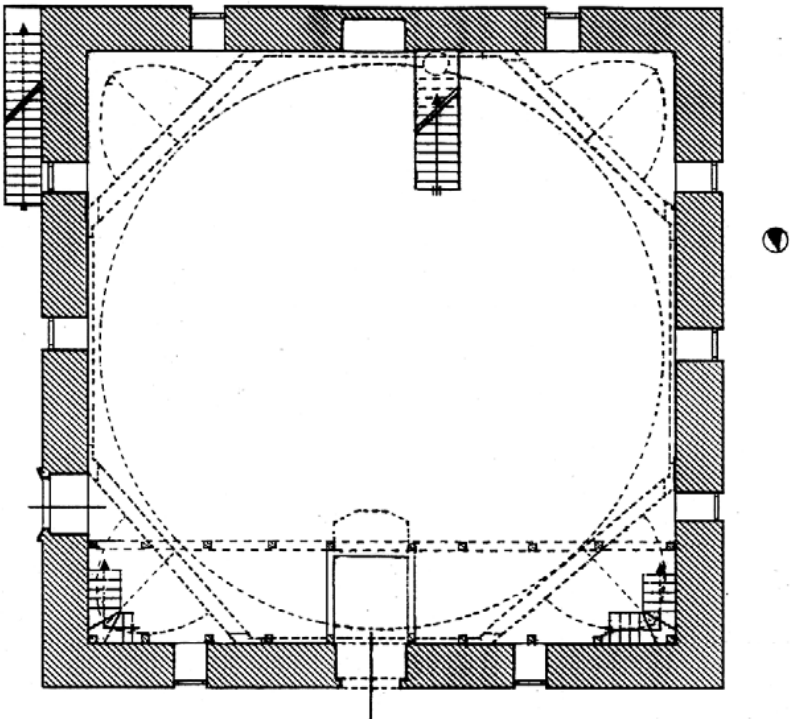

Şekil 5.9 : Eski Çine Ahmed Gazi Camisi, plan, doğu duvarında merdiven-minare örneği (Duran, 2003, s.501).

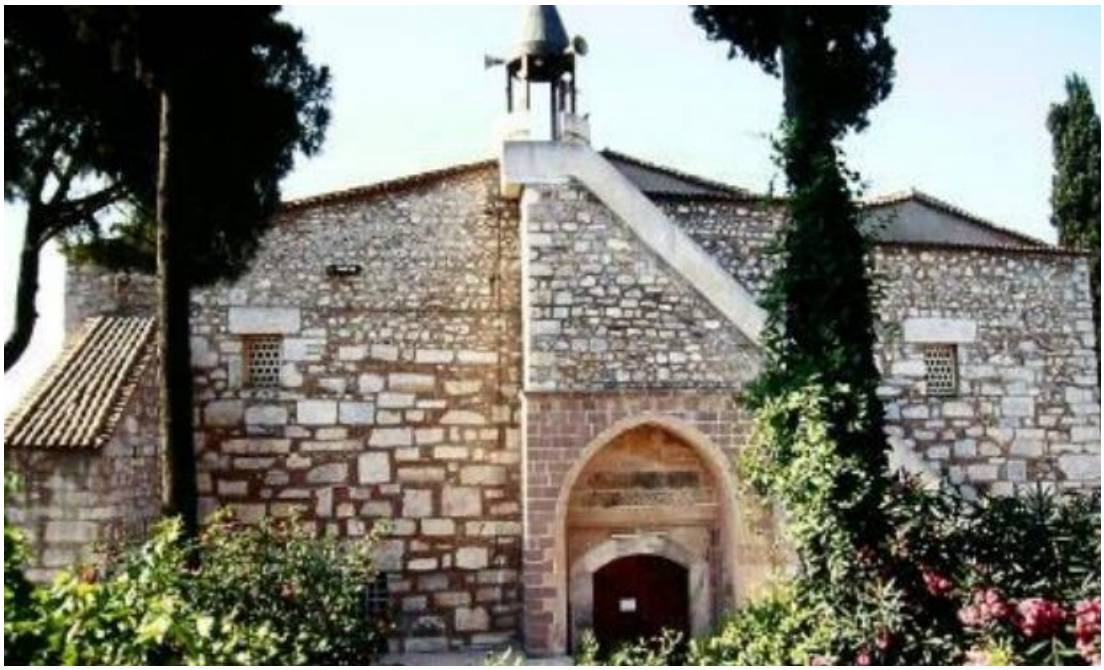

Şekil 5.10 : Milas Ahmed Gazi Camisi, kuzey cephesinde merdiven-minare örneği (Durukan, 2014, s. 433).

Şekil 5.11 : Milas, Hacı İlyas Camisi, batı cephesinde merdiven-minare örneği (Aslanapa, 1977, s. 43).

Milas Hacı İlyas Camisi'nde de görülen batı duvarına bitişik açık merdiven minarenin yirmi yedi taş basamaktan oluştuğu, ancak artık kullanılmadığı, yakın tarihlerde arkasına inşa edilen yüksek gövdeli, tek şerefeli bir taş minare sebebiyle terkedildiği belirtilmektedir (Karakaya, 1996, s. 484). Bugünkü minarenin kaidesi üzerindeki kitabeden, caminin 1957 yılındaki deprem nedeniyle yıkıldığı ve

minarenin 1961 yılında yeniden inşa edildiği yazmaktadır. Bu onarım esnasında merdiven minarenin kısaltıldığı ve iptal edildiği anlaşılmaktadır (Şekil 5.12).

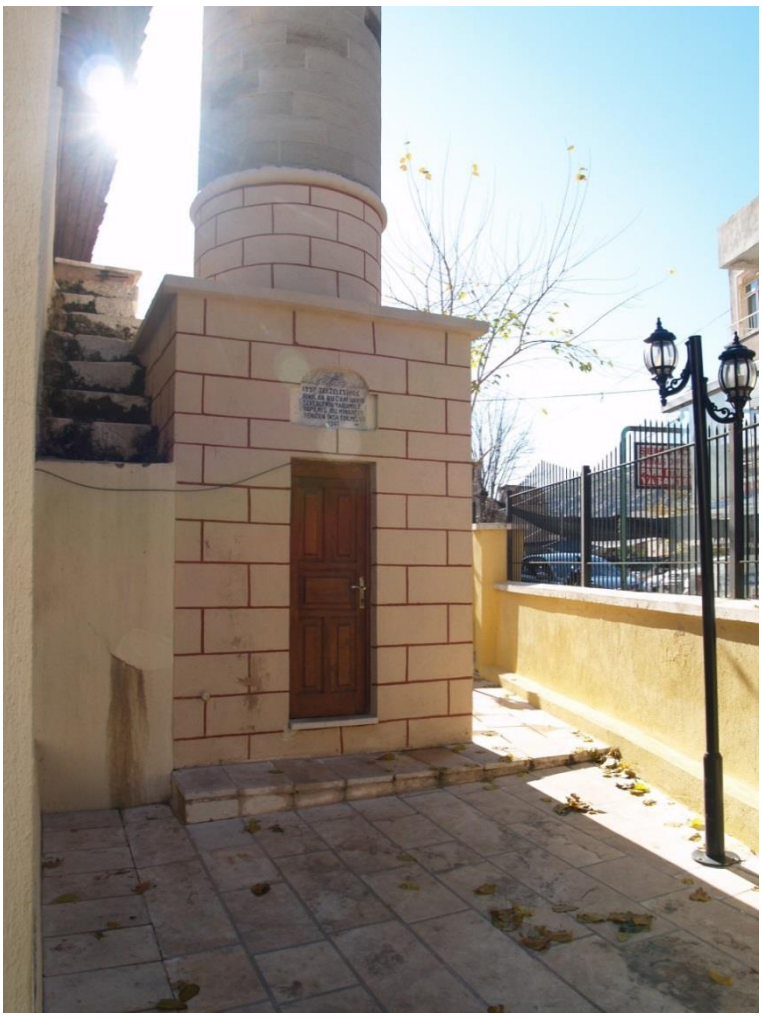

Şekil 5.12 : Milas, Hacı İlyas Camisi, iptal edilmiş merdiven-minare ve yeni minare (Url-9).

Bir türbenin, mescit veya camilere özgü böylesi bu unsuru barındırması şüphesiz akılda soru işaretleri bırakacaktır, ancak bu noktada türbenin ve çevredeki mezarların, güneybatıdaki yapı ile de ilişkilendirilmesi gerekir. Türbeye temas edecek şekilde konumlandırılmış olan bu yapı büyük olasılıkla türbeyle ve ölü gömme gelenekleri ile alakalı olmalıdır ve akla burada mescit görevi de gören bir yapı olabileceğini getirmektedir. Türbenin bu yöndeki penceresinin, iki yapı arasında bağlantı sağladığını düşünmek yanlış olmaz. Bu açıdan bakıldığında pencere açıklığının bu dönemde yükseltilmiş olabileceği de akla gelmektedir. Aydınoğlu Mehmed Bey Türbesi'nde de olduğu gibi, bazı mescit-türbe düzenlemelerinde, türbelerin camiye çok yakın veya bitişik inşa edildiği bilinmektedir (Önkal, 2013, s. 205). Benzer bir durum burada da söz konusu olabilir. Bu noktada, basamakları da,

güneybatıdaki yapı ile de ilişkilendirmek, belki de birlikte yapıldıklarını düşünmek çok yanlış olmaz.

Basamakların, kasnağı ve üzerindeki pencereyi örtmesinden dolayı, sonradan eklendiği kesindir. Ancak, ikincil kasnakla birlikte incelendiklerinde, duvarlardan önce yapıldıkları izlenimini vermektedirler, zira duvarların, basamakların geometrisine uygun bir şekilde örüldüğü görülmektedir. Duvarlar birleşim noktasında 45 derecelik açıyla bitmekte ve basamaklarla düşey derz yapmaktadırlar. Basamaklardan alınan harç örnekleri de duvarlardakilerle büyük farklılık göstermemekte olup, ikincil kasnak ve kübik gövdeyle yakın bir tarihte yapıldıklarını düşündürmektedir (Şekil F.2; "F" örneği).

Yapıda ve çevresinde, kubbenin kiremit kaplı olduğuna dair hiç bir iz bulunmamaktadır. Ancak, Kubbe eteklerinde hidrolik nitelik kazandırılmış, tuğla kırıklı ve tozlu pembemsi bir harç tespit edilmiştir (Şekil F.2; "K" örneği). Tezin üçüncü bölümünde bahsi geçen, aynı dönem yapılardaki kiremit kullanımına dair fikirler doğrultusunda, kesin olmamak kaydıyla, kubbenin kiremitlerinin bu harç üzerine kaplandığını, ancak zamanla tamamen kaybolduklarını tahmin etmek mümkündür.

Yapının giriş açıklığı üzerindeki kemerlerin aslen yuvarlak kemerler olduğu, sonradan, bilinçli olarak kesilerek sivrileştirildiği anlaşılmaktadır. Burada, yerel Roma ve Bizans geleneklerinin etkisiyle yapılmış yuvarlak kemerlerin, sonradan doğu kaynaklı bir forma kavuşturulması istenmiş olmalıdır. Böyle bir müdahalenin nedeni, geç bir dönemde yine devşirilmiş bir malzemenin alınlığa yerleştirilmek istenmesi de olabilir. Alt kemerin üzerinde bulunan harçlar, eskiden burada bir kitabe vb. bir unsurun varlığına işaret etmektedir.

Kuzeydoğu pencere açıklığında, diğerlerinden farklı olarak mermer söveler de kullanılmıştır. Bu pencerenin, hangi nedenlerle diğerlerinden daha özenli tasarlandığını bilmek mümkün değildir. Ancak bu uygulama, önceki bölümde İsa Bey Camisi ile örneklenen, Beylikler mimarisinde, aynı yapı üzerinde farklı usta ve malzemelerin yarattığı çeşitliliğe örnek gösterilebilir. Ayrıca, pencerenin bulunduğu bu cephenin Artemis tapınağı, Ayasuluk kalesi ve İsa Bey Camisi'nin bulunduğu, ve yerleşimin daha yoğun olduğu düşünülen kuzey doğu yönüne baktığı da unutulmamalıdır.

Bu pencerenin, alt kotunun bir nedenle sonradan yükseltilerek küçültülmek istendiği, düz zemine harçlanmış moloz taşlı yapıdan anlaşılmaktadır. Kapı ve pencerelerin kasa ve kanatlarına dair herhangi bir iz günümüze ulaşmamış olsa da, herbirinin sade ahşap kanatlarla örtüldüğünü düşünmek mümkündür.

İçeride, zemin kaplamasında, taş, devşirme malzeme ve tuğlaların karışık ve gelişigüzel dizildiği görülmektedir. Türbenin, zaten bataklık olan bir bölgede, mezarların bulunduğu bir alanın üzerine inşa edilmiş olması, zeminde yer yer çökmelerin oluşmasına neden olmuştur. Zamanla çöken yerlere, zemini düzlemek amacıyla yeni malzemeler kaplanmış olduğu anlaşılmaktadır (Kürüm, kişisel görüşme, 15 Ağustos, 2010). Bu yüzden, görünen zemin kaplaması üçüncül bir yapım aşaması olarak kabul edilebilir. Döşeme-seki ilişkisinden yola çıkarak sekinin de bu dönemde veya sonrasında eklendiğini anlaşılmaktadır[33].

İçte ve dışta, duvarlarda rastlanan farklı kesit ve boyutlardaki delikler yapım esnasında iskeleleri taşımak için açılmış olmalıdır. Ancak, duvarın alt kısımlarında, derzlere belli bir düzen aranmadan açılmış küçük boyutlu delikler hazine avcılarını da akla getirmektedir. Zira, düzgün iç yüzeyleriyle bu delikler, sonradan kesici bir aletle açıldıkları izlenimi vermektedirler. İçte, kubbenin hemen altında bulunan ve diğerlerine göre oldukça büyük olan delikler ise muhtemelen kubbe kalıbının taşınması için düşünülmüş olmalıdır.

Telci (2010, s. 175) ve Kürüm (kişisel görüşme, 15 Ağustos, 2010) eseri 14. yüzyıla tarihlerken, Çakmak (1998, s. 383) ve Ertuğrul (1995, s. 325) 14. veya 15. yüzyıla ait olduğu görüşündedirler. Türbenin yapım evresini gösteren tabakada II. Murad dönemine ait iki adet sikke bulunduğunu söyleyen Parrer (kişisel görüşme, 15 Temmuz, 2012) de bu veri ışığında türbenin yapımının 15. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemenin doğru olacağı görüşündedir. Duvar örgü teknikleri, yalın mimarisi ve içeride bulunan mezar taşlarına ve bezemelerine bakarak, eserin ilk yapım aşamasını Beylikler dönemine, 14. veya 15. yüzyıla tarihlemek mümkün görünmektedir.

Geç dönem eklentileri ve yapı çevresi bir bütün olarak değerlendirildiğinde, eser için dört temel yapı evresi belirlenmiştir. Bunları, kübik gövde üzerine kasnağın ve kubbenin oturduğu ilk yapı evresi, türbenin güneyine yeni bir yapı inşa edildiği ikinci yapı evresi, yeni yapının yıkıldığı, ve türbenin büyük ölçüde toprağa gömülmesi

[33] Sekinin döşeme kaplaması üzerine oturduğu anlaşılmaktadır.

nedeniyle giriş kısmında ikincil bir düzenleme yoluna da gidilen üçüncü evre ve kasnağın ikincil bir duvarla çevrelendiği dördüncü yapı evresi olarak saymak mümkündür (Şekil 5.13, 5.14, 5.15, 5.16). İkincil duvarın yapılış dönemi net olmadığından üçüncü ve dördüncü evreler arasına kesin bir çizgi çekmek zordur (Çizelge 5.1)[34].

Çizelge 5.1 : Türbenin ve yakın çevresinin yapım ve kullanım evreleri.

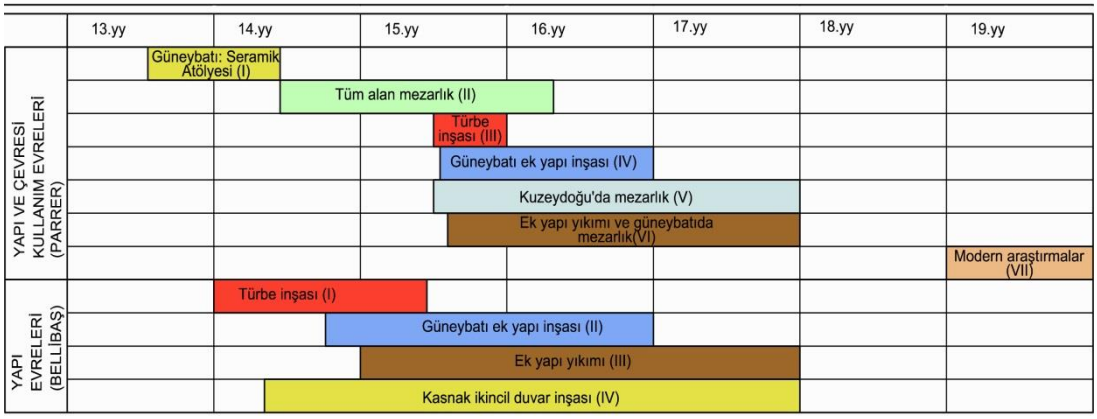

Şekil 5.13 : Türbe, ilk yapım evresi.

[34] Çizelge 4.1'de, türbenin yapı evreleri, Parrer (baskıda)'in türbe ve yakın çevresinin kullanım evrelerine dair görüşleri ile karşılaştırılarak sunulmuştur.

Şekil 5.14 : Türbe, ikinci evre. Güneybatısına yapı(lar) eklenmiş.

Şekil 5.15 : Türbe, üçüncü evre. Ek yapı yıkılmış, zemin yükselmiş, üst kottan kullanım devam ediyor.

Şekil 5.16 : Türbe, dördüncü evre. Kasnak gizlenmiş.

Bu çalışmada, sadece Efes Artemisionu'ndaki türbe hakkında değil, Türbe 7 ve Türbe 8 olarak isimlendirilen ve bugün tamamen yıkılmış durumda olan yapılar hakkında da bazı bilgileri gün ışığına çıkartılmıştır. Türbe 7'nin kentteki diğer türbelere oranla büyük boyutları, başka bir işleve sahip olduğu fikrini vermektedir. Türbe 8 yıkılmadan veya Alparslan Mescidi "restore" edilmeden önce, her ikisinin de çift kasnağa sahip olduğu, günümüzde çift kasnaklı hiçbir yapıya rastlanmayan Selçuk kenti için yeni bir bilgidir.

Tezin asıl konusu olan, Efes Artemisionu'ndaki türbenin ne zaman ve kim için yaptırıldığı bilinmemektedir. Kazı ve araştırmalarda herhangi bir kitabeye rastlanmamıştır. Ancak gerek bulunan mezar taşlarının karakterlerine gerekse duvar yapım tekniklerine bakarak eseri, Efes'in Aydınoğulları Beyliği dönemine, 14. veya 15. yüzyıla tarihlemek mümkündür. Temel seviyesine yakın bir noktada bulunan ve 15. yüzyılın ortasına tarihlenen sikkeler bu tezi destekler niteliktedir. Bununla birlikte, türbenin yapıldıktan sonra etrafında, mezar vs. açmak için birçok kere kazı yapıldığı ve sikkelerin yapımdan sonraki bir döneme de ait olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu yönde düşünülürse türbe, kentteki imar faaliyetlerinin daha yoğun olduğu 14. yüzyıla tarihlenebilir.

Eserin ilk göze çarpan özelliği yoğun devşirme malzeme kullanımıdır. Antik yapı elemanları duvarlarda gerek yapı taşı olarak gerekse süsleme amacıyla kullanılmıştır. Antik yapı taşının fazlasıyla bulunduğu Artemision gibi bir bölgede yoğun devşirme malzeme kullanımına şaşırmamak gerekir, malzemelerin bir kısmı tapınağa ait olmalıdır.

Giriş kapısının üstünde iç içe iki sivri kemerden oluşan bir alınlık bulunmaktadır. Bu kemerlerin aslen yuvarlak kemerler olarak örüldükleri, ancak sonraki dönemlerde iç kısımlarından oyularak daha sivri bir forma kavuşturuldukları görülmektedir. Bu müdahalenin nedeni buraya kitabe vb. bir unsurun yerleştirilmesi olabilir, zira harç izlerine de rastlanır. Ancak, oluşturulan sivri kemerler oldukça orantılı ve düzgündürler ve daha çok yerel geleneklerin etkisiyle yapılmış yuvarlak kemerlerin, doğu kaynaklı bir forma kavuşturulmasının istendiği izlenimini verirler.

Eserin ilk yapımında kubbe ile beden duvarları arasında sekizgen kubbe kasnağı bulunduğu, daha sonraki bir dönemde bu kasnağın yine sekizgen olan ikincil bir duvarla çevrelendiği, böylece cephelerin kademe yapmaksızın yükseldiği anlaşılmaktadır. Bu ikincil kasnak duvarı birçok noktada yıkıldığından özgün kasnak açığa çıkmıştır. Kasnağa yapılan bu müdahalenin, öncelikle kasnağın statik açıdan güçlendirilmesi için yapılmış olduğunu düşünmek gerekir. Öte yandan, alüvyon birikiminin yoğun olduğu bir bölgede, hızlı yükselen kot nedeniyle cephe oranlarında oluşan bir orantısızlığın yarattığı estetik kaygı da bunun sebebi olabilir. Kubbelerin çok belirgin olmasının tercih edilmediği yeni bir mimari anlayış da, kubbenin gizlenmesi sonucunu doğurabilecek bir nedendir.

İkincil duvar, diğer köşelerde kasnak gibi pah yaparken, güney köşesinin kubbeye çıkmak için dar basamaklar şeklinde düzenlenmiş olduğu görülmektedir. Böyle bir uygulama ile, bir nedenden dolayı belirli aralıklarla kubbeye çıkabilmek amaçlanmış olmalıdır. Bu nedenin kubbenin bakımı olduğunu düşünmek doğru olmaz, zira, bakım gibi seyrek yapılacak bir iş için böylesi bir düzenleme fazlasıyla emek ve kaynak israfıdır. Bu düzenlemenin nedenini, Menteşeoğulları Beyliğinde örneklerine rastlanan merdiven-minare öğelerinde aramak daha doğru olacaktır. Türbenin güneybatısında kalıntıları bulunan, türbeden sonra yapılmış ve bir dönemde tamamen yıkılmış olan yapı da ele alınırsa, burada bir mescit-türbe ilişkisi olduğu düşünülebilir.

Birbirlerine temas edecek kadar yakın inşa edilen türbe ve mescit örnekleri bulunmaktadır. Bu bağlamda, kubbeye ezan okumak için çıkıldığı düşünülebilir.

Artemision gibi, arkaik çağdan bu yana kutsal görev yüklenmiş bir alanda konumlanmış olan türbe, bölgenin kullanım amacının sürekliliğinin göstergesi niteliğindedir. Hiçbir modern ve geri dönüşümsüz müdahale görmemiş olup, tüm dönem eklerini üzerinde barındırmaktadır Konumu nedeniyle, Artemis Tapınağı'na olan yoğun ilgiyi Türk dönemine de çekebilme potansiyeli barındıran eserin tüm bu özellikleriyle korunup gelecek nesillere aktarılması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Ahunbay, M. (2005). Bizans Yapım Teknikleri. *Geçmişten Geleceğe Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık Sempozyumu, 4-5 Temmuz 2005* (s. 68-78). İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi.

Akın, H. (1968). *Aydınoğulları Tarihi Hakkında bir Araştırma.* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Altun, A. (1988). *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Arel, A. (1970). Batı Anadolu'dan Birkaç Yapının Tarihlendirilmesi ve XV. Yüzyıl Osmanlı Mimarisi Hakkında. *Anadolu Sanatı Araştırmaları, II* (s. 82-95). İstanbul: Gün Matbaası.

Arık, M.O. (1985). *Turkish Art and Architecture, Seljuk, Interregnum and Ottoman Empire Periods.* Ankara: Turkish Historical Society Press.

Arıkan, Z. (1990). XIV-XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ. *Belleten, 209,* 121-177.

Arseven, C.E. (1970). *Türk Sanatı*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Aslanapa, O. (1977). *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*. İstanbul: MEB Devlet Kitapları.

Aslanapa, O. (1990). *Türk Sanatı.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Atalay, E. (1988). *Hellenistik Çağ'da Ephesos Mezar Stelleri Atölyeleri.* İstanbul: Efes Harabeleri ve Dostları Derneği.

Baykara, T. (1990). *Aydınoğlu Gazi Umur Paşa*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Bellibaş, E.S., Ladstätter, S. & Kürüm, M. (2013). Sığla Türbesi (İzmir-Selçuk) ve Restorasyon Yaklaşımları. İçinde M. Ersan, M. Şeker, C. Kanat, (Ed.), *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I, Aydınoğulları Tarihi*, (s. 275-307). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bellibaş, E.S. (baskıda). The anonymous Tomb at the Artemision in Ephesos. İçinde S. Ladstätter (Ed.), *Die Türbe im Artemision*. Viyana: Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts.

Benndorf, O. (1906). Studien am Artemision. İçinde O. Benndorf (Ed.) *Forschungen in Ephesos, FiE 1,* (s.205-220). Viyana: ÖAI.

Bilici, Z., K. (2008). *Kalenin Gemileri, Alanya Kalesi'ndeki Gemi Graffitileri.* İstanbul: Ege Yayınları.

Büyükkolancı, M. (1998a). Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) 1996 Yılı Kazıları. *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 7-9 Nisan 1997 (Kuşadası)*, (s. 69-83). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Büyükkolancı, M. (1998b). Apasas, Eski Efes ve Ayasuluk. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997* (s. 31-39). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Büyükkolancı, M. (2012). 2010 Yılı Ayasuluk Kalesi ve St. Jean Kilisesi Kazı ve Onarım Çalışmaları. *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, II. Cilt, 23-28*

Mayıs 2011 (Malatya), (s. 565-585). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Cantay, G. (2002). Anadolu Türk Beylikleri Sanatı. İçinde H.C. Güzel ve diğ., (Ed). *Türkler, cilt 8,* (s.15-29). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Crane, H. (2002). Anadolu Beylik Döneminde Mimari ve Himaye. İçinde H.C. Güzel ve diğ., (Ed). *Türkler, cilt 8,* (s.30-37). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Çakmak, Ş. (1998). Selçuk Türbeleri. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997* (s. 375-384). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Daş, E. (1998). Selçuk'daki Türk Hamamları. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997* (s. 385-397). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Daş, E. (2003). *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri (1300-1500)* (Doktora tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Deligiannakis, G. (2011). Kişisel görüşme. Ağustos, Selçuk.

Duran, R. (2003). Ortaçağ Türk Mimarisinin Önemli Bir Eseri: Eski Çine-Ahmed Gazi Camii. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 10,* (s.493-506). Erişim: 22 Nisan 2015, http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/779

Duran, R. & Gökçe, T. (1998). Ayasuluk Kitabeleri. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997* (s. 367-373). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Durukan, A. (2014). Beylikler Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/10* (s. 391-502) Erişim: 3 Nisan 2015, http://atlas.usv.ro/www/codru_net/CC18/2/sophia.pdf

Ertuğrul, S.K. (1995). *Anadolu'da Aydınoğulları Dönemi Mimarisi* (Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Eskici, B. & Kabaoğlu, C. (2011). Balat İlyas Bey Külliyesi Koruma ve Onarım Çalışmaları. İçinde M.B. Tanman ve L.K. Elbirlik (Ed). *Balat İlyas Bey Külliyesi,* (s.235-250). İstanbul: DAI-Söktaş.

Eskici, B., Şener, Y.S., Akyol, A.A., & Kadıoğlu, Y.K. (2011). İlyas Bey Külliyesi Yapılarına Ait Özgün Malzemelerin Korunmasına Yönelik Araştırma ve Uygulama Çalışmaları. İçinde M.B. Tanman ve L.K. Elbirlik (Ed). *Balat İlyas Bey Külliyesi,* (s.187-198). İstanbul: DAI-Söktaş.

Evliya Çelebi, (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 9. Kitap, 1. Cilt* (Haz: Seyit Ali Kahraman). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evren, A. & İçten, C. (1998). Efes Çukuriçi ve Arvalya (Gül Hanım) Höyükleri. *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 7-9 Nisan 1997 (Kuşadası)*, (s. 111-133). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Falkener, E. (1862). *Ephesus and The Temple of Diana*. Londra: Day & Son.

Forstenpointner, G., Kerschner, M. & Muss, U. (2008). Das Artemision in der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit. İçinde U. Muss (Ed.), *Die Archä*ologie der ephesischen Artemis, *Gestalt und Ritual eines Heiligtums,* (s. 33-46). Viyana: Phoibos Verlag.

Foss, C. (1979). *Ephesus After Antiquity: A Late antique, Byzantine and Turkish City.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hogarth, D. G. (1908). *Excavations at Ephesus. The Arcaic Artemisia.* London. Erişim: 15 Mayıs 2015, http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/hogarth1908bd1/0001?sid=da38f26d2a2bada7447e8de8104dbbad

Horejs, B. (2008, 4 Şubat). *Çukuriçi Höyük. A New Excavation Project in the Eastern Aegean.* Erişim: 7 Mart 2015, http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=9

İbn Battûta (2004). *İbn Battûta Seyahatnamesi* (A. Sait Aykut, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kalfazade, S. (2013). Aydınoğlu Cami Mimarisine Genel Bir Bakış. İçinde M. Ersan, M. Şeker, C. Kanat, (Ed.), *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I, Aydınoğulları Tarihi*, (s. 249-274). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Karakaya, E. (1996). Hacı İlyas Camii, İçinde, *İslam Ansiklopedisi, cilt 14*, (s. 483-484). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 30 Mayıs 2015, http://www.islamansiklopedisi.info/

Kayan, İ. & Kraft, J.C. (1998). Selçuk Ovasında Efes Kültürünün Gelişimine Coğrafi Çevrenin Etkileri. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997* (s. 113-123). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Kılıç, A. (1998). Selçuk (Ayasluğ) kültür tarihine genel bir bakış. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997* (s. 3-17). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Koder, J. & Ladstätter, S. (2010). Ephesos 2008. *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, III. Cilt, 25-29 Mayıs 2009 (Denizli)*, (s. 321-336). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Koder, J. & Ladstätter, S. (2011). Ephesos 2009. *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, II. Cilt, 24-28 Mayıs 2010 (İstanbul)*, (s. 278-310). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Kolay, İ. A. (1999). *Batı Anadolu 14. Yüzyı Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Koob, M., Pfarr, M. & Grellert, M. (2011). Ephesos - Batının devraldığı Bizans mirası - 6. yüzyıl Ephesos'unun dijital rekonstrüksiyonu ve simulasyonu. İçinde F. Daim, S. Ladstätter (Ed.), *Bizans Döneminde Ephesos*, (s. 229-241). İstanbul: Ege Yayınları.

Köse, İ. (2012). Hagia Sophia in Trabzon. *Codrul Cosminului, XVIII, 2012, No. 2,* (s. 169-180). Erişim: 3 Nisan 2015, http://atlas.usv.ro/www/codru_net/CC18/2/sophia.pdf

Kraft, J. C., Brückner, H., Kayan, İ. & Engelmann, H. (2007). The Geographies of Ancient Ephesus and the Artemision in Anatolia. *Geoarchaeology: An International Journal, Vol. 22, No. 1,* (s.121-149). Erişim: 15 Nisan 2015, https://www.academia.edu/4503739/_64_The_Geographies_of_Ancient_Ephesus_and_the_Artemision_in_Anatolia

Krickl, A. & Taş, Ş. P. (2002). Zur Nutzungs und Zerstörungsgeschichte des sogenannten İsa Bey Hamamı. *Jahreshefte Des Archäologischen Institutes in Wien, Band 71,* (s.221-237). Viyana: OAW.

Kuban, D. (1962). *Anadolu Gezilerinden İzlenimler-Bir Batı Anadolu Gezisi*. İstanbul: İTÜ Matbaası.

Kuban, D. (1965). *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları I*. İstanbul: İTÜ Matbaası.

Kuban, D. (1982). *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yem Yayın.

Kuban, D. (2009). *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kurtze, C. (2011). Kişisel görüşme. 20 Ağustos, Selçuk.

Külzer, A. (2011). Bizans Dönemi Ephesos'u: Tarihine Bir Genel Bakış. İçinde F. Daim, S. Ladstätter (Ed.), *Bizans Döneminde Ephesos*, (s. 29-47). İstanbul: Ege Yayınları.

Kürüm, M. (2010). Kişisel görüşme. 15 Ağustos, Selçuk.

Ladstätter, S. (2011). Bizans Döneminde Ephesos-Büyük bir antik kentin tarihinde son sayfa. İçinde F. Daim, S. Ladstätter (Ed.), *Bizans Döneminde Ephesos,* (s. 3-28). İstanbul: Ege Yayınları.

Ladstätter, S. (Ed.), (baskıda). *Die Türbe im Artemision*. Viyana: Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts.

Meinardus, O. F. A. (1973). Testimonies to the Economic Vitality of Balat, the Medieval Miletus (Ş. Karadeniz, Çev.). *Belleten, 147,* 279-296; 297-304 (Türkçesi).

Mercangöz, Z. (1998). Efes ve çevresinde hristiyanlık (Ortaçağ hrıstiyan dönemde Efes ve Ayasuluk). *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997* (s. 51-62). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Murphy, J. & O'Connor, O. P. (2008). *St. Paul's Ephesus, Texts and Archaeology*. Minnesota: Liturgical Press.

Muss, U. (2008). Zur Geschiste des Artemisions. İçinde U. Muss (Ed.), *Die Arch*äologie der ephesischen Artemis, *Gestalt und Ritual eines Heiligtums,* (s. 47-53). Viyana: Phoibos Verlag.

Naumann, R. (1970). *Eski Anadolu Mimarlığı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Niemann, G. (1906). Die Seldschukishen Bauwerke in Ajasoluk. İçinde O. Benndorf (Ed.) *Forschungen in Ephesos, FiE 1,* (s.111-131). Viyana: ÖAI.

Öney, G. (1989). *Beylikler Devri Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl (1300-1453).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Önkal, H. (1991). *Tire Türbeleri.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Önkal, H. (1996). *Anadolu Selçuklu Türbeleri.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Önkal, H. (2013). Aydınoğlu Mehmed Bey Türbesi Hakkında Bazı Düşünceler. İçinde M. Ersan, M. Şeker, C. Kanat, (Ed.), *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I, Aydınoğulları Tarihi*, (s. 203-216). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Öziş, Ü., Atalay, A., Becerik, M. & Özdikmen, K. (1998). Historical Water Conveyance Systems to Ephesus. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997* (s. 31-39). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Pakben, N. D. (1987). *Ayasuluk: Beylikler Dönemi Anıtları Araştırması, Koruma ve Restorasyon Önerileri* (Y.Lisans tezi). DEÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Palladio, A. (1997). *The Four Books on Architecture* (R. Tavernor ve R. Schofield, Çev.). Massachusetts: The MIT Press.

Parrer, G. (2012). Kişisel görüşme. 15 Temmuz, Selçuk.

Parrer, G. (baskıda). Der archäologische Befund. İçinde S. Ladstätter (Ed.), *Die Türbe im Artemision*. Viyana: Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts.

Plattner, G. A. (baskıda). Ephesische Spolien als Baumaterial der Türbe. İçinde S. Ladstätter (Ed.), *Die Türbe im Artemision*. Viyana: Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts.

Pülz, A. (2011). Bizans Döneminde Ephesos'un görünümü. İçinde F. Daim, S. Ladstätter (Ed.), *Bizans Döneminde Ephesos*, (s. 47-75). İstanbul: Ege Yayınları.

Scherrer, P. (1995). The City of Ephesos From the Roman Period to Late Antiquity. İçinde H. Koester, (Ed.), *Ephesos Metropolis of Asia: An Interdisciplinary Approach to its Archaeology, Religion and Culture* (s. 1-25). Pennsylvania: Trinity Press International.

Scherrer, P. (2000). *Efes Rehberi.* İzmir: Ege Yayınları.

Strabon (1993). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)* (A. Pekman, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Şeker, M. (1970). *Selçuk İsa Bey Camii.* İzmir: Endüstri Basım ve Yayınevi.

Şeker, M. (1998). Aydınoğulları Beyliği ve Ayasuluğ. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997* (s. 265-274). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Tanyeli, U. (1987). *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci(11.-15. yy)* (Doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Taş, Ş. P. (2010). *Funde und Befunde aus dem Schachtbrunnen im Hamam III in Ayasuluk/Ephesos, Eine schamanistische Bestattung aus dem 15. Jahrhundert.* Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Taş, Ş. P. (2001). Der historisch-archäologische Hintergrund zum Münzschatz des Aydınoğlu İsa Bey. *Jahreshefte Des Archäologischen Institutes in Wien, Band 70,* (s.117-135). Viyana: OAW.

Telci, C. (2010). *Ücra Yerde ve Deniz Kenarında, İhtiyat Mahalde Bir Şehir: Ayasuluğ.* İstanbul: Selçuk-Efes Kent Belleği Yayınları.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (A. Suat, Çev.). Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Tokmak, Y. (1985). *Selçuk'ta Türk-İslam anıtları* (Doktora tezi). Ege Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İzmir.

Torraca, G. (2009). *Lectures on Materials Science for Architectural Conservation*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.

Uğur, T. (2006). *Selçuk (Ayasuluk) Cami ve Mescitleri* (Y.Lisans tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Uysal, A.O. (2006). *Germiyanoğlu Beyliğinin Mimari Eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını.

Uzunçarşılı, İ.H. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Vitruvius (1998). *Mimarlık Üzerine On Kitap* (S. Güven, Çev.). İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı.

Yavuz, A. T. (2005). Selçuklu Döneminde Malzeme ve Mimarlık İlişkisi. *Geçmişten Geleceğe Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık Sempozyumu, 4-5 Temmuz 2005* (s. 79-142). İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi.

Wiplinger, G. (2011). Ephesos Bizans Dönemi su yolları. İçinde F. Daim, S. Ladstätter (Ed.), *Bizans Döneminde Ephesos*, (s. 95-114). İstanbul: Ege Yayınları.

Wiplinger, G. & Wlach, G. (1996). *Ephesus: 100 Years of Austrian Research*. Viyana: Böhlau Verlag.

Wittek, P. (1944). *Menteşe Beyliği: 13-15'inci asırda garbi Küçük Asya tarihine ait tetkik* (O.Ş. Gökyay, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Wood, J. T. (1877). *Discoveries at Ephesus.* London: Longmans, Green and Co.

Wood, J. T. (2014). *John Turtle Wood'un Anıları: Efes Kazıları* (A. T. Türüm, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Wulzinger, K., Wittek, P. & Sarre, F. (1935). *Das Islamische Milet*. Berlin ve Leipzig: Walter De Gruyter & CO.

Zimmermann, N. (2011). *Wall Painting in Ephesos*. İstanbul: Ege Yayınları.

Url-1 Venedik Tüzüğü (1964). <*http://www.icomos.org.tr/?Sayfa=Tuzukler 2&dil=tr*>, alındığı tarih: 22.04.2015.

Url-2 Kültürel Öneme Sahip Yerlerin Korunması Amaçlı Avustralya-ICOMOS Tüzüğü (1999)**.** <*http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA-CHARTER-1999_charter-only.pdf*>, alındığı tarih: 02.10.2010.

Url-3. <*http://www.oeai.at/index.php/home-197.html*>, alındığı tarih: 22.04.2015.

Url-4.<*https://www.google.com/maps*>, alındığı tarih: 22.04.2015.

Url-5.<*http://commons.wikimedia.org/*>, alındığı tarih: 22.05.2015.

Url-6.<*https://plus.google.com/104311327398999386518*> alındığı tarih: 22.05.2015.

Url-7.<*https://www.erolsasmaz.com*> alındığı tarih: 22.05.2015.

Url-8.<*http://www.efesmuzesi.loriennetwork.com/tr/muze/genel-bilgi/muze-plani_64.html*> alındığı tarih: 03.03.2014.

Url-9.< *https://www.flickr.com/photos/drencrome/*> alındığı tarih: 03.03.2014.

EKLER

EK A: Efes Artemisionu'ndaki türbe için geliştirilen koruma ve onarım önerisi
EK B: Selçuk'taki Beylikler dönemi yapıları
EK C: Yapıların farklı kaynaklardaki isimlendirilmelerinin karşılaştırmalı listesi
EK D: Yapıların planları
EK E: Efes Artemisionu'ndaki türbenin rölövesi
EK F: Harç analizleri
EK G: Dönem analizi

EK A

Efes Artemisionu'ndaki Türbe İçin Geliştirilen Koruma ve Onarım Önerisi:

Bir eserin korunması ve bakımının sağlanması için yeniden işlevlendirilmesi şüphesiz önemlidir. Ancak, Türkiye'de, özellikle günümüzde yoğun olarak, Türk ve İslam dönemi eserlerine yönelik bir yenileme ve başka işlevlerle farklı bir yapıya dönüştürme (türbelerin mescide çevrilmesi vs) çabası bulunmaktadır ki, yenilenen bu yapılar hem estetik olmaktan uzak olup, hem de yapıyla ilgili son derece kurgusal ve yanlış bilgiler vermekte ve geleceğe yanlış aktarılmaktadırlar. Bu şekilde yenilenen yapılar, böylesi bir anlayış nedeniyle, yanlış işlevleriyle de bir süre çok yoğun olarak kullanılarak yıpranacaklar ve bu işlev de gerekliliğini yitirdiğinde, yeni gereksinimler ve bakış açıları doğrultusunda tekrar müdahale göreceklerdir. Böyle bir "koruma" anlayışının sonucunda, çok değer verilen bu eserler, çok da uzak olmayan gelecekte yeterince düzgün de belgelenmediklerinden, tanınmaz hale geleceklerdir.

20. yüzyılın ikinci yarısında, tüm dünyada olduğu gibi Efes ve Selçuk'ta da birçok yanlış restorasyon uygulaması yapılmıştır. Modern restorasyon biliminin ilkelerinin henüz gelişmekte olduğu ve kullanılan malzemelerin uzun süreçte yapı üzerindeki etkisinin tecrübe edilmemiş olduğu bu dönemlerde yapılanların hepsini hatalı bulmak doğru olmaz. Zira koruma ve onarıma yönelik çabanın varlığı takdir edilmelidir. Ancak günümüzde kimi modern malzemenin uzun süreçte yapıya verebileceği zararlar artık bilinmektedir ve, uygulamalarda, geçmiş tecrübelerin ışığında belirlenmiş tüm modern koruma prensiplerine bağlı kalınması artık zorunluluktur. Torraca (2009, s. 96), koruma çabalarının hedefinin, "aşırı dayanım" yerine 20-25 yıllık sağlamlık olması, ve bir nesil korumacının, "kültür varlığını", daha gelişmiş araç ve bilgi birikimine sahip olacak bir sonraki nesile iyi durumda aktarmasının gerektiğini belirtmekte, ve geri dönüşümü de olan minimum müdahalenin önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

Tüm bu ilkeler değerlendirildiğinde, Artemision'daki türbeden öğrendiğimiz, "belli bir dönemde sekizgen kasnağın gizlenmesi", veya "kubbe üzerine rahat erişim için basamaklar düzenlenmiş olması" bilgilerini geleceğe aktarmak zorunluluktur.

Bunun için sadece gerekli noktalarda sağlamlaştırmalar yapılması, gereksiz ve yersiz rekonstrüksiyonlardan uzak durulması gerekir. Yapının restorasyonu aslında,

arkeolojik alanların gerektirdiği şekilde, yapının dönem ekleriyle birlikte olduğu gibi korunarak onarılması işlemi olmalıdır. Koruma amacıyla esere entegre edilecek yeni malzeme, hacimce, özgün kısımdan çok daha az olmalıdır. Benzer koruma örneklerine, Türkiye'de sık olmasa da rastlanmaktadır. Bunlardan, özellikle, Balat İlyas Bey Külliyesi'nde son yıllarda tamamlanan, 2012 Avrupa Birliği Kültürel Miras ve Europa Nostra ödüllü koruma ve onarım çalışması başarılı bir örnek sayılabilir (Şekil A-1).

Şekil A.1: Balat İlyas Bey Külliyesi onarım sonrası.

ÖAI tarafından geliştirilen koruma ve onarım projesinde[35], gerekli sağlamlaştırmaların yapılıp gerekli koruma önlemlerinin alınmasının ardından yapının, olduğu gibi sunulması ve kullanılması istenmektedir. Tüm modern koruma prensiplerine bağlı kalarak, eser, öncelikle olduğu gibi korunacak ve yanlış ve

[35] Genel hatlarıyla yukarıda bahsi geçen müdahaleleri öneren koruma projesi, yapı sahibi T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü bilgisinde hazırlanmış, ve yetkili kurum olan İzmir II no'lu K.T.V.K.B.K tarafından onaylanmıştır. Bu uygulama, Efes ve Artemision ile Ayasuluk kalesi arasında bulunan bölgede, gelecekte oluşturulması hedeflenen Türk dönemi arkeoloji parkındaki diğer eserlerde de uygulanacağından, Ayasuluk Projesi'nin bütünü için örnek teşkil edecektir.

gereksiz tamamlama hatalarına ve yeniden inşa çabalarına gidilmeden[36] en az müdahaleyle[37] ve geleneksel malzemeler[38] kullanılarak sağlamlaştırılıp korunacaktır (Şekil A-2, A-3).

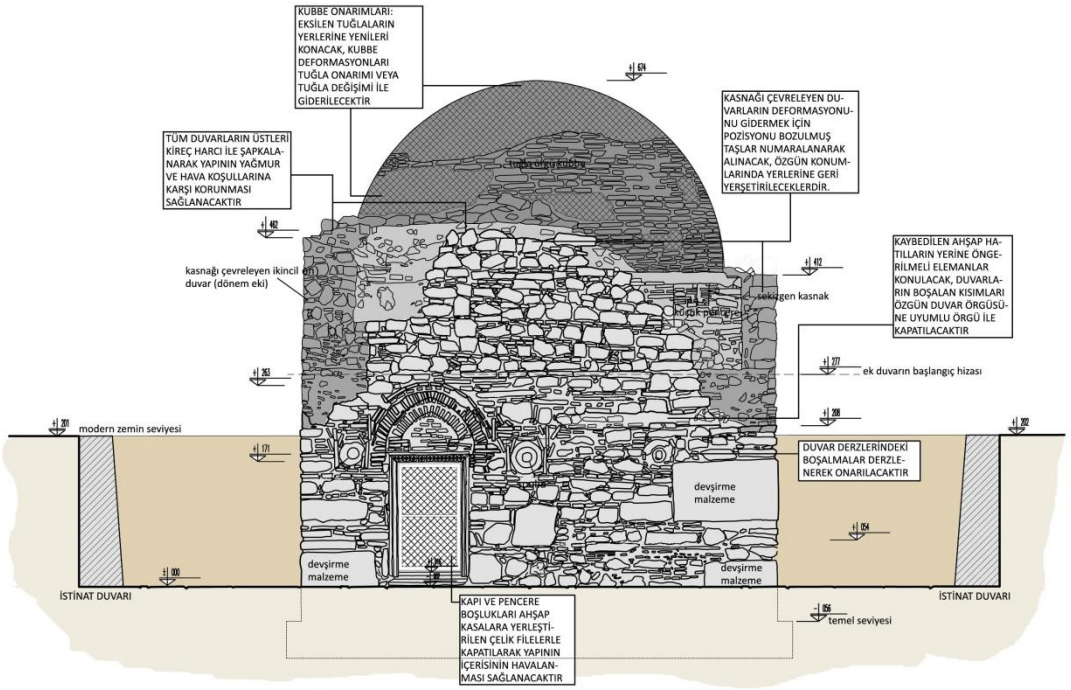

Şekil A.2: Türbe için geliştirilen koruma önerisi, görünüş.

[36] Venedik Tüzüğü (1964), Madde 15: Bütün yeniden inşa işlemlerinden peşinen (a priori) vazgeçilmelidir. Yalnız anastilosise yani mevcut fakat birbirinden ayrılmış parçaların bir araya getirilmesine izin verilebilir. Birleştirmede kullanılan madde her zaman ayırt edilebilecek bir nitelikte olmalı ve bu, kültür varlığının korunmasını sağlamak ve eski haline getirmek için mümkün olduğunca az kullanılmalıdır.

[37] Kültürel Öneme Sahip Yerlerin Korunması Amaçlı Avustralya-ICOMOS Tüzüğü (ICOMOS, 1999), Madde 3.1: Koruma, tarihi dokunun, eski yapıların kullanımına ve özelliklerine göre yapılır. Koruma sağlanırken mümkün olduğunca az ama faydalı değişiklikler yapılmalıdır. [Çünkü bir yerin tarihi dokusunda yapılacak eklemeler, değişiklikler ve daha önceki muameleler bile söz konusu yerin tarihinin birer simgesidir ve kültürel değere sahiptir. Koruma çalışmaları bu anlayışı desteklemeli ona engel olmamalıdır.]

[38] Kültürel Öneme Sahip Yerlerin Korunması Amaçlı Avustralya-ICOMOS Tüzüğü (ICOMOS, 1999), Madde 4.2: Geleneksel teknikler ve materyaller tarihi dokunun korunması açısından daha çok tercih edilir. Bazı durumlarda, koruma açısından önemli yararlar sağlayan modern teknik ve materyallerin kullanılması uygun olabilir. [Ancak modern teknik ve materyallerin kullanılması aynı zamanda bilimsel bir tecrübe gerektirir ve güvenilir bilimsel kanıtlarla desteklenmelidir.]

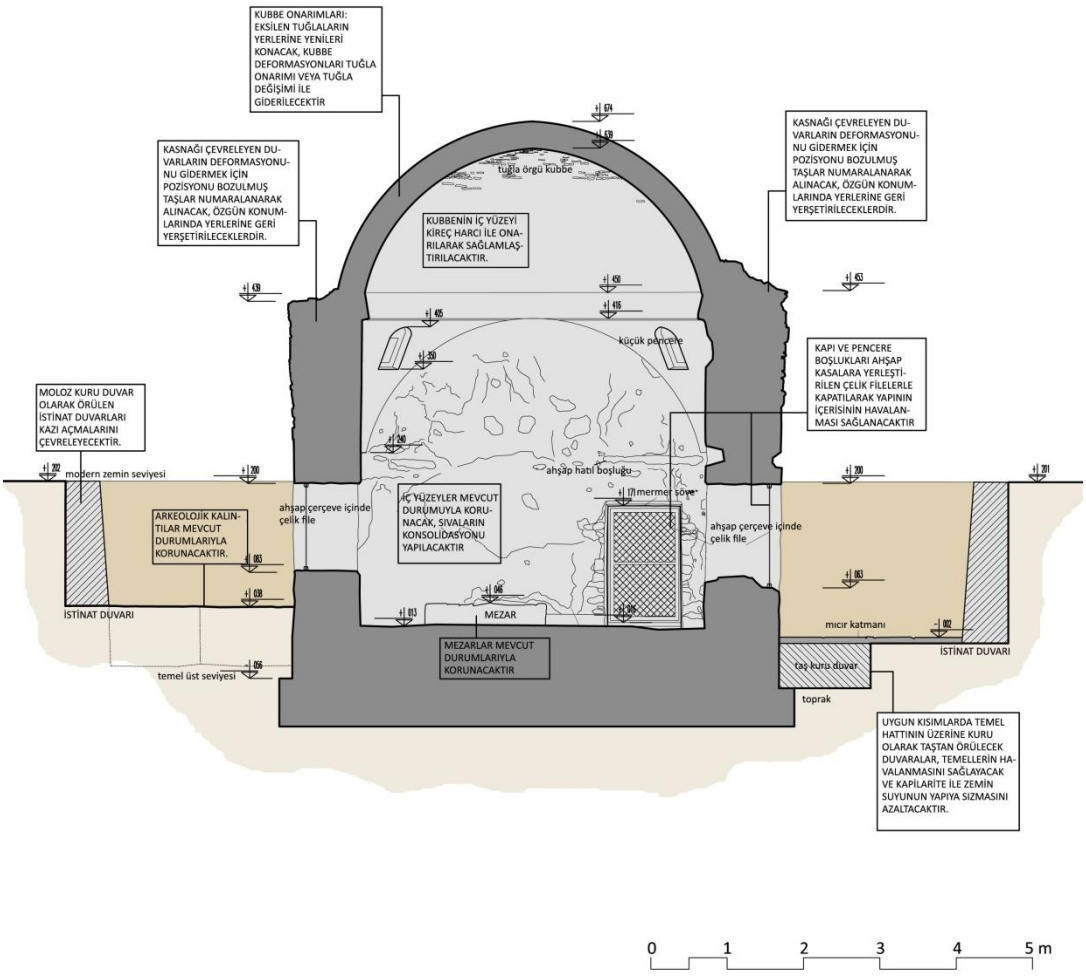

Şekil A.3: Türbe için geliştirilen koruma önerisi, kesit.

Uygulamadan sonra yapının sürekli bakımı mutlaka sağlanmalıdır. Periyodik olarak yapılan küçük kontrol ve bakımlar yapının ileride yeni teknik ve yeni görüşlerle tekrar müdehale görmesinin önüne geçip, otantik değerini daha fazla yitirmeden geleceğe aktarılması açısından son derece önemlidir.

EK B

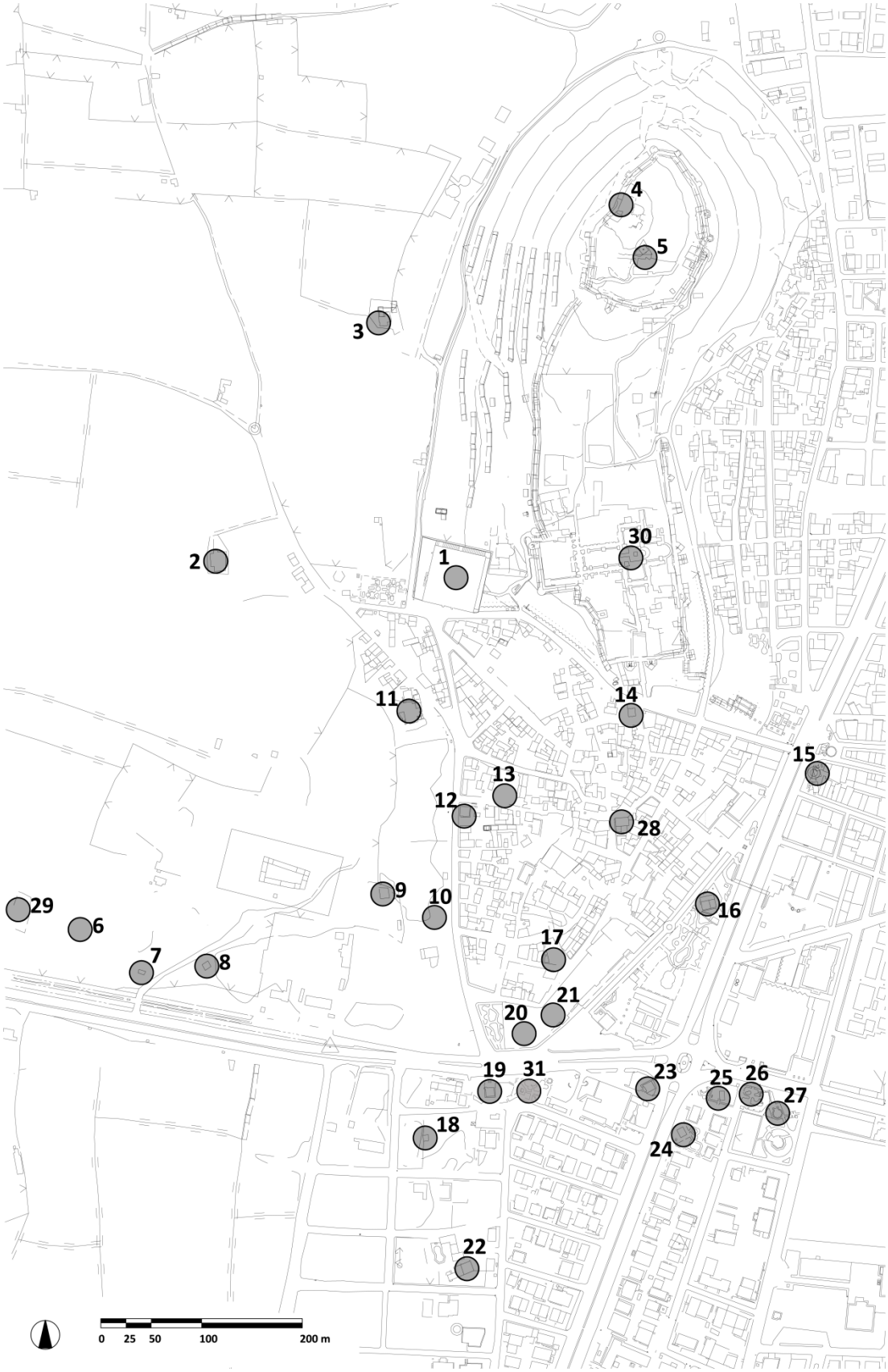

Şekil B.1: Selçuk'taki Beylikler dönemi yapıları.

EK C

Çizelge C.1 : Yapıların farklı kaynaklardaki isimlendirilmelerinin karşılaştırmalı listesi

#	ÖAİ	İZMİR II No'lu KTVKBK	ERTUĞRUL (1995)	ÇAKMAK (1998)	DAŞ (1998)	TELCİ (2010)
1	İsa Bey Camisi	İsabey Camii	İsa Bey Camii	-	-	İsa Bey Camii
2	Hamam 3	"B" Hamamı	Hamam "B"	-	Anonim Hamam	Burak Bey Hamamı?
3	Hamam 4	"A" Hamamı/Yahşi Bey Hamamı	Hamam "A"	-	Kale Dibi Hamamı	?
4	Kale Hamamı	-	-	-	Kale Hamamı	Bey Hamamı?
5	Kale Mescidi	Kale Camii	Kale Camii	-	-	-
6	Hamam 7?	Türk Dönemi Yapısı	-	-	-	-
7	Hamam 6	Eski Hamam	Küçük Hamam	-	Küçük Hamam	Burak Bey Hamamı?
8	Artemision'ndaki Türbe /Türbe 6	Mescit	Türbe "C"	3 no'lu türbe	-	Burak Bey Türbesi/Hacı Sinan Türbesi?
9	Hamam 5?	-	-	-	-	-
10	Türbe 7?	-	-	-	-	-
11	İsa Bey Hamamı/Hamam 2	"C" Hamamı/İsa Bey Hamamı	İsa Bey Hamamı	-	İsa Bey Hamamı	?
12	Kılıç Arslan Mescidi	Kılıç Arslan Camii	-	-	-	-
13	Türbe 8?	Eski Yapı Kalıntısı	-	-	-	-
14	Alparslan Mescidi	Alpaslan Mescidi	-	-	-	Abdullah Bey Mescidi?
15	Akıncılar Mescidi	Akıncılar Mescidi	Akıncılar Camii	-	-	Tatar Ahmed Mescidi?
16	İshak Bey Mescidi	İshak Bey Cami ve çeşme	İshak Bey Camii	-	-	Hacı İshak Mescidi
17	Hamam 8?	Hamam Kalıntısı	-	-	-	-
18	Türbe 5	Hacı Fadıl Türbesi	Türbe "B"	2 no'lu türbe	-	-
19	Karakolyanı Mescidi	Karakol Yanı (Ayasuluk Mescidi)	-	-	-	Kubbe Mescid (Ahmed Paşa Mescidi)?

#	ÖAİ	İZMİR II No'lu KTVKBK	ERTUĞRUL (1995)	ÇAKMAK (1998)	DAŞ (1998)	TELCİ (2010)
20	Tonozlu Yapı	Tonozlu Yapı (Han)	Han	-	-	-
21	Müzedeki Hamam	Saadet Hatun Hamamı	-	-	Saadet Hatun Hamamı	Hatun Hamamı
22	Mescid 3?	Mescit	Mescit	-	-	-
23	Ahmed Paşa Türbesi	Sığla Bey Türbesi	Türbe "A"	1 no'lu türbe	-	Zaviye?
24	Anonim Mescid?	İsa Bey Türbesi	Yapı	-	-	Zaviye?
25	Şehabeddin Dede Türbesi	Şehabettin Dede Türbesi	Şehabeddin Sivasi Türbesi	Şehabeddin Sivasi Türbesi	-	Şeyh Şehabeddin Türbesi
26	Anonim Yapı	Yapı Kalıntısı*	-	-	-	Yahşi Bey Medresesi?
27	Anonim Kümbet	Selçuk Kümbeti*	Anonim Kümbet	Anonim Kümbet	-	Yahşi Bey Türbesi?
28	Anonim İmaret?	İmaret (İsa Bey İmareti)/Ayasuluğ Kütüphanesi	İmaret	-	-	-
29	Odeion	Alt Yapı	-	-	-	-
30	St. Jean Bazilikası (Camiye çevrilmiş)	-	-	-	-	-
31	Çeşme	Çeşme	-	-	-	Ala Çeşme
*Yapı Kalıntısı ve Selçuk Kümbeti birlikte tescillenmiştir						

EK D

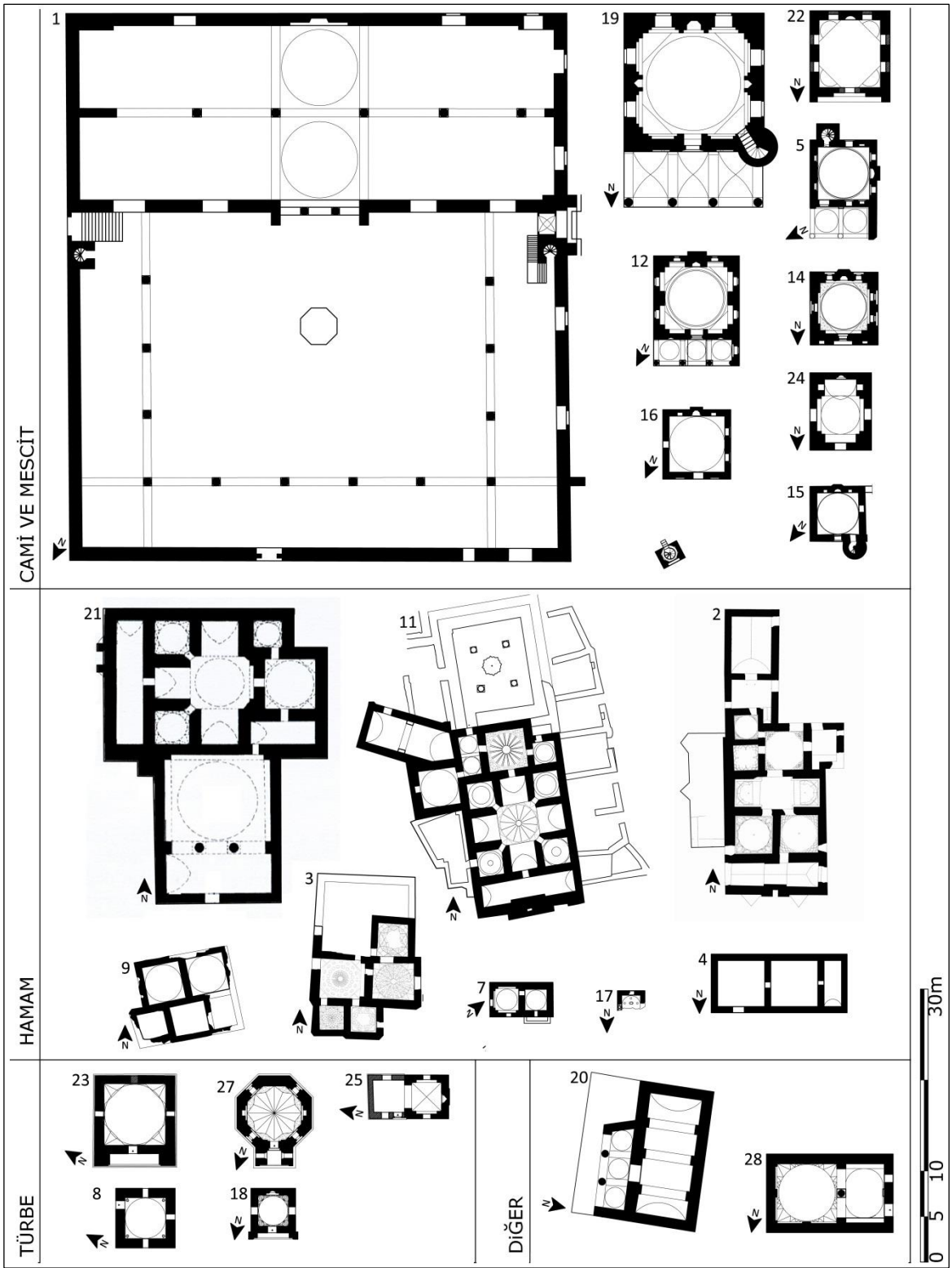

Şekil D.1: Yapıların planları[39].

[39] Planlardan, 4, 7 ve 21, Daş (1998, s. 388-396)'dan; 18, Çakmak (1998, s. 382)'tan; 28, Pakben (1987, s. 120)'den; 1 ve 22, Uğur (2006, s. 11,66)'dan; 2,9 ve 11, ÖAI arşivinden; 3, 5, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 24, 25 ve 27, Vakıflar arşivinden; 20, Url-8'den değiştirilerek hazırlanmıştır.

EK E[40]

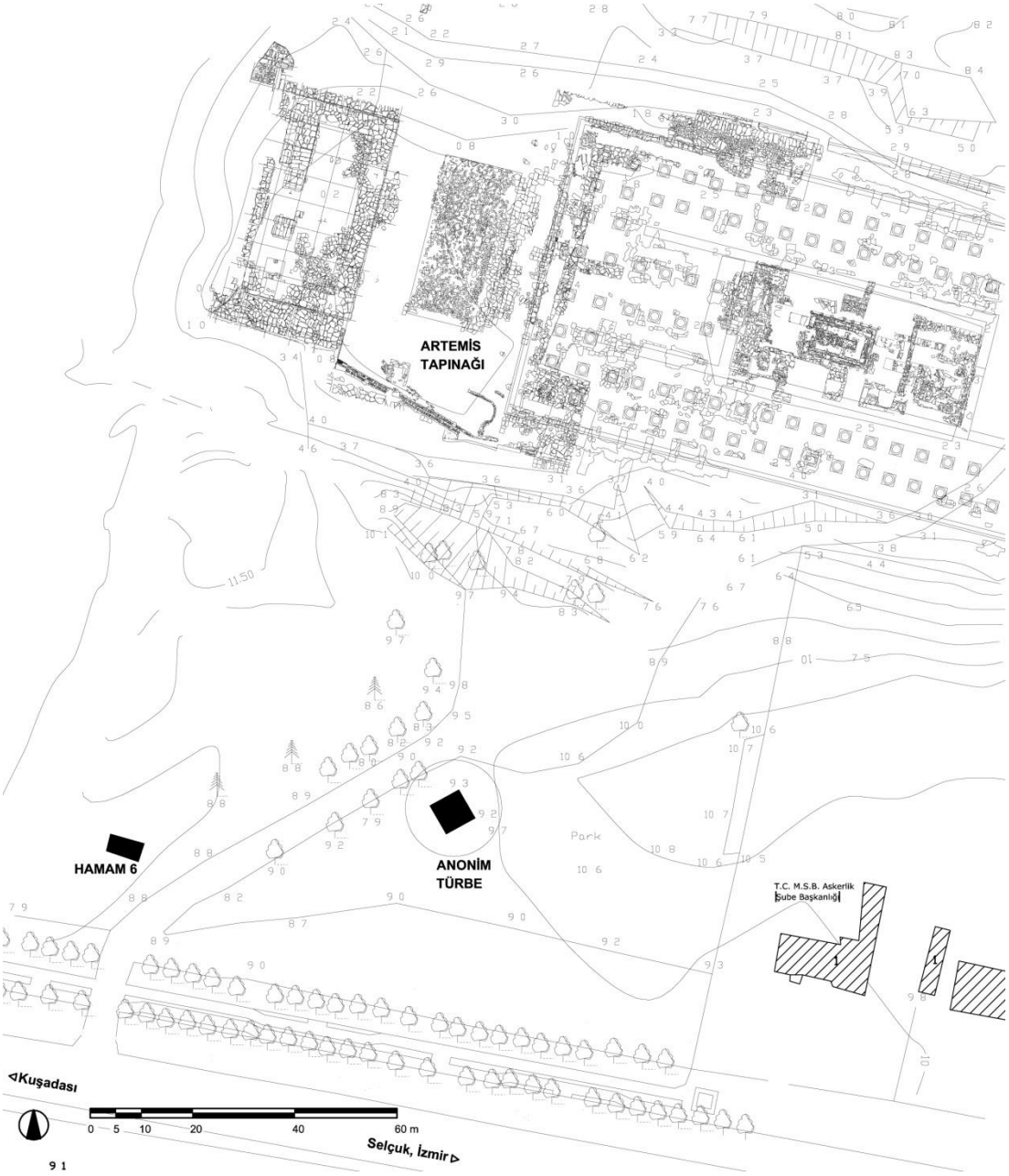

Şekil E.1: Vaziyet planı.

[40] Ek E'deki tüm çizimler: E.S. Bellibaş, G.Tuncer, A.E.Köseoğlu, Ölçüm ve fotogrametri: C.Kurtze.

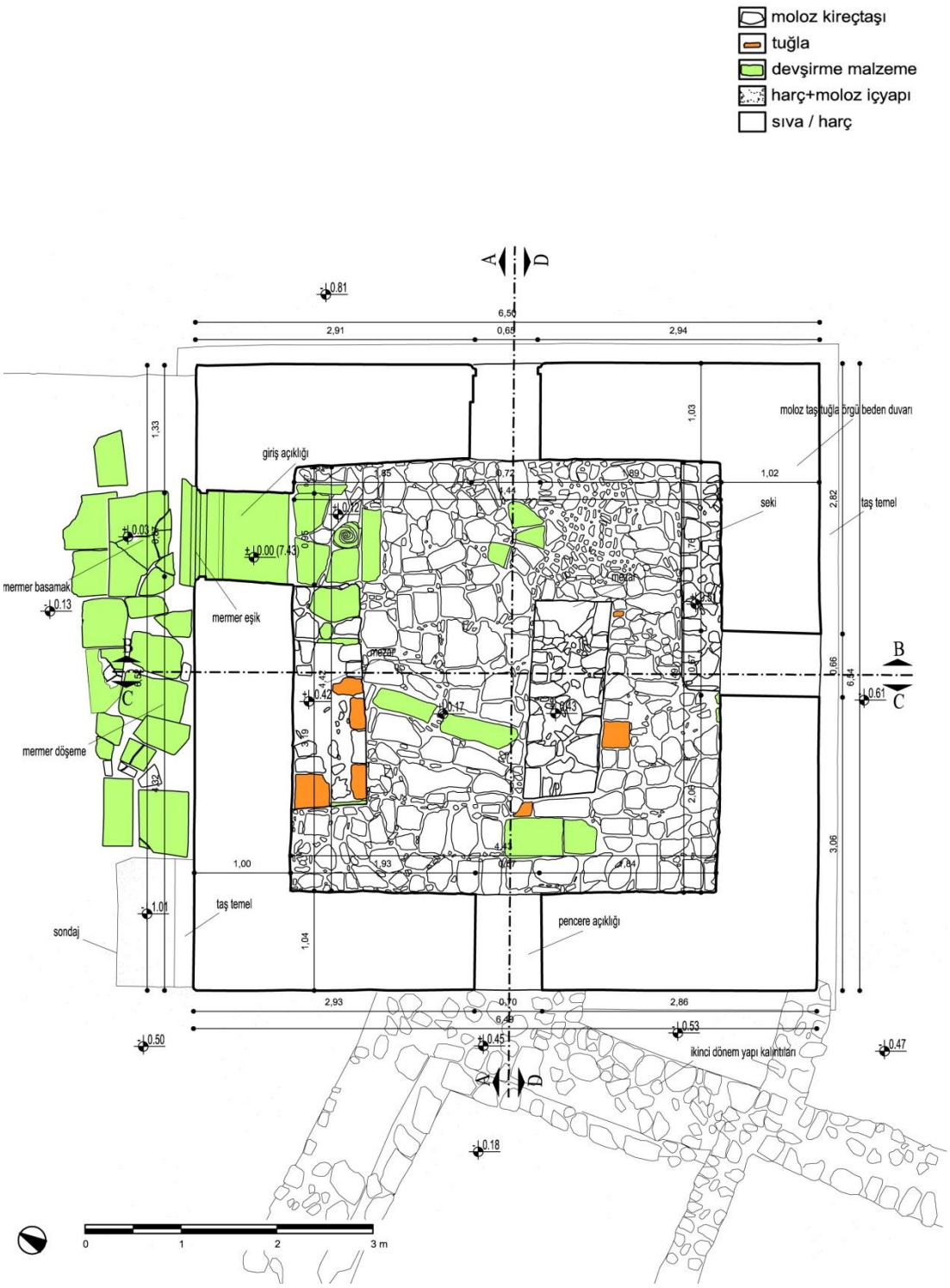

Şekil E.2: Plan.

Şekil E.3: Kuzeybatı görünüşü.

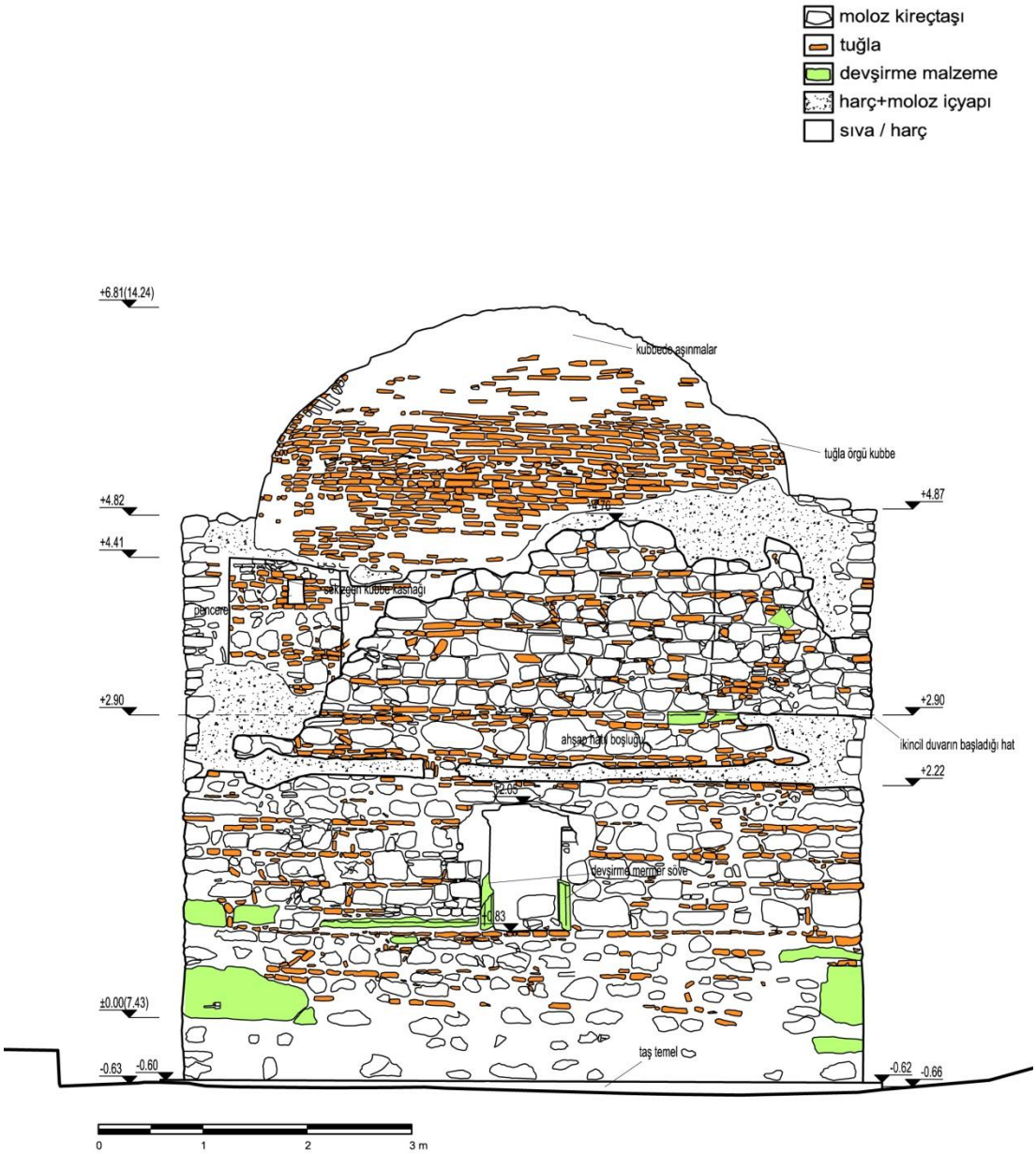

Şekil E.4: Kuzeydoğu görünüşü.

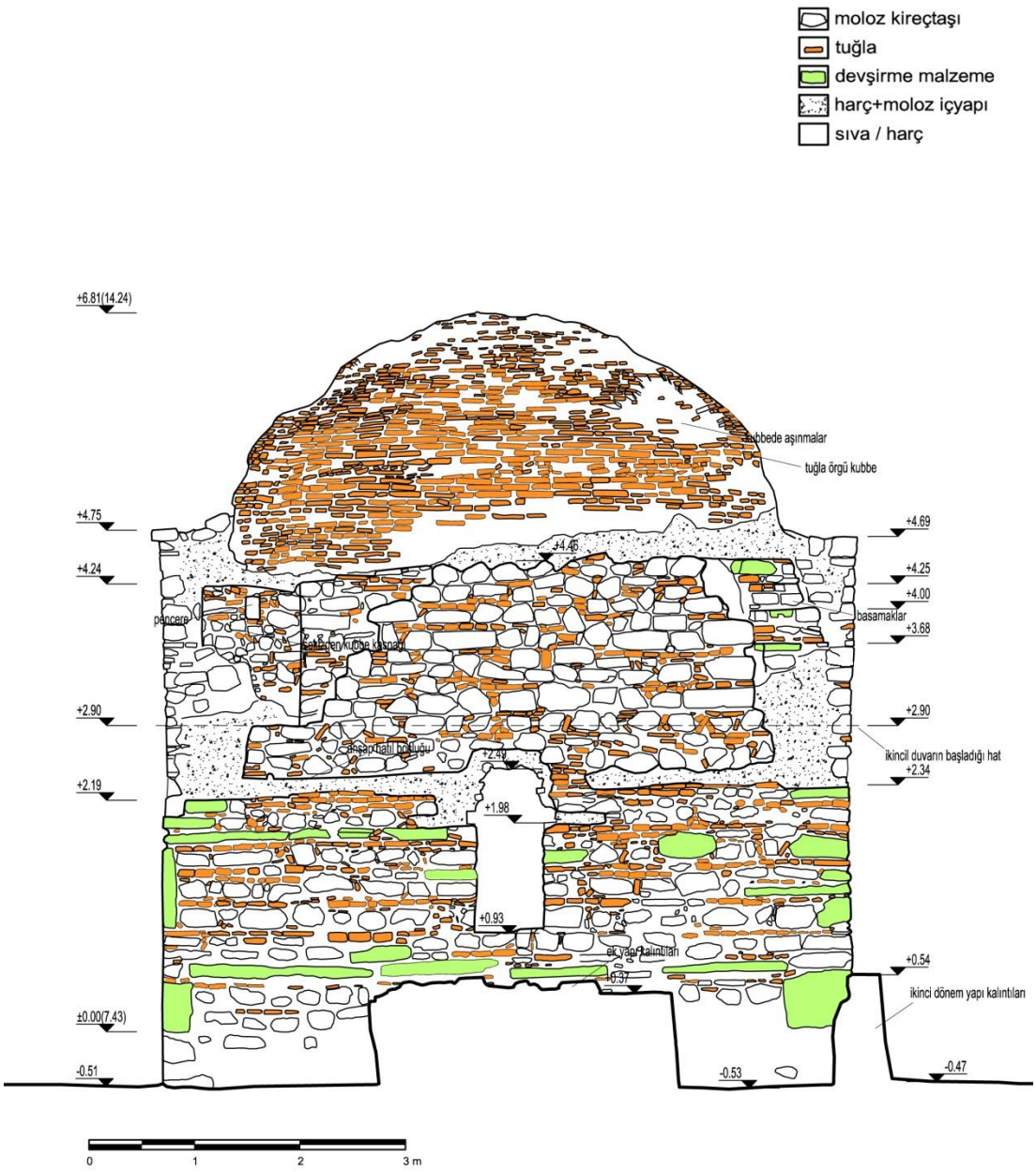

Şekil E.5: Güneybatı görünüşü.

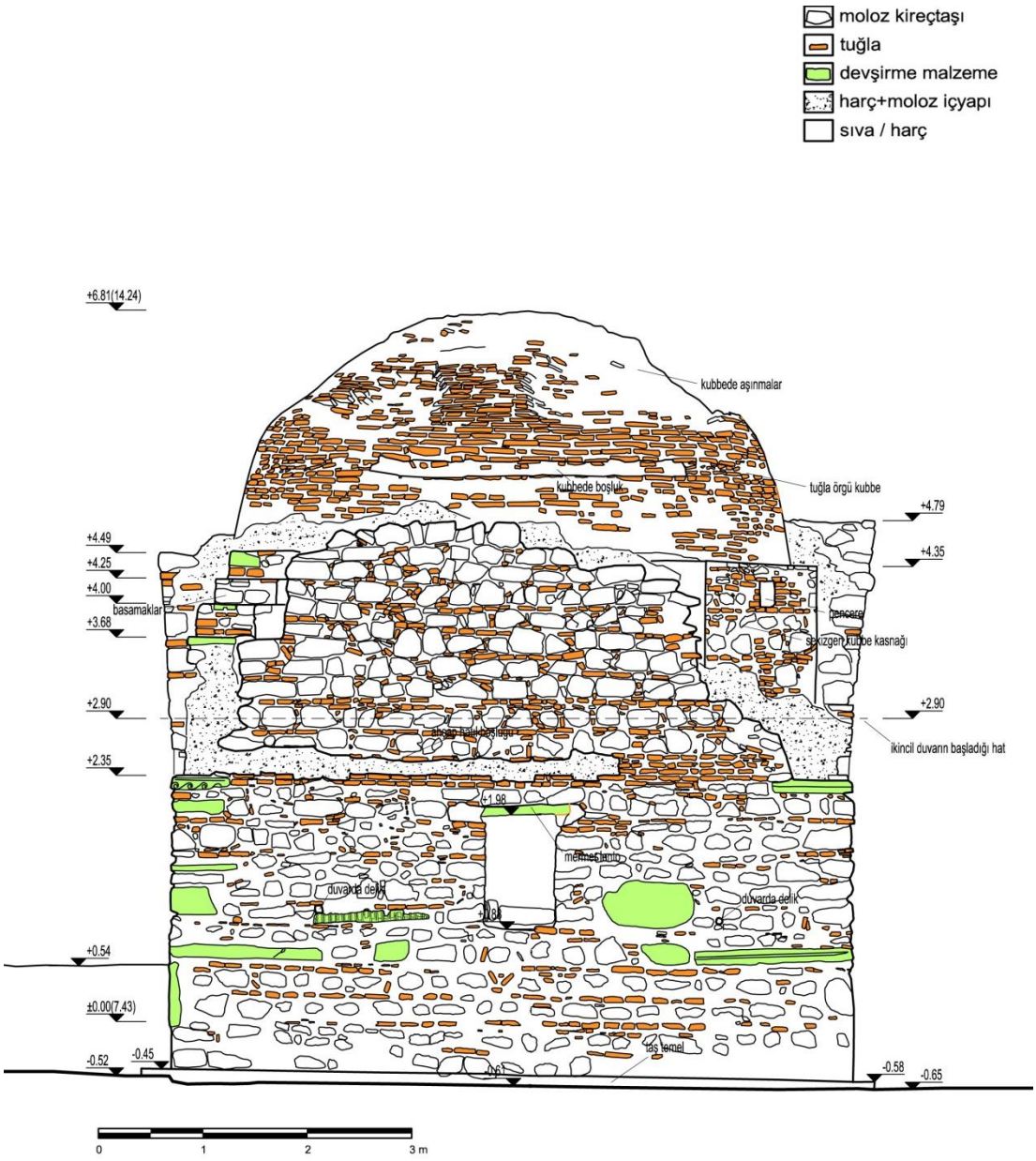

Şekil E.6: Güneydoğu görünüşü.

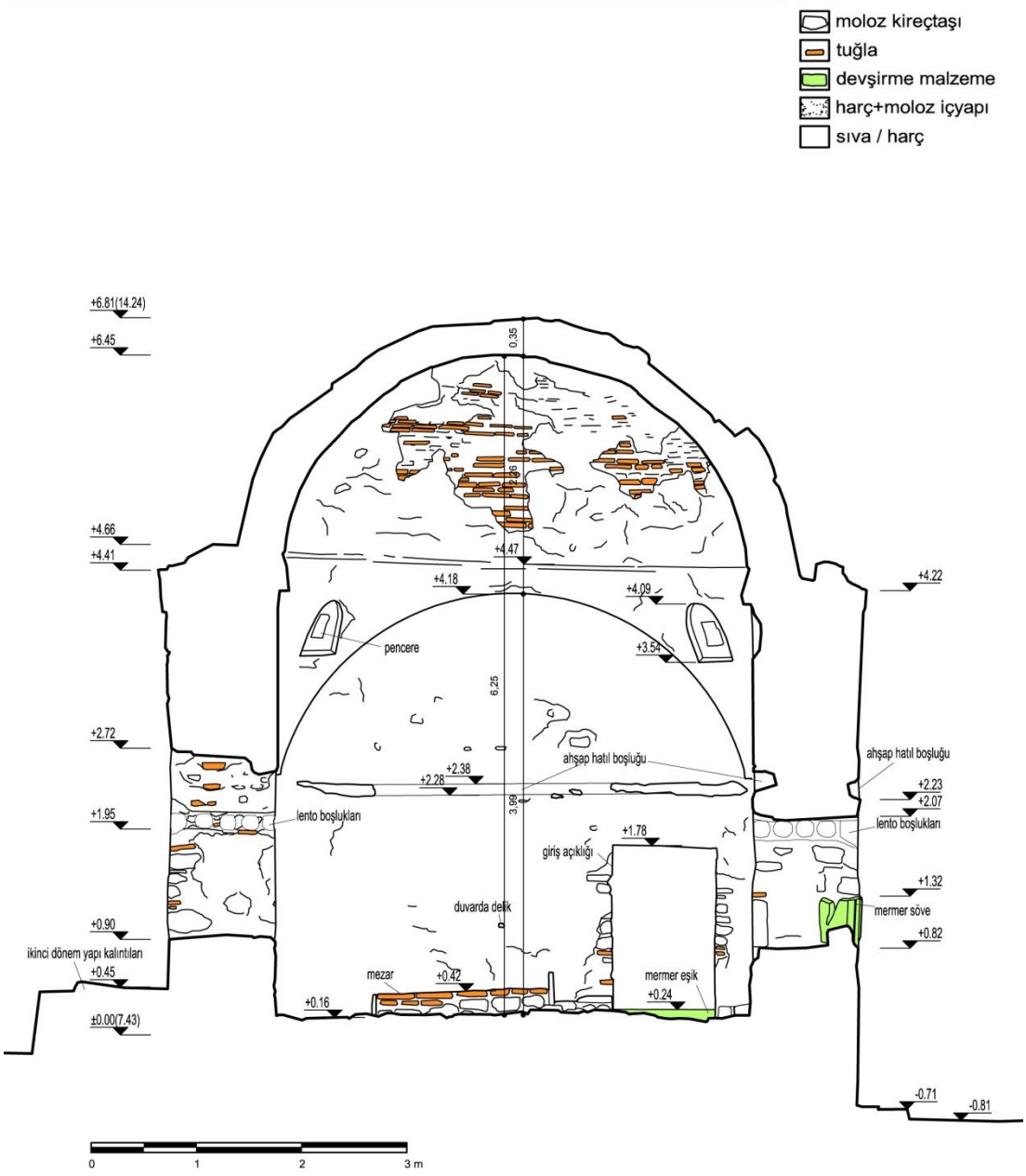

Şekil E.7: A-A kesiti.

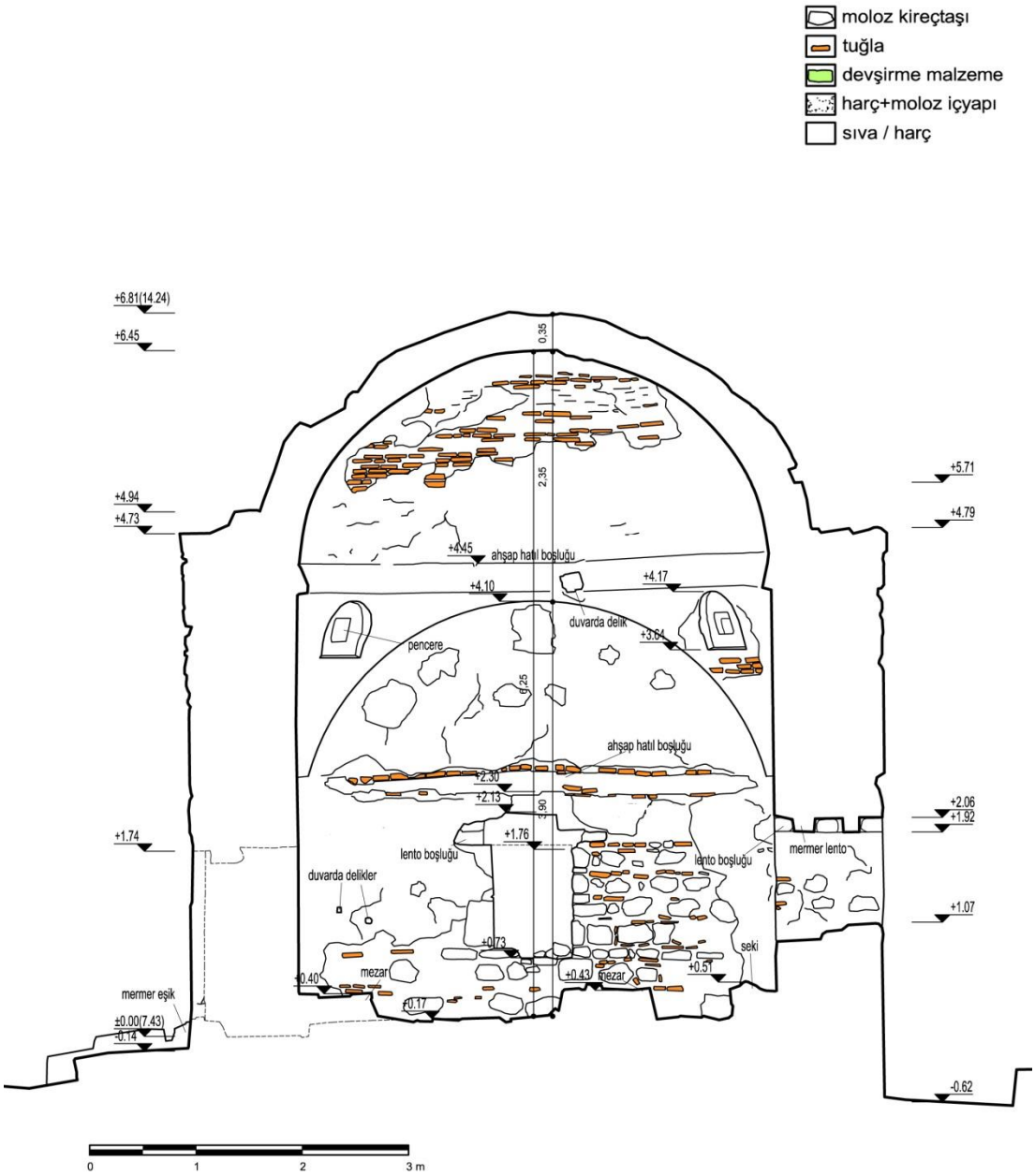

Şekil E.8: B-B kesiti.

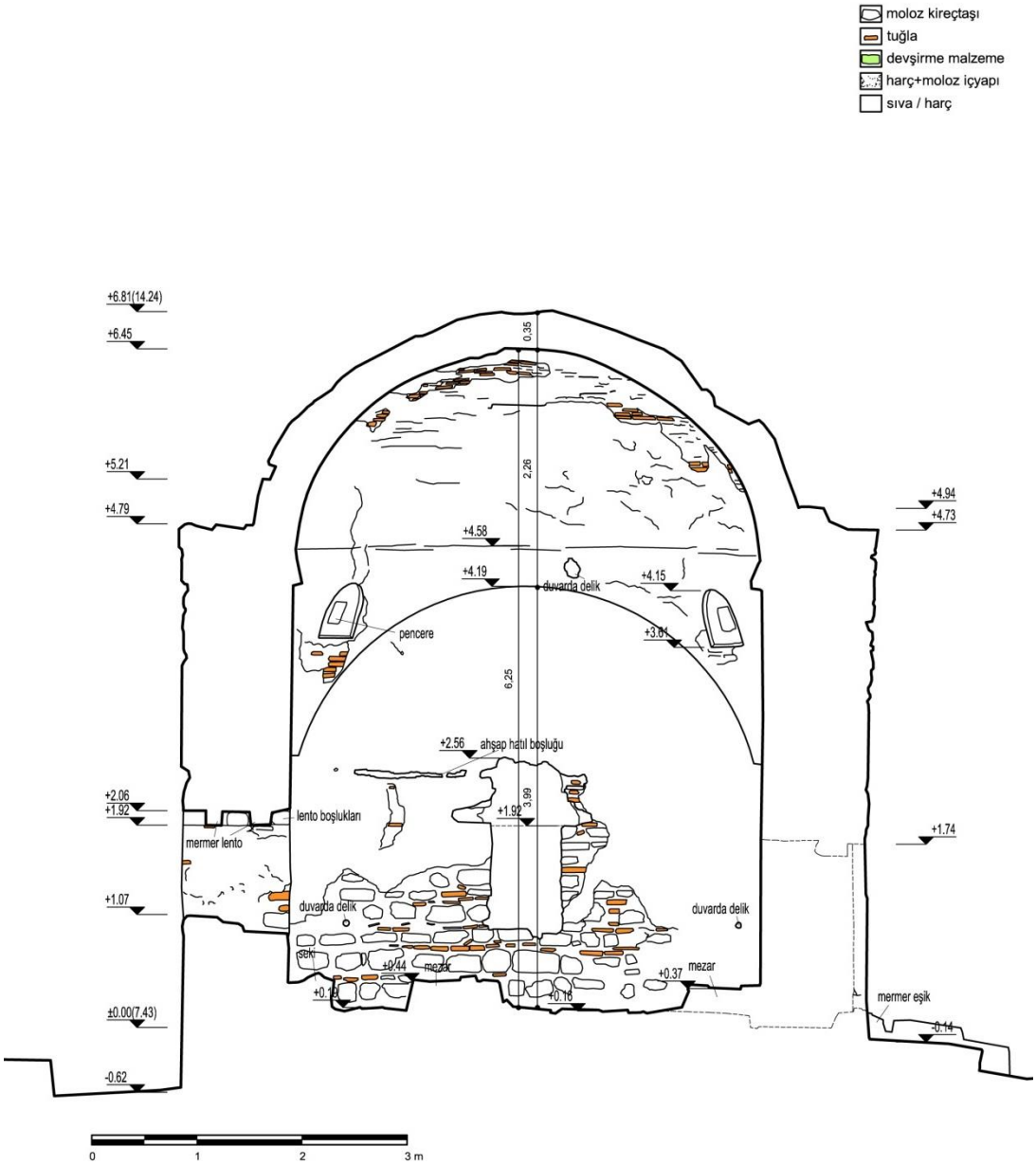

Şekil E.9: C-C kesiti.

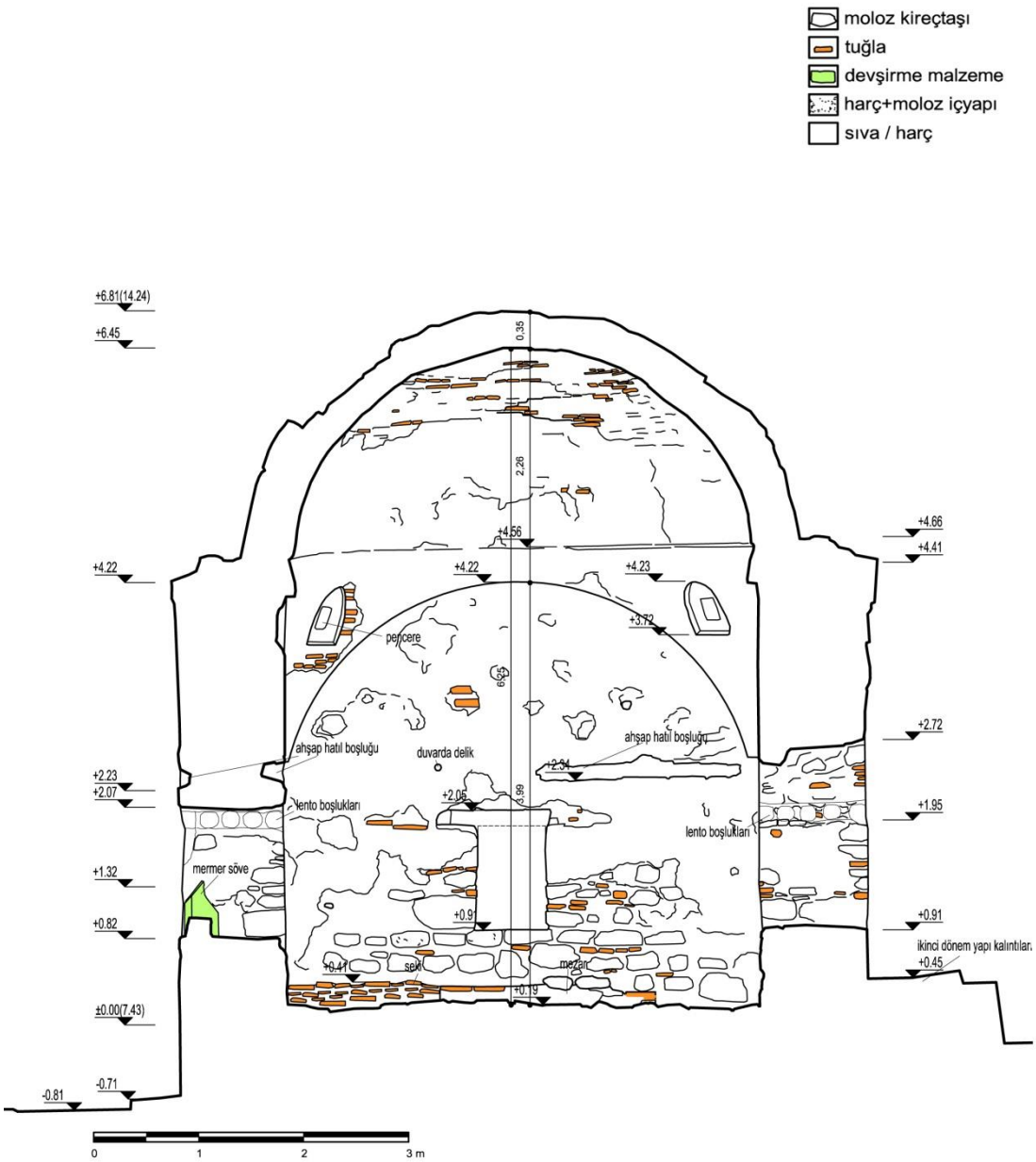

Şekil E.10: D-D kesiti.

EK F[41]

Kuzeybatı Cephesi

Güneybatı Cephesi

Güneydoğu Cephesi

Kuzeydoğu Duvarı

Kızdırma Kaybı, Asitle Muamele ve Elek Analizleri

Örnek	Kızdırma Kaybı (%)			Asitte (%)		Elekte Kalan (%)							
	Nem	550 ° C	$CaCO_3$	Kayıp	Kalan	5000 µ	2500 µ	1000 µ	500 µ	250 µ	125 µ	63 µ	< 63 µ
C	0,82	7,81	84,64	98,59	1,41	Elek analizi yapılmamıştır							
D	0,16	1,32	47,63	49,24	50,76	13,17	14,01	27,73	21,01	14,75	5,23	2,24	1,87
E	0,16	1,26	30,49	27,32	72,68	1,16	26,48	33,24	19,73	10,51	4,03	2,25	2,59
F	0,20	1,46	34,81	44,23	55,77	6,92	18,21	30,90	20,46	12,63	5,53	2,98	2,37
H	0,17	1,51	43,65	46,17	53,83	11,24	15,51	22,77	21,20	16,63	6,97	3,60	2,10
K	0,76	2,47	72,58	74,27	25,73	0,00	0,41	2,87	3,28	13,52	18,85	21,31	39,75

Harç Kompozisyonları

Örnek	Alansal Olarak Bağlayıcı Oranı	Bağlayıcı İçeriği	Agrega	Bağlayıcı Agrega Oranı
C	% 30-35	söndürülmüş kaymak kireç	kireçtaşı tozu	1 / 2
D	% 35	% 10-15 civarında puzolan ilaveli hidrolik özellikli sönmüş kireç (doğal hidrolik kireç)	kara kumu	1 / 2-2,5
E	% 30-35	% 10-15 civarında puzolan ilaveli hidrolik özellikli sönmüş kireç (doğal hidrolik kireç)	kara Kumu	1 / 2,5
F	% 30-35	% 10-15 civarında puzolan ilaveli hidrolik özellikli sönmüş kireç (doğal hidrolik kireç)	kara Kumu	1 / 2,5
H	% 35	% 10-15 civarında puzolan ilaveli hidrolik özellikli sönmüş kireç (doğal hidrolik kireç)	% 95 kara Kumu % 5 kireçtaşı kırığı ve tozu	1 / 2-2,5
K	% 35	söndürülmüş kaymak kireç	kara kumu	1 / 2,5

Şekil F.1: Harç analizleri.

[41] Harç analizleri ÖAI tarafından İ.B.B. KUDEB Konservasyon ve Restorasyon Labaratuvarı'na yaptırılmıştır.

Örnek	Fotoğraf	< 125 µ	125 µ - 500 µ	>500 µ
D		< % 1 mika % 30 kil % 69-70 kuvars ve kayaç tozu	< % 1 mika % 35 kuvars % 64-65 kayaç parçası	% 1-2 kuvars % 98-99 kayaç parçası (çoğunluğu metamorfik)
E		< % 1 mika % 35-40 kuvars ve kayaç parçası % 59-64 kil	< % 1 mika % 40 kuvars % 59-60 kayaç parçası	% 5 kuvars % 95 kayaç parçası (çoğunluğu metamorfik)
F		% 40 kil % 60 kuvars	% 5-10 gri renkli dağılmamış kütleler % 90-95 kayaç parçası ve kuvars	% 1-2 kuvars % 98-99 kayaç parçası (çoğunluğu metamorfik)
H		< % 1 mika % 40 kil % 59-60 kuvars ve kayaç tozu	% 5 gri renkli dağılmamış kütleler % 35-40 kuvars % 55-60 kayaç parçası	% 5 kuvars % 97-98 kayaç parçası (metamorfik)
K	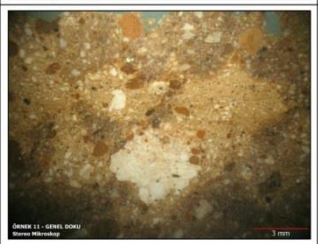	< % 1 mika % 20 kuvars % 79-80 tuğla tozu	< % 1 mika % 15-20 kuvars ve kayaç parçası % 74-79 tuğla tozu	% 20 kuvars ve kayaç parçası % 80 tuğla kırığı

Şekil F.2: Harç analizleri 2.

EK G[42]

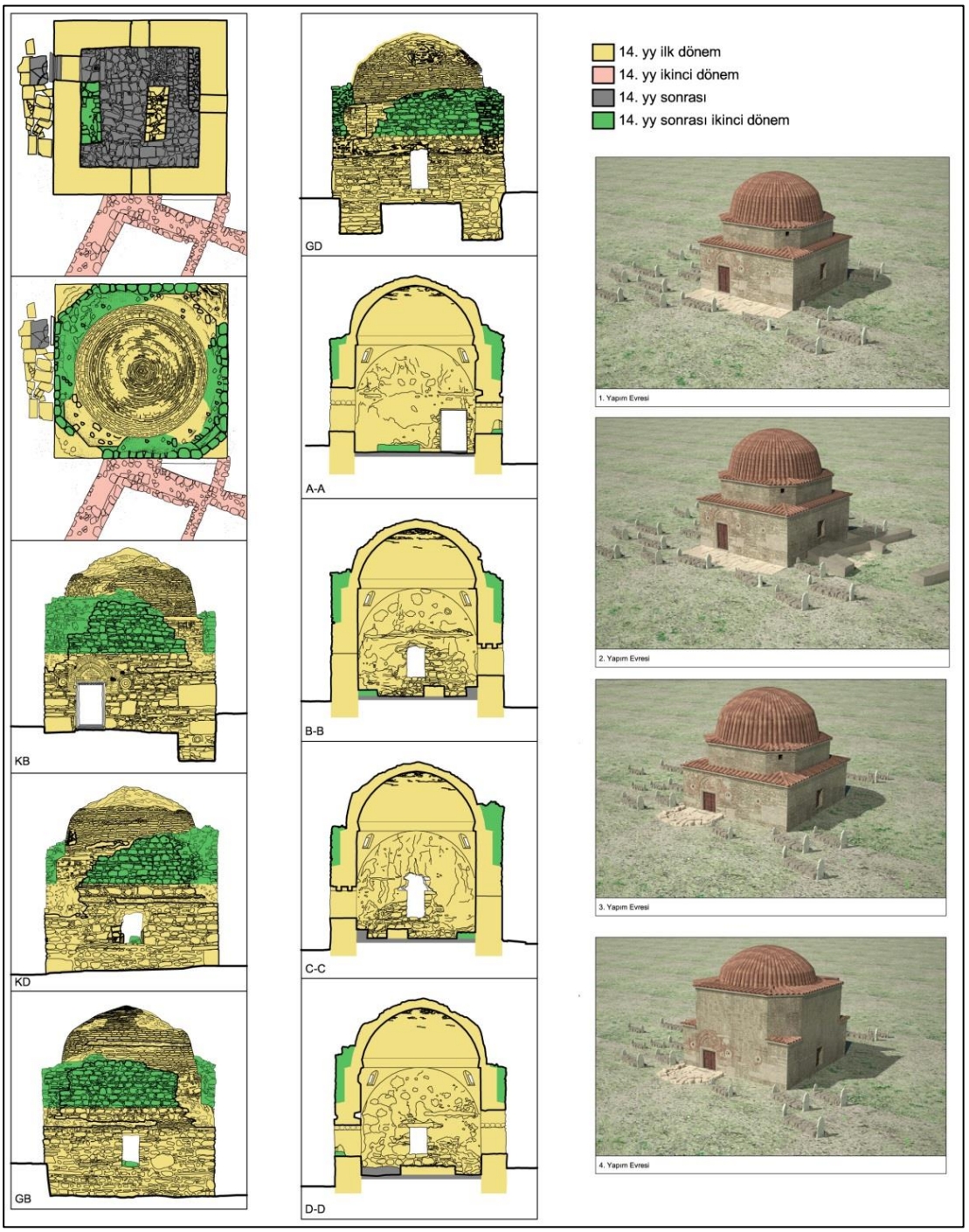

Şekil G.1: Dönem analizi.

[42] Modelleme: E.S. Bellibaş, A.Ç.Özen, N.E. Tekin.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad **:** Erdem Soner Bellibaş

Doğum Yeri ve Tarihi **:** Ankara 02/12/1978

E-Posta **:** sbellibas@yahoo.com

ÖĞRENİM DURUMU:

- **Lisans** **:** 2003, İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü

MESLEKİ DENEYİM:

2001-2004 yılları arasında Sagalassos Arkeolojik Araştırma Projesi'nde, 2005-2009 yılları arasında İstanbul'da Ay-Ka Mimarlık yönetiminde çeşitli rölöve ve restorasyon projelerinde görev aldı. 2009-2012 yılları arasında Efes Kazıları'nda, Büyük Tiyatro'nun onarımında çalışıp, Ayasuluk Restorasyon Projesi'ni yönetti. 2010 yılında, koruma ve onarım proje ve uygulamalarına yoğunlaşan EskiYeni Mimarlık'ı kurdu ve halen bu alanda çalışmalarını yürütmektedir.

TEZDEN TÜRETİLEN YAYINLAR VE SUNUMLAR:

- Bellibaş, E.S. The anonymous Tomb at the Artemision in Ephesos. İçinde S. Ladstätter (Ed.), *Die Türbe im Artemision*. Viyana: Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts (baskıda).
- Bellibaş, E.S., Ladstätter, S. & Kürüm, M., 2013. Sığla Türbesi (İzmir-Selçuk) ve Restorasyon Yaklaşımları. İçinde M. Ersan, M. Şeker, C. Kanat, (Ed.), *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I, Aydınoğulları Tarihi*, (s. 275-307). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

DİĞER SUNUMLAR:

- Bellibaş, E.S., 2012. Monumental Architecture in Ayasuluk in the Beylik Period. *7th International RCAC Annual Symposium: Ephesos from Late Antiquity to the Later Middle Ages,* 30 Kasım–2 Aralık, İstanbul, Türkiye.
- Bellibaş, E.S., 2013. The Shelter for Terrace House 2, Ephesus, Turkey. *Symposium on Protective Shelters for Archaeological Sites*, 23–27 Eylül, Herculaneum, İtalya.